

De dominee en zijn worgengel

Van en over François Haverschmidt

Rob Nieuwenhuys

bron

Rob Nieuwenhuys, *De dominee en zijn worgengel. Van en over François Haverschmidt*. Van Oorschot, Amsterdam 1964

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/nieu018domi01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Hij, de worgengel, verstaat geen scherts. Wie hem spelend de hand reikt,
die laat hij niet meer los, die sleept hij mede tegen wil en dank, om kan
zijn, in het eind hem neer te storten in een eigenwillig gedolven graf.
Uit een preek van 1885.

De dominee en zijn worgengel

Ds. François Haverschmidt is voor de meesten slechts te identificeren met de legendarische student-dichter Piet Paaltjens die immers op een avond tussen de biljarten van de Leidse studenten-sociëteit 'Minerva' verdween om nooit meer terug te keren. Hij is de dichterfiguur wiens 'verspreide poëzie' door de theologische student François Haverschmidt zou worden verzameld en opgetekend in een dik schrift met talrijke andere gedichten. Wel werd een deel ervan in de Leidse studenten-almanak van 1856 en 1858 afgedrukt en zou Van Vloten een groter aantal opnemen in zijn bloemlezing *Nederlandsch dicht en ondicht in de negentiende eeuw*, als afzonderlijk bundeltje verscheen ze pas in 1867 onder de algemeen bekende titel *Snikken en grimlachjes*.

Haverschmidt was intussen predikant geworden; eerst in het trieste dorpje Foudgum ('regen en modder'), toen in het winderige Den Helder en daarna, tot zijn dood toe, in Schiedam, de 'zwarte stad', gelegen, naar de bittere getuigenis van hemzelf, 'langs de met afval en krengen bezaaide oevers van de Schie.' In plaats van een 'marmbruine' jas, een pantalon van onbestemde kleur en een studentenpet, droeg hij nu een zwartgeklede jas met witte stropdas, compleet met zwarte paraplu over de arm en een kachelpijp op het hoofd, precies zoals hij zichzelf eens heeft nagetekend.

Hij spotte misschien wel een beetje met de predikant die hij was, hij was het toch met hart en ziel, al had hij over het leraarschap een andere opvatting dan de meesten van zijn geloofsgenoten. Hij was minder de theoloog dan de herder van zijn gemeente, een leraar die aan zijn eigen levenswandel de hoogste eisen stelde. Allen die hem gekend hebben zijn het over één ding eens: hij was een bijzonder innemende persoonlijkheid, een 'edel mens', zei men, zeer gevoelig, overgevoelig zelfs, soms op het sentimentele en weekhartige af. Een jongere tijdgenoot die hem in de laatste jaren van zijn leven leerde kennen, schreef: 'Hij had iets weeks en vrouwelijks, in de gedempte, ietwat gevoi-

leerde stem. Hoe vriendelijk en zacht kon hij kijken uit die licht-blauwe melancholische ogen, met iets sentimenteels dromends erin, als peinzend aan een ver geluk.'

Dit ver geluk lag voor hem in een andere wereld. 'Soms is het,' schrijft hij, - en hij heeft het recht op zijn eigen woorden - 'als een heimwee dat ons overvalt. Het is alsof wij herinnering hadden aan een vaderland, verre van hier! We zijn hier niet thuis.' In een vreemd land, naast en tussen mensen die hem vreemd waren - 'hoe goed misschien voor ons', zegt hij nog - was hij gedoemd te leven met zijn 'verlamde vlerken' tussen 'doodse muren' en 'bezoedelde dampkring'. Dit vóórt-durende heimwee - dat naar men zegt, romantisch is - kon hem plotseling overvallen. Soms ineens, staande voor een venster. Dan scheen het hem of het gezochte vaderland 'daarginds' lag, 'achter de Alpenwereld der wolken, voorbij de eilanden die er drijven in de avondhemel, aan het einde der eindeloze nevellanen, in de donkere diepte...'

En het heeft geen zin te parafraseren, omdat Haverschmidt zich onvervangbaar uitdrukt: '...dat wonderlijk verlangen, vreugde half, voorsmaak van zaligheid èn onrust, smart, gevoel van machteloosheid, gelijk de vogel moet verteren, wiens wienken zijn geknot...' Hij was niet bij machte dit verre geluk te bereiken, al trachtte hij daar hardnekkig vervangingsvormen voor te vinden in zijn kindertijd of studentenjaren. Als het erop aankwam, bleek het onherroepelijk verloren.

Dan vooral maakte hij zijn lange wandelingen door de polders, desnoods bij regen en wind. De burens zagen hem dan lopen, enigszins voorovergebogen en soms fluitend. In één van zijn verhalen zegt de juffrouw die bij 'mijnheer Berk' dient: '...de hele dag heeft hij verder lopen fluiten. En als hij dàt doet, is hij zielsbedroefd.' Iemand die kort geleden overleden is, en die als kleine jongen Haverschmidt nog gekend heeft, vertelde het volgende: op een dag verliet Haverschmidt de pastorie aan de overkant voor zijn dagelijkse wandeling. Met een harde slag gooide hij de voordeur dicht en ging fluitend heen. Toen hij op de terugweg werd binnengeroepen en hem gevraagd werd waarom hij fluitend zijn huis had verlaten, antwoordde Haverschmidt met een glimlach (of een grimlach): 'Luister goed mensen... een dominee mag niet vloeken.'

Dat waren de dagen die soms weken werden, dat hem alle lust en kracht ontbrak om verder te leven, ‘zichzelf en anderen tot last’, zoals hij zelf wel wist. Voor wat hij dan voelde kon hij nauwelijks woorden vinden, geen woorden althans die rechtstreeks konden uitspreken wat in hem omging. Hij was gedwongen zich in beeldspraak uit te drukken: ‘Soms is het overal nevel; het houdt niet op zachtjes en doordringend te motregen. O, een orkaan is zo vreselijk niet als die eentonige dagen en weken kunnen zijn wanneer de schepping alle kleur mist, en waar men zich heenwendt, het is alles even vochtig, guur, naargeestig.’ ‘En in die dagen,’ zei Haverschmidt in één van zijn preken, ‘verlangen wij naar de dood. Dan schijnt ze ons geen dreigende gestalte, geen verwoester van ons heil, maar een vriend die ons belooft wat geen wereld ons te schenken vermag.’ Dan verscheen de dood, ‘sprekend in vleitaal,’ zingend als een sirene of als een engel, maar dan als een worgengel en ‘wie hem spelend de hand reikt, die laat hij niet meer los, die sleept hij mee tegen wil en dank om in het eind hem neer te storten in een eigenwillig gedolven graf.’ Het was zijn kwaal, zeiden zijn vrienden, waartegen geen kruid gewassen is; mijn ‘eigenaardig gestel’ waartegen ik altijd te kampen heb, zei hij van zichzelf.

Haverschmidt moet in zijn leven meer dan eens voor de zelfmoord hebben gestaan, maar voorlopig was er genoeg om hem ervan te weerhouden: behalve zijn christelijke opvatting en de hoop dat de mist wel weer zou optrekken, ook de verplichting tegenover zijn gemeente en zijn gezin. Tegenover zijn gemeente om zich te gedragen naar Jezus' voorbeeld, ‘ofschoon innerlijk bedroefd niettemin het voorkomen bewarend van iemand die geen vrees kent’; tegenover zijn gezin, om dit het verdriet en de schande te besparen.

Welbeschouwd heeft Haverschmidt zijn leven lang van aangezicht tot aangezicht gestaan met de angst die hij zijn worgengel noemt. Trouwens men moet wel ziende blind en horende doof zijn om niet in al wat hij schreef de tekenen te zien van de ‘vampyr des doods’. Ze zijn er al in zijn kinderjaren. Toen reeds mijmerde hij telkens over de dood; er was iets in hem wat hem ernaar toe trok. We behoeven er zijn verhalen maar op na te lezen die wemelen van jeugdherinneringen en waarvan

slechts een deel in zijn bundel *Familie en kennissen* is opgenomen. Overal, letterlijk in elk verhaal, wordt gesproken over sterven en doodgaan, zelfs in zijn eerste poezengeschiedenis die hij op zijn vijftiende jaar schreef.

Maar toen was er nog de bescherming van het gezin, zijn gehechtheid aan zijn ouders, zijn broers en zusters (een tijdgenoot zei van hem dat hij een familiezwak had) en vooral de bescherming door het geloof, een door geen twijfel aangetast geloof (‘...vol vertrouwen op een hoge macht...’). Wat hem later telkens naar zijn kinderjaren voerde, was zijn verlangen naar zuiverheid, vrede, en simpele vroomheid... die verloren zijn.

Uit de geborgenheid van zijn kinderjaren - waarin levensgroot de moederfiguur staat - komt hij op zeventien-jarige leeftijd alleen in het studentenleven te staan. Het eerste jaar, misschien wel de eerste jaren, had hij moeite met zich aan te passen. Een van zijn meest intieme vrienden, de latere Mr. A. van Wessem, schreef aan Haverschmidts eerste biograaf Dyserinck: ‘Ik herinner mij hoe hij kort na onze kennismaking als wanhopig op een avond bij mij aan kwam lopen met de uitroep: ‘Is dat nu het plezierig studentenleven waarvan men altoos verteld heeft?’ Hij kwam in Leiden met een ideaal voor ogen dat hij van de pastorie van zijn grootvader had meegenomen: een herderschap in eenvoud, vroomheid en liefde. Zijn vrienden hielden hun hart vast en er waren die hem wilden afbrengen van zijn besluit om predikant te worden. Ze konden met zekerheid de teleurstelling voorspellen, zeiden ze. Haverschmidt zelf zou later schrijven: ‘Hoe stormde het dan vaak in het jonge, onrijpe brein!’ Toch bleef hij vasthouden aan zijn besluit, eenvoudig omdat hij meende dat zijn geweten hem dit voorschreef, omdat hij zich zijn toekomst niet anders kon indenken. In Leiden, waar hij zich eerst eenzaam moet hebben gevoeld, alleen en ver van huis, maakte hij zich later vrienden, en vriendschap en trouw waren voor hem ‘heilige waarden’. Ze werden trouwens in de kleine en tamelijk hechte studentengemeenschap tot een soort cultus verheven. Bovendien had Haverschmidt een grote behoefte aan gezelschap en vrolijkheid; hijzelf kon uitgelaten zijn, grappig, geestig en gevat. Zijn kwaliteiten kwamen vooral tot hun recht in een kleine vriendenkring, reeds minder in het

groter verband van het sociëteitsleven; daarbuiten in de ‘grote maatschappij’ voelde hij zich machteloos. Hij was geen zelfbewuste, onafhankelijke geest, hij kon alleen maar goed ‘functioneren’ in een groep, in een gemeenschap. In de gesloten en betrekkelijk kleine Leidse studentengemeenschap (in 1855 bedroeg het totaal aantal studenten 598), kon hij niet alleen zijn plaats vinden, maar ook boven zichzelf uitstijgen. Zijn talenten lagen daar, waar ze ook in zijn kinderjaren gelegen hadden: in welsprekendheid, in voordrachten, in toneelspelen, in rijmen en dichten. En zo ontstond Piet Paaltjens, die uit Haverschmidt geboren, een eigen leven ging leiden, die eveneens student was en - evenals Haverschmidt - boven een doodbidder woonde. Piet Paaltjens is Haverschmidts tweelingbroeder die op hem lijkt zoals een caricatuur sprekend kan lijken - zonder dat hij het is. Hij is evenals Haverschmidt een ‘zanger’, maar hij is magerder en bleker, met holle kaken (men behoeft hun beider portretten maar eens te vergelijken), hij is ook genialer en daarom méér miskend; hij heeft niet alleen als de student Haverschmidt buien van neerslachtigheid, hij is de voortdurend door Weltschmerz gekwelde jongeling, hij is de zwarte melancholicus die een donker geheim bewaart. Kortom hij vertegenwoordigt een stuk Haverschmidt in groteske overdrijving. Maar deze overdrijving is juist een wapen in Haverschmidts handen om de gestalte te lijf te gaan die hij later pas zijn worgengel zal noemen. Piet Paaltjens bedient zich van superlatieven en hyperbolen die voor hemzelf averechts werken omdat hij er zich belachelijk mee maakt, maar die Haverschmidt - voorlopig - behoeden voor de donkerste diepten. Want de overdrijving waarin Piet Paaltjens zich uitdrukt, werkt komisch, ze wordt tot spot en ironie, ze wekt de lach op die opluchting brengt en daarmee was Haverschmidt-zelf geholpen, omdat hij daardoor zijn angst, zijn smart, zijn wanhoop in hun betrekkelijkheid kon zien. Wel verre van zijn moordenaar te zijn - zoals men wel eens gezegd heeft - was Piet Paaltjens Haverschmidts beschermer en redder.

Als we van het woord humor gebruik willen maken, dan is Haverschmidt als de werkelijke dichter van de *Snikken en grimlachjes*, een schoolvoorbeeld van de humorist. De echte humor, zegt Carmiggelt in één van zijn onbekende Kronkels, is

een grote kracht. Welnu, dat was ze ook voor de jeugdige Haverschmidt. Piet Paaltjens' dwaasheden, schreef een tijdgenoot van hem (en hij is eigenlijk de enige die het zo ziet), waren een geneesmiddel tegen zijn kwaal.

Busken Huet vond dat de gedichten van Haverschmidt 'meer cachet hadden dan enig ander voortbrengsel der Nederlandse dichtkunst in de negentiende eeuw' en hij prees vooral de 'onbetaalbare ironie'. Maar voor Huet ligt - merkwaardig genoeg - de betekenis van Piet Paaltjens' gedichten vooral in de satire tegen het 'studentikoos gemoedsbestaan van gisteren.' Maar hier vergist Huet zich toch door te veel van zichzelf uit te redeneren. Haverschmidt spot *niet* met wat buiten hem is, niet met de studentenwereld, maar met wat hij in zichzelf koestert, met wat hij liefheeft en wat hem (te) dierbaar is. Hij parodieert Beets, omdat deze zijn lievelingsdichter is, hij maakt een caricatuur van de zelfmoordenaar omdat hij deze zelf is, en hij, de Fries, spot met al wat Fries en Friesland is. Haverschmidt zegt het trouwens zelf zo duidelijk mogelijk op een plaats die een ieder moet kennen (in de inleiding van de *Snikken en grimlachjes*): 'Wanneer Piet Paaltjens die liefde [voor Friesland] poogt te bemantelen, dan zien we hem daarin slechts zijn vaste gewoonte volgen. Hoe dierbaarder hem iets is, des te meer pleegt hij ermee te sollen. En achter deze ogenschijnlijk grappige manier van doen versteekt zich een vreselijk geheim.' Dit geheim kennen we nu.

Niet in de uitgave van 1867, maar in het handschrift van Haverschmidt wordt de verspreide poëzie van Piet Paaltjens voorafgegaan door dit gedichtje:

*Zietdaar dan alles bij mekaar
Wat in de tijd van drie à vier jaar
De droeve zanger heeft gezongen.
Bewaart het trouw en bepeinst het goed,
Want in lang is niet zulk zuiver bloed
Uit een brekend dichterhart gesprongen.
Bepeinst het goed en vergeet het niet,
Want verstomd is van nu af*

PIET PAALTJENS' lied.

Dat Piet Paaltjens hiermee uit de werkelijkheid stapte en daarna nauwelijks tekenen van leven meer gaf, betekende dat Haverschmidt alleen achterbleef met de onzichtbare, maar altijd dreigende worgengel, zonder dat een dichterlijke bezwering mogelijk was. Eenmaal nog werd Piet Paaltjens bij Schiermonnikoog gesignaleerd ‘op de uiterste punt van een ver in zee uitstekend hoofd’ en eenmaal nog, in 1870, schreef hij een brief in het verdraaide handschrift van Haverschmidt-zelf, om mee te delen dat hij in een doodkist sliep en misschien naar een slagveld in Frankrijk zou gaan (‘waar het nu wel heerlijk moet wezen’). Maar in eigen persoon verscheen hij niet meer.

Hoe graag de mensen Piet Paaltjens nog hadden willen horen, hij bleef onvindbaar. Toen een jong meisje dat met Piet Paaltjens dweept aan Haverschmidt vroeg iets in haar album te schrijven, voldeed hij aan dit verzoek met de veelbetekenende woorden:

*Piet Paaltjens, de bleke poëet van weleer,
Die snikt en grimlacht al lang niet meer.
Maar verrukt u het schrift van zijn vriend Haverschmidt,
Zo neemt het, mejuffrouw, voor lief dan met dit.*

De verdwijning van Piet Paaltjens, zijn dichterlijke tweelingbroeder, is als men het goed beziet, voor Haverschmidt rampzalig geweest - zijn wapens waren hem uit handen geslagen. Waarom hij zich Piet Paaltjens liet ontsnappen is eigenlijk een raadsel. Werden de spot en de ironie van zijn studententijd te weinig passend geacht bij de ernst van het nieuwe predikambt? Het is duidelijk dat Haverschmidt-zelf het gevoel had vanuit de ene wereld in de andere te moeten stappen: ‘Dat heertje met zijn witte das / Was eertijds een minnezanger; / Doch sinds het die witte das aan heeft, / Minnedicht het niet langer.’

In ieder geval, het ‘heertje met de witte das,’ de vrijzinnige predikant François Haverschmidt, moest zich nu geheel verlaten op de vastheid van zijn geloof, maar juist dit was aangetast en werd nog verder aangetast door twijfel en onzekerheid. Hij kwam tegenover zijn gemeente in een scheve positie te staan en geraakte in een situatie van iemand ‘die bezig is zijn woning af te breken op hetzelfde ogenblik dat hij verplicht wordt anderen bij zich verblijf te verschaffen’. Uit de grote afbraak bleef

hem eigenlijk niets anders over dan de figuur van Christus, niet eens Gods zoon, maar de *mens* die eigenlijk geen andere boodschap te verkondigen heeft dan: Volgt mij na in goedheid, gerechtigheid en liefde. En Haverschmidt zelf: 'Volgen wij de grote Meester na, leven wij voor onze naasten, voor wat onze kleine of grote omgeving tot nut en tot zegen kan zijn.' Het was, als men het goed beziet, niet veel meer wat hij aan gelovigen te bieden had; het was geen boodschap die appelleren kon en Haverschmidt die met zijn litteraire voordrachten volle zalen trok, preekte op het laatst voor lege kerken. Zelfs zijn vrouw en zijn kinderen lieten verstek gaan. 'Dominee preekt zo somber, dat men er zelf akelig van wordt,' zei men en waarschijnlijk zal men er ook over geklaagd hebben dat hij te veel over zichzelf sprak.

Er was nog iets anders in zijn leven en dat was zijn huwelijk. En dit huwelijk was - hoe men het ook zien wil - geen harmonisch huwelijk. Haverschmidt zinspeelt er zelfs enige malen op in zijn preken (nrs. 100, 104 en 137). Zijn vrouw Jacoba Johanna Maria Osti met wie hij in 1863 getrouwd was, was een evenwichtige persoonlijkheid met een gelijkmatig temperament. Ze hield hem staande met haar praktische argumenten, ze droeg hem als het moest, maar voor wat in hem omging, kon hij bij haar niet terecht. Daarvoor stond ze te ver van hem af.

Er is een vriendin in zijn leven geweest; ze heette Jeannette Klein, voor wie hij in 1878 een zogenaamd albumblad schreef en daarin staan twee regels (regel 13 en 14) die ons toch even de oren doen spitsen. Er kan geen sprake geweest zijn van ontrouw in de geijkte zin des woords, maar wat hij in zijn vrouw miste, kan hij bij haar gevonden hebben. De twee brieven die hij op het laatst van zijn leven aan haar heeft geschreven - en het zijn de twee enige die wij kennen - zijn zo intiem, dat hier geen commentaar meer nodig is.

Ze kon hem overigens evenmin redden dan wie dan ook. Met de dood van zijn vrouw in juni 1891 ontviel hem ongetwijfeld de sterke kracht die hem ophield. Hij had te lang met haar samengeleefd, ze hadden samen teveel doorgemaakt, dan dat hij zich niet gehecht en verbonden aan haar zou voelen. Nu - nadat ook één der kinderen het huis had verlaten - kwam hij alleen te staan. In zijn eerste preek na de dood van zijn vrouw, sprak

hij al over de eenzame weg die voor hem lag: ‘Ik zal nog heel wat moeten ervaren, zwaar en bang.’ Het beeld van de herinnering kon bij iemand als Haverschmidt zelfs sterker werken dan de aanwezigheid. Daarom hield hij zich nog lange tijd staande. Langzamerhand echter werden zijn preken somberder, in steeds kleiner cirkels bewogen zich zijn gedachten, hoe langer hoe minder overtuigend klonk zijn boodschap. Tot hij in één van zijn allerlaatste preken vóór hij in begin juli 1893 geheel instortte, de bekentenis deed: ‘Ik kan niet, ik mag niet, want ik geloof het niet meer.’

‘Wat hij nog aan geloof behouden heeft,’ schreef één van zijn beste vrienden uit latere tijd, ‘wordt verzwolgen door de bruisende golven van de twijfel.’ (nr. 58). In een brief aan Jeannette Klein van 3 december 1893 schrijft hij hoe hij die morgen om half zes of vijf uur wakker is geworden met het plotselinge gevoel van gelukkig te zijn. Hij vertelt daarna hoe hij met de tram naar Den Haag gaat om een kerkdienst bij te wonen, maar *zodra het orgel begint te spelen* ‘daalde in mijn hart,’ schrijft hij, ‘de onrust en de droefheid waaraan ik voor enkele uren ontkomen was.’ En dan is er nog die brief aan zijn zuster Adriana van 23 december, nog geen maand voor zijn dood geschreven. Daarin staat dit zinnetje: ‘Verleden zondag hoorde ik Ds. Elhorst van Arnhem. Hij preekte flink, maar de kracht om mij tegen mijn leed te verzetten, ontving ik van zijn rede niet.’ Op 25 december woonde hij nog een dienst bij in de Vereniging ‘Paulus’. Men wilde dat hij zou spreken, maar het ging eigenlijk al niet meer. ‘Ik ben dof en suf,’ schreef hij nog diezelfde avond, ‘en weet niets te beginnen.’

Op 19 januari - om tien uur in de ochtend - gaf hij zich eindelijk aan zijn worgengel over.

R. Nieuwenhuys

‘Now Cracks a Noble Heart’

1.

Op 19 januari 1894 maakte Haverschmidt een einde aan zijn leven. Hij was toen bijna negenenvijftig. Er is niet veel verbeelding toe nodig om zich de indruk voor te stellen die dit bericht in zijn tijd en in zijn kring, moet hebben verwekt. Het sloeg in als een donderslag. Dit had men natuurlijk nooit verwacht! Bijna letterlijk kan men het zo uitgesproken vinden in een brief van één van Haverschmidts vrienden, de hoofdredacteur van het ‘Algemeen Handelsblad’, A.G.C. van Duijl. Ze is gericht aan Haverschmidts beide kinderen.

Lieve vrienden! Ik kan haast geen woorden vinden om u te zeggen hoezeer wij, mijn vrouw en ik en al de kinderen, begaan zijn met uw droevig verlies. Uw vader was zulk een wezenlijk braaf, goed, innig gevoelig man. Hij moet ontzettend hebben geleden. Ik geloof niet dat er een enkel mens was die niet van hem hield. Toen ik het gisteren hoorde en het een paar vrienden zei, waren zij allen even ontdaan. Geen had het verwacht. Geen die er niet innig in deelde. Het is erg, erg treurig. Geloof dat ge altijd op ons zult kunnen rekenen en dat wij de kinderen van onze goede vriend Haverschmidt nooit zullen vergeten.

Steeds t.t. A.G.C. van Duijl.

2.

Een andere vriend van Haverschmidt die uit zijn kerkelijke kring kwam, de uitgever van de ‘Schiedamsche Courant’, J. Odé, meldde in zijn blad van de 20ste de dood van Haverschmidt, maar hij was nog niet in staat een herdenking te schrijven.

Schiedam, 19 januari 1894: ...Voor heden volstaan wij met deze weemoedige mededeling; morgen hopen wij naar onze beste krachten onze overleden vriend een woord ter gedachtenis te wijden.

3.

In de ‘Schiedamsche Courant’ van de volgende en daarop-

volgende dag verscheen deze 'Ter gedachtenis'. Hieronder volgen enkele fragmenten eruit. Uit de toon hoort men, dwars door het oratorische en conventionele van zijn tijd, hoe sterk hem de gebeurtenis had aangegrepen.

Heeft ooit een doodstijding verpletterend geklonken, dan was het wel deze: Ds. Haverschmidt, de man met het fijne, geestige gelaat die bijna dertig jaar onder ons heeft geleefd en gewerkt, Ds. Haverschmidt dood! Och, wij wisten het wel, het was niet goed met Ds. Haverschmidt. De vreselijke zielsziekte die melancholie heet en waarvoor, als voor de tering geen kruid op aarde wast, had hem reeds maanden aan zijn arbeid onttrokken. Als we hem zagen, dan hadden we deernis met hem; dat waren niet meer die sprekende trekken, waarover zich bijwijlen zulk een schalke lach kon verspreiden; dat was niet meer dat heldere kalme oog, neen, dat was Ds. Haverschmidt niet meer. Maar toch, we hoopten. Immers, had hij zelf niet zijn stonden van hoop? Had hij nog zelf niet het aandeel bepaald dat hij zou nemen in de leiding der bijeenkomsten van de Protestantenvereeniging welke in dit jaar worden gehouden?

Zijn mond is gesloten, voor altijd gesloten, en wij, zijn treurende vrienden, we zetten ons neer en herdenken de dagen van weleer en voegen elkander toe: 'Weet ge het nog...?'

Het was een heerlijke Pasen, die van 1893. Het was de tweede april, maar het groen was als van mei; we beleefden een lente zoals er ons geen heugde. Op de eerste Paasdag trad Haverschmidt op in de Grote Kerk met een rede naar aanleiding van de woorden van Johannes: 'Ik ben dood geweest, en zie, ik ben levend tot in alle eeuwigheid.' Het was duidelijk; hij had in de schone dagen die aan Pasen waren voorafgegaan, de natuur bespied. Haar ontluiken had hij blijkbaar van dag tot dag in onze polders meegeleefd... O, we zijn er zeker van, dat de talrijke vrienden die hem toen hoorden, zich die Haverschmidt van de eerste paasdag zullen blijven herinneringen. Zijn onvergetelijk woord op die morgen zal, als de gezegende voorjaarstijd weer aanbreekt, dringen tot weemoedige herinnering aan hem. Want, beloofde de lente veel, in de schone zomertijd kwam de krankte over hem die hem niet meer verliet.

4.

Op 23 januari werd Haverschmidt begraven. Een dag later schreef Odé zijn indrukken.

...Zo ging vrijdag, zo ging zaterdag, zo ging zondag voorbij... en gisteren hebben we hem begraven. We hebben zijn stoffelijk overschot dat onder bloemen en kransen bedolven was, vergezeld naar zijn laatste rustplaats. Langs de straten waar de lijkstoet doortrok, waren tal van woningen gesloten. Op de begraafplaats zelf was reeds lang tevoren een overgrote menigte verzameld, en onmiddellijk bij de geopende groeve een erewacht, door vorsten te benijden: honderden van leerlingen en oud-leerlingen, de wezen uit het weeshuis der hervormden en enige verpleegden uit het diaconiehuis in de voorste rijen, allen met betraande ogen. Lieve, trouwe handen hadden de bodem der groeve met bloemen bestrooid. Langs de wanden van het graf slingerden ranken van klimop. Zo moest het zijn. In zijn gezonde dagen had Haverschmidt de natuur lief, waren bloemen zijn lievelingen. Op bloemen rust zijn stoffelijk omhulsel, bloemen bedekken het.

Er is bij Haverschmidts graf niet gesproken. Meermalen had hij vroeger gezegd dat hij voor zichzelf daarmee niet ingenomen was. Kon dit bij zijn eenvoud ook wel anders?

5.

Een van zijn oudste vrienden, uit zijn Leidse studententijd, die hij tot het laatste toe nog geregeld zag, was W. van der Kaay. Deze schreef nog diep onder de indruk van Haverschmidts begrafenis, de volgende dag een brief aan het studentenweekblad 'Minerva'.

...een vriend is hij mij geweest en weinigen hebben meer gelegenheid gehad dan ik, om zijn edele geest en zijn fijnbesnaard gemoed te leren kennen. Ik kom nu van zijn begrafenis. Ik ben overstelpt door herinneringen en indrukken. Van een zo vermoeide geest is geregeld denken en schrijven niet te vergen. Ik ging naar zijn begrafenis met een gevoel alsof over een goed deel van mijn eigen leven voor altijd een sombere schaduw was geworpen. Maar ik zag op weg naar zijn graf langs de straten geschaard en op het kerkhof opeengedrongen, een zeldzaam talrijke menigte van alle standen en alle richtingen en elke leeftijd.

Ik heb de verslagenheid gelezen op de aangezichten, de tranen zien glinsteren in de ogen en de gesmoorde snikken gehoord. Ik ben geroerd door de vele trillende stemmen bij het gezang en ik ben met een weldadige, bevredigende indruk teruggekeerd. Ja, zo moest toch zijn uitvaart zijn. Eenvoud, waarheid en liefde moesten er spreken. Die spraken altijd in hem.

Bij het graf heb ik de afgevaardigden van het Leids studentencorps gezien. Dat deed me goed. Dat kan toch, dacht ik, niet hieraan te danken zijn, dat hij soms 'zo grappig' kon wezen. Hij heeft die laatste hulde van het Leids studentencorps verdiend; hij had het lief, omdat hij er voor een goed deel de hoop des vaderlands in zag voor een toekomst die beter zou zijn dan dit heden. Moge dat corps hem die liefde vergelden door vele mannen voort te brengen zoals hij is geweest.

'Now cracks a noble heart.'

Kinderjaren in Leeuwarden (1835-1852)

6.

François Haverschmidt werd op 14 februari 1835 in Leeuwarden geboren. Hij was de zesde uit een gezin van zeven kinderen: vier jongens en drie meisjes. Zijn vader was apotheker, later ook wijnhandelaar. Zijn moeder Geesje Bekius stamde uit een familie waarin het predikantsambt even overerfelijk scheen als de zwaarmoedigheid.

Haverschmidt is eigenlijk een dubbele naam. Een herinnering daaraan houdt een deel van de familie nu nog in stand door HaverSchmidt te schrijven. De eerste die deze (dubbele) naam voerde, was François' grootvader Johannes Hermanus. Over het ontstaan van de naam licht ons het 'Familieboek Haverschmidt (1956) in, samengesteld door A.L. Carstens.

De enige zoon van Jan Haver [de stamvader van de familie Haverschmidt, geboren in Pommeren] en zijn huisvrouw Clara Cornel, werd 3 mei 1778 in Amsterdam geboren. Op driejarige leeftijd verloor hij zijn moeder, terwijl zijn vader in slavernij zuchtte bij de Algerijnen. Toen nam zijn oom van moederszijde, F.J. Schmidt te Enkhuizen, die met de zuster zijner moeder Jannetje Cornel gehuwd was, hem als kind aan. De jonge Johannes Hermanus, aldus genoemd naar een broeder van zijn moeder, nam uit dankbaarheid de naam van zijn oom en opvoeder bij de zijne aan, waardoor de achternaam HaverSchmidt ontstond welke later als Haverschmidt werd geschreven.

7.

Over François Haverschmidts vader staat in hetzelfde familieboek:

Nicolaas Theodorus HaverSchmidt (Haverschmidt) was een rechtschapen man die om zijn grote kennis en eerlijkheid algemeen achting bij zijn medeburgers genoot. De apotheek werd door hem op meestelijke wijze beheerd, terwijl hij daarnaast een wijnhandel oprichtte welke hij binnen enkele jaren tot een aan-

zienlijke zaak wist uit te breiden. Om de wijn uit diverse landen zelf te kunnen halen, vestigde hij zich tevens als reder.

Voor de familie Haverschmidt was hij een ware ‘pater familias’, niet alleen voor zijn eigen kinderen en kleinkinderen, doch ook voor zijn neven. De laatste jaren van zijn leven werden versomberd door de zwaarmoedigheid waarin zijn vrouw, vooral na het overlijden van haar dochter Sytske (*zie doc. nr. 81*), steeds meer verviel, tot zij in 1878 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Enkele maanden later stierf ten slotte zijn ongelukkige dochter Mietje, die gedurende vele jaren voor haar moeder het huishouden had gedaan, na een lang lijden aan kanker. Nog geen maand later had ook Nicolaas Theodorus voorgoed zijn rust gevonden.

8.

In Schiedam werd een tijdschrift uitgegeven door de bekende drukker H.A.M. Roelants. Het heette ‘De Huisvriend’. Daarin verscheen in het jaar van Haverschmidts dood een ongetekend artikel dat eenvoudig ‘François Haverschmidt’ heette. Er zijn in hetzelfde jaar talrijke herdenkingsstukken geschreven; een bijna onstuitbare stroom kwam los. De meeste echter zijn te weinig zeggend, conventioneel en stereotiep. Een uitzondering vormt echter het artikel uit ‘De Huisvriend’ dat volgens Haverschmidts eerste biograaf Dyserinck (1908) geschreven werd door Dr. J. Liezenberg, con-rector van het Stedelijk Gymnasium te Schiedam. Deze Dr. Liezenberg wordt door Dyserinck ‘één van Haverschmidts intimi’ genoemd. Hij kon het dus weten. Over Haverschmidts kinderjaren zegt hij het volgende:

Een buitengewoon gelukkige jeugd heeft hij gekend, de beminnelijke dichter en dromer! En de herinnering daaraan is hem in dagen, waarop zijn ziel pijn gedaan is door het ruwere leven, een heerlijke, moedgevende troost geweest. Vol hiervan is zijn *Familie en kennissen* en bij het lezen van deze geestige en vriendelijke en innige schetsen treft men telkens de piëteit, waarmee de schrijver zelfs de kleinste bijzonderheden der hem dierbare herinneringen weergeeft. Het is blijkbaar *niet* meer een zich flauw herinneren: hij *lééft* erin en het is duidelijk waarom. Hetzij hij u brengt in zijn ouders huis, hetzij hij u introduceert in de pastorie van zijn grootvader, altijd door is het een kring

waar beschaving heerst en goede toon en bovenal innige liefde. In dit ouderlijk huis, onder de vriendelijke ogen van zijn moeder, leerde de jonge Frans geloven en liefhebben, dwepen en dromen.

9.

Liezenberg moet dit alles geschreven hebben op grond van wat Haverschmidt hem over zijn jeugd verteld had. En dat moet, vooral in latere tijd, veel geweest zijn. Mr. A. Bloembergen, die op 23 februari 1894 voor het Friesch Genootschap een herdenkingstoespraak hield, was een jeugdvriend die Haverschmidts ouderlijk huis gekend had en die dus uit ondervinding sprak. Ook hij zegt, weliswaar wat stijver, in volzinnen die men vroeger overigens fraai gevonden zal hebben:

De zon der huiselijke liefde heeft zijn jeugd in zo ruime mate beschenen, dat de herinnering daaraan ook op rijpere leeftijd, ook wanneer donkere schaduwen zijn gemoed verontrustten, nimmer haar weldadige invloed ten enenmale heeft verloren.

10.

Haverschmidt heeft het ook zelf gezegd. Als hij in 1876 een aantal van zijn lezingen en voordrachten tot een bundeltje verenigt onder de titel die Liezenberg al genoemd heeft, 'Familie en kennissen', dan draagt hij dit op aan zijn ouders, die dan nog in leven zijn, met een kleine inleiding waarin hij ze eenvoudigweg dank zegt, omdat ze altijd zulke goede ouders voor hem zijn geweest.

Aan mijn ouders. Het is misschien een beetje kinderachtig van mij (ik wil zeggen dat er mogelijk wel wat te grote ingenomenheid uit spreekt met mijn eigen geschrijf), maar ik wens mijn boekje op te dragen aan U. Nooit had ik gedacht dat het een boekje worden zou. Het waren maar van die losse stukjes (of gedeelten van stukjes) die ik hier en daar heb voorgelezen en ze vormen dan ook zo weinig een geheel dat ze elkaar op allerlei punten tegenspreken. Doch niemand zal zich daarover minder verwonderen dan Gij, omdat niemand beter weten kan hoe haast alles in dit boekje te lezen staat, louter verdicht is. Alleen dat van de pastorie van grootvader, dat lijkt wel wat op een waaraan ook Gij nog met dankbare liefde terugdenkt. En ja,

dan is er nog iets in mijn boekje, dat is ook niet verzonnen. Ik hoop namelijk dat ik hier en daar de indruk geef van een recht gelukkige jeugd te hebben gehad. En als er iets waar is, dan is dat het.

11.

Maar Haverschmidt schreef dit in 1876, toen zijn zwaarmoedigheid al de overhand had gekregen en hij sterk de behoefte voelde weg te vluchten in een gelukkiger tijd en een gelukkiger wereld waartoe, hoe langer hoe meer, zijn kinderjaren gaan dienen, meer nog zelfs dan zijn eveneens geïdealiseerde studententijd. Als Haverschmidt spreekt van een 'recht gelukkige jeugd', dan is dat waar, maar toch altijd minder waar dan zoals het er zwart op wit en zonder meer staat. Trouwens, hij was zich het luchtspiegelingseffect van de herinnering zeer wel bewust toen hij in 'Mijn eerste gemeente' (alleen in handschrift) schreef:

Nooit hebben wij meer tranen geschreid dan in onze eerste levensjaren; evenwel dunkt het ons soms alsof wij nooit gelukkiger waren dan toen moeder ons nog in de hoek zette of meester ons honderd regels opgaf. Met verrukking kunnen wij nog praten van onze kinderspelen al eindigden ze vaak in ruzie en klappen. Zo gaat het met ieder volgend tijdperk van ons leven.

12.

En is 'De pastorie van mijn grootvader', het verhaal waar Haverschmidt zelf van zegt dat het een groot stuk werkelijkheid bevat, eigenlijk niet een idylle... en geen werkelijkheid? Werkelijk zijn waarschijnlijk alleen de feiten.

Ik denk aan de pastorie van mijn grootvader. Zou het oude, vriendelijke huis er nog staan? Zeker zal het wel zijn veranderd in de vijftientig jaren dat ik het niet gezien heb. Misschien zou ik er niets meer van herkennen als ik nog eens voor het grote tuinhek kon stilstaan. Maar, in werkelijkheid gemoderniseerd of zelfs gesloopt, in mijn herinnering vertoont zich de woning van mijn grootouders nog steeds gelijk voor het vierde van een eeuw, en zo zal ze daarin blijven totdat het licht van mijn geheugen voorgoed wordt uitgeblust.

Ik sprak daar van het grote tuinhek. Maar was het wel werke-

lijk groot, dat hek? Toen, in de lang vervlogen dagen die mij nu weer als gisteren voor de geest staan, was het bepaald een gevaarvolle onderneming voor mij het ook maar ter halver hoogte te beklimmen. Meer dan eens is dat waagstuk mij verboden onder de afgrijselijke beschrijvingen van de ongelukken waaraan het mij blootstelde. Maar nu - aangenomen dat het niet reeds tot brandhoutjes gekloofd is en dat de voornaamste palen niet als hoofdbestanddelen van de dam voor het een of ander weiland vergaan zijn - zou ik er nu niet gemakkelijk met één hand overheen springen? Ik heb zo'n vermoeden dat wat mij eenmaal een prachtig park voor een sierlijk herenbuiten toeleek, mij thans zou blijken slechts een aardig bloemtuintje te zijn voor een gebouwtje, juist knap genoeg om door een dorpsschoolmeester te worden bewoond. De diepe gracht met twee heuse bruggen, waardoor en appel- en perehof, de onvergetelijke kerse- en pruimebomen, de aalbessen en kruisdorens, de moesbedden en wat heerlijkheden al niet meer, van het bleekveld en de met rozen omzoomde slingerpaden waren afgescheiden, was het wel veel meer dan een vies kikkerslootje dat in de zomer louter weke modder bevatte? Die eindeloze schuttingen met perziken, abrikozen en morellen - de verboden bomen van het paradijs dat mijn zusjes en broertje met mij deed snakken naar de grote vakantie - waren ze wel echt zo heel eindeloos? En die berg met dat prieeltje waar wij reeds vroeg alle vrees voor spinnen en oorwormen leerden afleggen, was hij wel zo duizelingwekkend hoog als zijn naam zou doen denken en als hij ons werkelijk voorkwam, wanneer wij er in volle ren op afstoven? Doch wat bekommer ik mij over de prozaïsche waarheid? In ieder geval wil ik haar gaarne boven de schoonste verdicthting stellen, maar als ik aan de pastorie van mijn grootvader denk, dan geef ik de voorkeur aan de betoverende verbeelding mijner jeugd.

Adam en Eva hebben in geen weelderiger lustoord hun onschuld genoten en... verloren, dan waarin ik de augustusmaanden van mijn vierde tot mijn achtste jaar doorbracht. Vlak vóór het huis, temidden van een uitgestrekt plein, met kiezelzand bestrooid, stond een reusachtige linde. Rondom haar dikke stam, had men een bank gemaakt en daar zie ik mijn grootvader en grootmoeder nog op zitten, 's avonds bij de thee.

Wat was het daar stil vergeleken bij het gewoel in de stad, en wat was de zoele lucht vol geuren van de reseda en de kamperfoelie! Duiven trippelden over het plein en stoorden zich evenmin aan poes die zich druk zat te wassen op de stoep bij de voordeur, als aan de mussen die tussen haar rondhuppelden. Maar als Moortje op het gerucht van naderende voetstappen luid keffend van de bank sprong waarop hij naast grootvader had zitten knipogen, dan gingen ze met mussen en al klapwiekend de lucht in en zetten zich hoog op de rand van het dak met de gladde blauwe pannen, of ze kirden wat voor de deurtjes van haar huisje dat aan de zijmuur van de pastorie hing. Mijn grootvader was een rijzig man van een eerwaardig voorkomen. Hij droeg zijn hoofd nog rechtop, ofschoon zijn haar zilverwit was van de ouderdom. Met zijn driekante hoed en zijn korte broek maakte hij op mij de indruk van een enigszins bovenmenselijk wezen. Ik hield mij overtuigd dat hij niets zondigs doen kon, en stout te wezen in zijn tegenwoordigheid scheen mij het toppunt van verbastering. Evenwel was ik niet bang voor hem en dat kwam van zijn vriendelijke ogen. Het waren dezelfde ogen als die van mijn moeder, ogen waaraan ik nu nog niet kan denken of de mijne worden vochtig. Welk een feest als de goede man ons meenam om hem te helpen met het plukken van boontjes en erwten, of op een wandeling waarbij we niet ophielden of we moesten bezoek brengen aan de boer wiens varkens zo'n aardige verzameling biggen had gekregen. Doch het heerlijkste van alles was 's zondags als grootvader preekte, mee naar de kerk te mogen! Het was maar een klein kerkje dat ons dan wachtte; het kwam niet bij vergelijking met het reusachtige gebouw waar ik thuis met mijn vader en moeder placht heen te gaan, liefst 's wintersavonds, wanneer er, geloof ik, wel duizend lampen brandden en er uit de kap van de preekstoel zo'n wonderbare glans op het hoofd van de dominee afstraalde. Maar wat het kerkgaan bij grootvader tot zo'n uitstekend genot maakte was, dat grootvader zelf dan de dominee was. Neen, nooit heeft iemand zo mooi gepreekt. En als hij bad, dan bad ik zo vurig mee als ik maar kon; van het begin tot het einde hield ik mijn handen gevouwen en mijn ogen stijf toe. Daar kwam ook nog zoveel bij om mij de kerkgang te veraangenamen. Vooreerst de voornaamheid van door alle

dorpelingen te worden gekend en gegroet als het zoontje van ‘dominee's Jaantje’, wat ik overigens weer minder aardig uitgedrukt vond, want mijn moeder beweerde: ik heette niet Jaantje, maar Adriana. Voorts was ik op mijn beurt familjaar met verscheidenen van de toehoorders. De ene diaken had ik meer dan eens helpen hooien, wat een allerprettigst werk is, tenminste voorzover dit mijn aandeel in de arbeid betreft, want dat bestond voornamelijk in op de leeg terugkerende en over de oneffen grond voortschokkende wagen, zijn leden goed door elkaar te laten schudden, en dan weer met de jongens en meisjes van de boer in het geurige hooi te wentelen. Eén van de ouderlingen was de eigenaar van de vermaarde biggen; de dikke boerin vlak naast mij trakteerde ons gedurig op warme koemelk; eens zelfs op een spekpannekoek! En de deurwachterklokkeluier was assistent-tuinman en stalknecht van mijn grootvader. Dus ook een intiem vriend van me.

13.

Maar nu wordt, bijna zonder overgang, de idylle verstoord. De dood treedt op en hij blijft een tijd de overpeinzingen van het kind beheersen. Het kinderlijk paradijs is ineens somber geworden.

Hoe dikwijls heb ik meegetrokken aan het touw als de avondklok het volk in het veld het uur van zessen aankondigde, of als er iemand begraven moest worden en de zwarte stoet met grootvader voorop en de vrouwen zo spookachtig met rouwkleden over de hoofden achteraan, tweemaal het kerkhof rondtrok.

Dichtbij het pad dat de optocht volgde, tussen het hoge, bloemrijke gras, lag de zerk waaronder twee ooms van mij rustten. Ik heb ze nooit gekend maar menigmaal heb ik mij laten vertellen hoe jong ze nog waren toen ze stierven en dat ze nu in de hemel woonden bij de engelen Gods. Wat heb ik niet al afgedroomd op die bemoste steen en bij dat geheimzinnige doodgravershok tegen de kerk, waar ik voor het eerst van mijn leven mensenbeenderen gezien heb. Van wie was die kop geweest, waarvan de holle ogen mij zo akelig aankeken? Al de tanden zaten er nog in. En zouden mijn tanden er ook nog alle inzitten als mijn hoofd er zo zou uitzien?

...Tegenover het ouderwetse onmetelijke ledikant, waarin wijr als wij in de pastorie logeerden, sliepen, hingen de ontzaglijke portretten der grootouders van mijn grootvader, en daartussenin de beeltenis van grootvader zelf, zoals hij er uitgezien moet hebben toen hij nog een blauwzijdigen valhoedje droeg met een krakeling in zijn handje. Ik kan er de brave man niet uit herkennen, maar wel meende ik de vriendelijke uitdrukking van zijn gelaat terug te vinden in dat van die bet-overgrootmoeder met haar neepjesmuts, haar bebloemde japon en haar waaier. Waar ik mij ook plaatste in de slaapkamer, overal verbeeldde ik mij dat ze me aanzag, evenals haar waardige echtgenoot, wiens vervaarlijke pruik in sierlijke lokken langs zijn schouders golfde. Zouden die twee, vroeg ik mij af, ook bij mijn vroeggestorven ooms in de hemel zijn en zouden zij daar nu allen met elkaar omgaan, zoals wij met elkander hier op aarde? En zouden grootvader en grootmoeder daar ook spoedig heengaan en ook eenmaal mijn ouders en mijn broers en zusters en ik zelf? Meer dan eens heb ik daarover gepeinsd terwijl ik met grote ogen opkeek naar de sterren die ik uit mijn bed door het venster hoog aan de donkere hemel kon zien glinsteren. Soms kon ik niet laten bitter te schreien, vooral wanneer ik mij voorstelde dat ook mijn vader en moeder mij eens verlaten zouden. Hoe zou ik kunnen leven zonder hen? En was ik niet vaak een ondeugend kind? En ondeugende kinderen mochten immers niet komen waar de heilige engelen zijn? Later is mij beduid hoe zulke overleggingen zeer bekrompen zijn. Nu, ik was dan ook nog maar een kleine jongen. Doch misschien hebben de sterren weleens op mijn geruste slaap geschenen en woelden er dan in mijn brein schimmen van overwegingen, droombeelden die mij nog vrij wat minder tot eer strekten.

14.

Het is opvallend dat Haverschmidt in bovenstaand fragment, over zijn bet-overgrootvader niet veel meer zegt dan dat deze 'een vervaarlijke pruik en sierlijke lokken had.' Deze bet-overgrootvader was het zwarte schaap in de familie die Haverschmidt ergens anders 'een rare kerel' noemt, 'die nota bene is afgezet.' Hij werd namelijk in 1783 beticht van 'gruwel en vuile onreinigheid', van het slapen met zijn knecht in één bedstede en nog veel ergers, voortkomende uit dat zich gezamenlijk

te slapen leggen. Hoe afwijzend Haverschmidt tegenover dit alles moet hebben gestaan, met deze voorvader had hij toch wel enkele dingen gemeen: de sterke verbondenheid met zijn moeder en vooral de melancholie die ook deze bet-overgrootvader het leven bijna ondraaglijk heeft gemaakt. H.G. Cannegieter, een achterneef van Haverschmidt, schreef in 1941 een boek over deze 'duivel-dominee van de Friese wouden,' zoals hij hem noemde. Van hetzelfde schilderij waar Haverschmidt vanuit het onmetelijke ledikant het gezicht op had, zegt Cannegieter - al romantiseert hij daar wel wat bij:

De jonge dominee, wie de toga met de deftige bef zo goed staat en wiens fijngevormde vingers als reeds met gezag exegetiserend het Bijbelblad omslaan, heeft in zijn volbloedig, zinnelijk gezicht iets droefgeestigs. Als men gelijk Frans Haverschmidt in het onmetelijke ledikant van zijn grootvaders logeerkamer, de beide gezichten op zich laat inwerken, treft naast de glundere kracht van de moeder, bij de zoon deze ietwat weke weemoedigheid.... François [Bekius] lang en opmerkzaam aankijkend, wordt men door deze donkere ogen en de toegeknepen lippen meegetroond naar een sfeer van melancholie, naar een domein waar demonische machten heersen. Zwaarmoedigheid in de ogen, een trilling van cynische spot om de mond - er is in dit portret iets geheimzinnigs dat strijdt met de levensvolheid van het blozend gelaat en de mannelijk kloeke gestalte. Wij weten niet wat in dit enig kind van zulk een voortreffelijke moeder is omgegaan, hoe zijn jongenstijd is geweest. We weten niets omtrent de verhouding tussen moeder en zoon, niets omtrent de rol die zijn grootouders in zijn jeugd hebben gespeeld. Heeft hij, die zonder vader ter wereld kwam, deze legendarische vader verafgood?... Nog ligt, als Accama deze portretten schildert, de toekomst in de schoot der goden verborgen. Nog is François het moederszoontje, de jonge predikant die onder leiding van deze flinke en zonnige schutpatrones de pastorie en het ambt ingaat. Zij zal de huishouding voor hem waarnemen. Zullen haar zorgen zich ook verder uitstrekken? Zal zij ook de vrouw voor hem kiezen, die haar hier in huis straks vervangen zal?

15.

Maar nog overtuigender dan deze interpretatie is de laatste wilsbeschikking van deze bet-overgrootvader, gedaan in de kerkeraadsvergadering te Ilpendam (bij Purmerend) op 15 september 1754. Hij was toen zevenentwintig! Haverschmidt zou zich dit allemaal best hebben kunnen indenken.

De predikant verzocht vriendelijk aan broederen kerkeraad, dat indien hij door de dood eens mocht worden weggerukt, of zij, hetzij in of buiten dienst zijnde, hem geliefden te beloven, dat er alsdan geen lijkpredikatie noch levensbeschrijving van predikstoel of in de Boekzaal [‘Boekzaal der geleerde wereld’, twee-maandelijks tijdschrift] hoe ook genaamd, geliefden te laten geschieden en daarvoor te waken, hetzij door bekendmaking en in gedachten brenging aan de regerende kerkeraad, zo zij niet in dienst zijn mochten, of dienst zijnde zulks in acht zouden nemen, hoewel bloedvrienden zulks ook mochten willen laten doen. Als hebbende van alle loftuitingen, als dan met veel pluimstrijking in gebruik, daarvan een uiterste afkeer en verfoeing, zijnde dit zijn uiterste en laatste wille, hetwelk alle de broederen hebben aangenomen, om, zo zij alsdan nog leven mochten als zulks geschieden zal, nauwkeurig te behartigen.

16.

Citaten als deze spreken voor zichzelf en zelfs boekdelen. Deze onoverwinlijke neiging om over de dood te peinzen, droeg François Bekius op zijn enige in leven gebleven zoon over, die haar op zijn beurt weer overbracht op zijn kleindochter Geesje Bekius, de moeder van François Haverschmidt. Haverschmidts diepe melancholie en weekheid kwamen van moederszijde; ze waren van het begin af in hem aanwezig, vanaf zijn kinderjaren. Dyserinck schrijft in zijn biografie (van 1908):

In diezelfde jaren (omstreeks 1850) kon hij echter, zoals een nog levende vriendin van zijn jongste zuster mij vertelde, trots zijn joligheid, bijwijlen ‘zeer triest’ zijn.

17.

De ik-figuur uit de novelle ‘We gaan den heelen dag uit rijden’ is precies zo. Temidden van alle vreugde en het zingen der anderen - waaraan hij nog kort tevoren meegedaan heeft - gaat hij peinzen over doodgaan.

Zonderling, maar terwijl de anderen voortgaan met zingen, verdiep ik mij in de vraag wie van ons het eerst zal moeten sterven. Ik ga ze allen na, één voor één: vader, moeder, mijn oudste broer, mijn middelste, mijn jongste zuster, eindelijk mijn broertje, en ik kom tot het besluit dat ik er niet één van missen kan. En ik doe in het verborgen een gebedje, dat als er dan toch spoedig een doodgaan moet, ik het maar zijn mag of anders (want ik zie er toch alles welbeschouwd erg tegen op om van de overigen weg te moeten) dan - en liever nog als het wezen kon - tante! Ze moest eens weten wat daar in haar onmiddellijke nabijheid ten haren behoefte verzocht wordt en dat terwijl ze zich over mij heenbuigt en moeder haar mening influistert dat ik zeker in slaap ben gevallen, want dat ik zo stil zit.

18.

Nog een voorbeeld. Ditmaal uit het verhaal over de kindermeid 'Mijntje' die zo mooi vertellen kan, maar die bij Haverschmidt, als al wat lieflijk is op deze wereld, sterven gaat. Ze is die middag begraven en...

's Avonds, als Simon bij mij in ons bed komt, word ik wakker en ik heb een gesprek met hem over de dood. Want het was de eerste keer dat er iemand stierf waarvan ik veel gehouden had en ik had er nooit nog eens goed over doorgedacht. Ik kon mij maar niet begrijpen, zei ik, waar dat sterven toe diende. Maar Simon lei het mij uit, want, verzekerde hij, alle mensen moesten hier een beurt hebben en dat kon niet als ze allemaal bleven. En hij helderde het mij op met een voorbeeld, want zei hij: daar is nu dit ledikant waar wij in slapen; dat was vroeger van grootvader en grootmoeder en toen hebben oom Janus en oom Dolf erin geslapen, maar die zijn er niet meer en zo komt het dat wij er nu in slapen. En zo ging het met alles, met slapen niet alleen, maar ook met leren en werken. Ieder kreeg er zijn beurt van en hij, Simon, meende dat ieder nu ook maar moest oppassen dat hij zijn beurt niet ongebruikt liet voorbijgaan.

Ik kan er niet voor instaan dat deze uitleg het jongetje geheel voldaan heeft. Zeker bleef er nog wel het een en ander te vragen. Maar Simon zal gedacht hebben dat zijn broertje het er vooreerst wel mee doen kon. [De laatste twee zinnen zijn bij de uitgave in boekvorm door Haverschmidt weggelaten.]

10.

Beslissend misschien wel voor elk leven, zijn de kinderangsten geweest, niet alleen de angst om de ons dierbaren te verliezen (zie doe. nrs. 17 en 125) maar ook de angst voor wat na de dood komen zal. In een preek van eind 1892 over het Laatste Oordeel vertelt Haverschmidt over een gebeurtenis uit zijn kinderjaren, die hij zelf in verband brengt met zijn latere afkeer voor het orthodoxe geloof met zijn uitverkiezing der zielen en een wrekende God.

Ik was nog een klein kind. Op een zondagavond lag het kerkboek van mijn moeder geopend op de tafel. Ik kende het wel met zijn gouden haken. Er ging zelden een zondag om dat het niet, en bij herhaling, dienst deed. Ik was nog een klein kind en de mensen waren nog ouderwets. Nieuwsgierig waagde ik een paar bladzijden van het eerwaardige boek om te slaan. Er schemerde tussen de vergulde randen iets als een prent en al wat daarnaar zweemde trok mij aan. Inderdaad, het was een afbeelding zoals men er toen wel meer in kerkboeken vond. Maar wat moest zij voorstellen? In het midden: Jezus. De stralenkrans om zijn hoofd liet er geen twijfel over of hij was het. Hoog troonde hij op de wolken des hemels en rondom hem, eveneens door wolken gedragen, scharen van mensen, in altoos wijder kringen en wier getal steeds aangroeide. Want beneden op de aarde, daar stond een engel en blies op de bazuin, dat doden er wakker van werden en de graven verlieten. Men zag hoe hun verstrooide beenderen zich bijeenvoegden, hoe zij opnieuw bekleed werden met het vlees van voorheen; dan voeren zij opwaarts en de engelen kwamen hen tegemoet en leidden hen de hemel binnen tot de menigte die de troon van Jezus omringde. Maar er waren onder de opgestanen óók, die met blijkbare ontzetting het schallen der bazuin vernamen. Deze bedekten hun aangezichten om Jezus niet te zien. Zij poogden te ontvlieden. Tevergeefs! Afgrijselijke gedaanten van duivels met horens en klauwen als van wilde dieren, wierpen zich op hen en sleurden hen mee naar een gapende afgrond, uit welks kaken helse vlammen omhoogstegen. Verschrikt sloeg ik het kerkboek toe... Voor 't eerst had ik kennis gemaakt met de verwachting, die van de dagen der eerste Christenheid af, miljoenen in angstige spanning heeft gebracht: het geloof aan het *laatste oordeel*.

Ziedaar wat de afbeelding in de bijbel van mijn moeder mij voor ogen had geplaatst, gebrekkig, onbeholpen, doch in haar onbeholpenheid genoegzaam erop berekend, om mijn arme kinderziel te vervullen met een tot nogtoe ongekende vrees. Want de herinnering uit mijn jeugd is eigenlijk nog niet ten einde.

20.

In vrijwel alle verhalen van Haverschmidt, of ze nu in 'Familie en kennissen' afgedrukt staan, of alleen maar in handschrift te raadplegen zijn, zijn jeugdherinneringen verwerkt. Hij mag dan zeggen dat ze 'louter verdicht' zijn, het is niet helemaal waar. Een verhaal bijvoorbeeld als 'Mijn ouders huis' berust in zijn opzet op een fictie: de terugkeer op oudere leeftijd naar het ouderlijk huis, maar het is bijna geheel opgebouwd uit authentieke en bijna authentieke kinderherinneringen. Het zijn dierbare herinneringen uit wat zich later als een 'gelukkige jeugd' voordoet, maar de toon - en hier gaat het om - is die van een weemoedig herdenken om wat onherroepelijk verloren is.

Voor mijn vader dagtekende zijn betrekking op dat huis dat hij met mijn moeder bewoond heeft, reeds van zijn geboorte af. Ja, ik meen dat ook zijn vader er het eerste levenslicht heeft gezien. Dit is zeker: dat hij er tot het einde de grootste zorg voor is blijven dragen. Het was een ouderwets huis, dat is waar, maar van de kelder tot de nok van het dak zag het er hecht en goed onderhouden uit. En zo het hier en daar hoeken en ruimten vertoonde, waarvan men zich tevergeefs afvroeg welke bestemming de bouwheer daarbij voor de geest had gestaan, het had ook zijn gedeelten die in gezelligheid alles overtroffen wat de verbeelding maar zou durven verzinnen. De tuinkamer bijvoorbeeld. En dan, als ge van deftigheid woudt spreken, niet stijve maar rustige, vriendelijke deftigheid, dan moest ge de grote opkamer, anders gezegd de zaal eens hebben gezien. Die wijde marmeren schoorsteen met die geweldige haard waarop een ware veen- of bosbrand vertoond werd (o heerlijk om naar te zitten kijken!) op winteravonden wanneer er gezelschap was of 's zondags na afloop van de kerk. Ik stel mijn vader mij nog voor in zijn vaste hoekje. Wat is hij een knap man! Aan de andere zijde zit dominee Fabius, een klein gezet ventje met een rode kleur, een bril en een klein krulpruikje. De beide heren

hebben witte dassen om en roken uit lange pijpen. De dominee steekt juist op aan de prachtige kool in het onberispelijk blinkend zilveren komfoor. Het gesprek is zeer onderhoudend. Dominee Fabius heeft veel gelezen en hij heeft een gelukkig geheugen. Daarbij verstaat hij de kunst van het gelezene smakelijk te vertellen. Ik herinner mij een voorstelling die hij aan vader gaf van de walvisvangst. Want ik spreek nu van de goede oude tijd toen men nog dominee kon zijn en over wat anders dan richtingen praten en verkiezingen. Nu als dominee Fabius mijn vader een voorstelling geeft van de walvisvangst, dan zitten wij allen naar hem te luisteren met ingehouden adem. Mijn moeder ook, achter het koffieblad en de zilveren presenteertrommeltjes die altoos met op één na de beste blauw-porseleinen kopjes 's zondagsavonds op tafel kwamen. De algemene spanning bereikt haar hoogtepunt als dominee de harpoen uitwerpt. Want ja, hij vertelt niet maar hoe de harpoenier dat doet. Hij doet het zelf. Roef! daar gaat het ding in allerlei bochten en kronkelingen, gevolgd door de lijn. En bravo! de vis is getroffen. Blicksemsnel duikt hij onder, een brede bloedstreep achterlatende op de oppervlakte van de zee. Maar nu heeft de dominee de handen vol werk om de lijn behoorlijk te vieren. Pas op, of anders slaat de boot om en liggen we allen in het water! Ik houd mij aan mijn vaders knie vast, want ik zit op een stoof, naast mijn broertje, midden voor het haardvuur. Doch op dit ogenblik zie ik daar niets van. Ik zie enkel hemelhoge ijsbergen in het verschiets en op de voorgrond de groene golven en de walvis die weer bovenkomt en een straal water opblaast. Maar dat is zijn laatste. De dominee heeft hem goed geraakt. Hij is dood. Wij verademen...

21.

Haverschmidt stelt het voor alsof hij, voordat zijn ouderhuis moet worden afgebroken, er nog voor het laatst een bezoek brengt. Hij dwaalt door het huis, bezoekt de zolder en de vliering, daalt de trap af en maakt op het portaal de deur open die naar zijn eigen kamertje leidt.

Mijn kamer! Met welke gans andere ogen moet ik eenmaal deze enge ruimte hebben rondgezien. Toen was het alles bevalligheid, geriefelijkheid en gezelligheid. Vooral wanneer mijn intieme

gymnasiumvriend mij de lucht had helpen mengen met tabaksdampen totdat wij de rook letterlijk konden snijden, dan behoorde er immers een bepaald buitensporige verbeeldingskracht toe om zich te kunnen voorstellen dat men *niet* was op de ‘kast’ van een echte student! Mijn kamer mocht zich in betere dagen dan ook verheugen in een weelderige verscheidenheid van versierselen en van wat ik minder meubelen dan wetenschappelijke toestellen zou willen genoemd hebben. Zo bijvoorbeeld aan deze zijde, waar het behang geheel onzichtbaar was gemaakt door een kaart van Nederland, vier Duitse pijpen (waaronder drie afgedankte van mijn oudste broer), de portretten van Laurens Janszoon Coster, Jenny Lind [Zweedse zangeres], dominee Fabius (in een vroeger tijdperk van zijn leven, zodat het niet meer leek en uit de huiskamer verwijderd was), Jan Nieuwenhuizen, gelijk de Zeeuwse waterleeuw, also uit een wolk opduikende, en een onbekende schone uit een oude jaargang van een tijdschrift. Deze laatste droeg op haar voorhoofd een ferronnière en het moment was waarschijnlijk door de schilder gekozen, waarop zij met haar grote ogen een wanhopige poging deed om te zien of de ferronnière ook scheef zat. Nu aan deze zijde dan van mijn kamer stond een kastje, waarin die merkwaardige verzameling van inlandse kapellen en andere insecten bewaard werd, waarmee ik het vrouwelijk personeel van ons gezin meer dan eens een dodelijke schrik heb aangejaagd. Zo kwam ik op een avond - mijn collectie was nog in haar geboorte en elk geled dier dat ik machtig kon worden was mij welkom - ik kwam dus op een avond thuis met een stuk of tien grote olijfgroene watertorren die ik uit de Franse school langs de vismarkt gaande, had opgedaan en bij gebrek aan betere berging in één van mijn broekzakken had gedaan, waar mijn neusdoek de beestjes in het nodige bedwang hield. Wat het was weet ik niet, maar ik vond in huis zoveel afleiding dat ik de torren geheel vergat en bij het naar bed gaan het bewuste kledingsstuk, zonder om de kostbare inhoud te denken, bij mijn overige kleren in mijn slaapkamer neerlei. Ik mag zowat een half uur gerust hebben, daar word ik wakker van een ijselijk moordgeschrei en ik zie bij het onzekere licht van een nachtkaaars een van mijn zusters en de kindermeid op een paar stoelen staan, al maar gillende dat er zulke lelijke, vieze monsters door de

kamer kropen. Helaas, de dames volgden toen nog geen cursus van middelbaar onderwijs in de dierkunde, anders hadden die twee, alvorens radeloos op stoelen te klauteren, zich bedaard kunnen overtuigen dat die ‘lelijke vieze monsters’ eenvoudig exemplaren waren van de welbekende *Dytiscus marginalis*.

Tegenover de insectenverzameling op mijn kamer bevond zich een penningkabinet en daarnevens een kleine kwekerij van bolgewassen en kasplanten, terwijl natuurlijk een der wanden werd ingenomen door iets dat een bibliotheek beloofde te worden. Maar genoeg...

Straks daarop zwierf ik door al de kamers, ja tot zolder en vliering klom ik op. Vond ik ook daar niet punten waaraan zich voor mij herinneringen vastknoopten?

De vliering bijvoorbeeld, daar stond op zekere dag een wijnmand met hooi, waarin ik, door welk toeval weet ik niet meer, een hele familie jonge katten ontdekte. Onze poes, dezelfde die zo schijnheilig of ze van de prins geen kwaad wist, in de huiskamer kon zitten spinnen, had de jeugdige telgjes daar ter wereld gebracht. En niet lang geleden ook. De katjes waren nog blind. Maar weldra openden zij hun oogjes, gelijk ze zich over het geheel zeer voorspoedig ontwikkelden, zo niet dank, dan toch onder mijn toezicht. Want ik was haast niet meer van de vliering af te krijgen, sinds ik het geheim van poes wist, een geheim, dat ik overigens trouw bewaarde. Immers, ik had een voorgevoel dat de openbaarmaking ervan voor de meerderheid van mijn jonge vriendjes noodlottig zou kunnen worden. En daarin bedroog ik mij niet. Nog zie ik het hoofd van de oppasser boven de rand van de vliering verschijnen, nieuwsgierig wat ik daar toch uitvoer met die melk, die ik de meiden afgebedeld heb. De volgende morgen waren, op hoog bevel, al de katjes op twee na verdronken. Gruwzame wreedheid, die mij zó verontwaardigde dat de dichter in mij geboren werd. Ja, laat het geweten worden door de toekomstige uitgever van mijn gezamenlijke poëtische werken, voorafgegaan door een levensbericht, dat mijn eerste vers een lierzang is geweest op de vermoorde kindertjes van onze poes. Het gedicht is trouwens zoals de meeste zangen der oudheid geheel verloren geraakt. Maar de ader vloeide nu eenmaal. En van die dag af was ik de poëet van ons gezin.

22.

De eerste lierzang op de vermoorde kindertjes van de poes is dus verloren gegaan; ze bevindt zich ook niet onder de handschriften. Wel treffen we daar ander jeugdwerk aan zoals de groteske op rijm 'Barend Krul' (door H. van Straten opgenomen in zijn 'Nagelaten snikken'). Het oudste is echter een gedicht op de pijnlijke kies van zijn zuster. Het is gedateerd 16 december 1848. Haverschmidt was toen bijna veertien. Oom Kesner die in dit gedicht voorkomt, zal hij in 1874 nog eens herdenken in zijn verhaal over 'De tandmeester' Davidson (opgenomen in 'Familie en kennissen'). Dezelfde gebeurtenis vinden we erin terug, al is zijn zuster Adriana het dienstmeisje Arendje geworden.

De kies

'O! Wat doet mijn mond mij zeer,
Mijn pijn kent gene palen,'
Zo riep mijn 'zuster Adriaan';
Kom vrienden, 'k wil het u verhalen.

Eerst lezers, dient tot uw advies,
Zij had zo'n pijn in hare kies,
Een kies ter diepte van een voet,
Verschrikkelijk groot, en zwart als roet.

Wie kan de pijn en smarten malen
Die haar ontpersten kreet op kreet?
Wie kan haar jammeren verhalen
Dat mij het bloed verstollen deed?

Wie kan d'ontelb're tranen tellen
Die biggelden langs 't bleke wang?
't Begon mij zelfs om 't hart te knellen,

Het werd mij om mijn ziel reeds bang.
Wat helpt laud'num en creosoot?
Niets kan de pijn verzachten;
Al hoger, hoger klimt de nood;
geen hulp is er te wachten.

Kom, laat ons eens Oom Kesner halen,
 Dat hij haar trekke deze kies,
 Maar spoedig, spoedig, zonder dralen,
 Elk ogenblik is tijdverlies.

Lang laat de tanden jood zich wachten,
 Want hij was uit de stad;
 Lang zaten wij naar hem te smachten,
 Toen hij onz' woning binnentrad.

Nu grijpt hij ras met leeuwenmoed
 Mijn zusters kiesje aan,
 En onder een stroom van bloed,
 Is 't kunststuk reeds gedaan.

Zo werd mijn zuster Adriane
 Verlost van hare pijn,
 Zo stort zij nu dan niet meer tranen,
 En kan weer vrolijk zijn.

Devies:

Bij het trekken van de kies
 Heeft Jaantje niet gegild,
 Want een kus van Kesner
 Heeft alle pijn gestild.

23.

Behalve de zoekgeraakte lierzang, schreef Haverschmidt als kind nog een ander kattenverhaal dat hij in gezelschap moet hebben voorgedragen. Het is kennelijk als parodie bedoeld op een toen geliefd genre, maar het is een parodie op iets wat hij eigenlijk in ernst meent. In de toen vijftienjarige jongen is de latere Piet Paaltjens reeds aanwezig! Het begin van het verhaal is hoogstens grappig op kinderlijke wijze; het is in zijn scherts te langdradig, maar aan het slot gaat het over in een afgrijselijk drama van wreedheid, marteling en dood. Het heeft als titel 'Leven en sterven van Jelle Gal'. Haverschmidt doet voorkomen alsof de geschiedenis door de moeder van Jelle Gal verteld wordt nadat deze zich eerst heeft geïntroduceerd in een Vooraf aan de lezer, dat op zichzelf weer een parodie is op de

toentertijd bij allerlei toespraken gebruikelijke inleidingen. Het eerste hoofdstuk begint met de geboorte van Jelle Gal op zolder en de verdrinking van haar zusjes; daarop volgen haar eerste levensjaren, om met het derde en laatste hoofdstuk(je) een hevige geschiedenis te worden, waarin de schuldeloze Jelle het slachtoffer wordt van een complot van schelmen, spionnen, verleiders en verraders.

Inleiding. Toen Nepos de pen greep en de geschiedenis van de beroemde Grieken beschreef, of toen Césars leven door Suetonius geschetst werd, toen verwonderde niemand zich erover, maar nu een dier, een kat, in hun voetspoor treedt en het leven van een kat gaat beschrijven, nu slaat ieder de handen in elkaar en roept verbaasd: wij zijn in de negentiende-eeuw! Nochtans heb ik om de nagedachtenis van mijn dochter te vereeuwigen, getracht haar leven en sterven zo goed ik kon te schilderen, en mocht het al niet de stijl van een Cicero zijn, ik hoop nochtans dat ze de verwachting overtreffen mag die men koestert van ‘Een Kat.’

Hoofdstuk 3. Ik had 's middags nog met Jelle op de ringmuur gezeten, maar daarna was de jonge Klaauw gekomen en had haar meegenomen. Met welgevallen zag ik hen na. Dat wordt een aardig paartje, dacht ik; misschien wordt Klaauw nog eens primus der provincie, en dan... welk een eer! Ach, ik dacht niet dat kattenberekeningen meermalen falen. Ik ging naar mijn jongen en middelerwijl wandelden Klaauw en Jelle in de tuin van buurman D. Toen de avond inviel en het duister werd, wandelden zij daar nog, en Klaauw, die verrader, vleide het onnozel katje en noemde het met duizend zoete namen. Eindelijk sloeg de klok tien uren. Zij jokten en schertsten beiden nog op de ringmuur, toen eensklaps Klaauw zei: ‘Ik weet een muizennest, lieve, zullen wij daar eens heen?’ Met plezier was het antwoord en de verrader voerde zijn meisje in de armen des doods. Ik weet niet door wat toeval zij werden opgehouden, althans eerst om elf uur en nog later kwamen zij bij het hok aan, alwaar het zogenaamde muizennest was. Jelle werd door Klaauw in het eendehok gevoerd en nauwelijks was zij erin, of deze sprong eruit en riep Meeuw. Deze wierp het hok dicht en nu zat Jelle in de knip. Daarop ontwaakten spoedig

door het gehuil van het arme dier en het rumoer dat Meeuw maakte, de kippen en eenden die daarop een akelig en verward geschreeuw aanhieven. Plotseling klonk het geblaf van honden. Meeuw en Klaauw vluchtten en een gewerschot klonk door de lucht. Dat schot deed mij, die bij mijn jongen lag, ontwaken en verschrikt opspringen. Ik herinnerde mij dat Jelle nog buiten was en een bang voorgevoel greep mij aan. Ik nam ijlings mijn besluit en kroop door een gat dat zich in het dak bevond met levensgevaar tot op de goot. Vandaar sprong ik op een afdak en kwam zo door onze tuin in die van buurman D. Daar gekomen vloog ik in de richting van het schot voort en bereikte dra de vijver en het eendehok. Angst en ontzetting maakten zich toen van mij meester. Daar zag ik bij het licht der maan twee mannen; de een met een geweer, de ander met een lange polsstok, benevens nog twee honden die ontzettend blaften. De kippen en eenden schreeuwden niet minder, maar akelig klonk boven dit alles het angstgeschrei van het ongelukkige dier dat hier vermoord werd. Nog wist ik niets. Ik kroop behendig tot dicht bij de vijver en zag hoe daarin een kat lag, die nu eens zonk, dan weer boven kwam en telkens als dat laatste geschiedde door de polsstok weer naar beneden werd geslagen. Het water rondom het dier was door deszelfs bloed rood geverfd; derhalve was dit het dat door het geweer was getroffen. Ik kon het dier door de duisternis niet herkennen. ‘Hij heeft genoeg, die eendendief,’ sprak de man met het geweer. ‘Hij zal niet weer ons uit het bed halen,’ herhaalde de ander. ‘Komt laat ons nu weggaan,’ hernam de eerste en daarop het geweer over de schouder werpende, stapten zij beiden met hun honden weg. Toen alles stil was, kroop ik naar de vijver en sprong er toen koelbloedig in, zwom naar het lijk en sleepte het aan wal.

Het scheen mij nog enigszins te leven. Juist kwam de maan vanachter de wolken tevoorschijn en bescheen de drenkeling. Nu herkende ik dezelve. Helaas, ik ongelukkige moeder, stond voor mijn stervende dochter! O, nameloze smart die mij aangreep! Van het toppunt van mijn wensen stootte ik in een kolk van ondraaglijke ellende. Daar stond ik ongelukkige - en de hoop mijner ouderdom lag vermoord aan mijn voeten. Slechts een moeder die haar lieveling verloor, kan gevoelen en begrijpen wat mij in het hart omging.

Toen sloeg de ongelukkige nog eens haar ogen op en sprak met een blik vol liefde op mij gevestigd en met een stervende stem: 'Moeder - ik sterf - ik werd - vermoord!' 'Wie, wie zijn uw moordenaren, wie leverde u in de handen van deze mannen, waar is Klaauw?' Dit waren mijn woorden. 'Klaauw en Meeuw vermoordden mij,' sprak nog eens die mond om daarna voor eeuwig te zwijgen. Stom van smart stond ik daar maar eensklaps mij bezinnende, spoedde ik mij naar Henry Gal [Jelle's vader] en verzocht deze mij te volgen. Hij was niet minder dan ik verschrikt over deez gruwelijke moord en zwoer bij hoog en bij laag zich te zullen wreken. Wij droegen gezamenlijk het lijk naar een donkere plaats achter enige takken alwaar het voor ieders oog verborgen was en scheidden vervolgens; ik met smart, hij met wraakzucht in het hart.

De volgende morgen om vijf uur verliet ik na een slapeloze nacht mijn jongen en zocht ogenblikkelijk de Secundus op, maar deze was niet thuis. Daarop besloot ik de Furus op te zoeken, maar kwam onderweegs twee katten tegemoet die mij zeidden dat ook deze niet thuis was, maar dat hij reeds om twee uur 's nachts met de Secundus en Henry Gal, benevens nog negentien katten, zich naar de saladebak hadden begeven. Ook zij ging daarheen en ik ging met hen onderweg, over de treurige moord sprekende. Toen wij in de vergadering aankwamen, vonden wij bijna de gehele wijk bijeen. De gehele kattengarde stond op een rij en alles maakte zich gereed om Klaauw en Meeuw gevangen te nemen. Ik bleef met de secundus en de Furus en nog einigen achter, terwijl de anderen uittrokken en om kwart voor zes uur met Meeuw in hun midden terugkwamen. Klaauw was reeds dood, want beproefd hebbende om te ontvluchten, werd hij door Gal die van woede zich niet kon beteugelen, de hersenpan verbrijzeld. Meeuw was woedend. Men had de booswichten gevonden, bezig zijnde de muizen te verslinden en juist doordien Meeuw teveel van dezelve gegeten had, was het hem niet mogelijk geweest om te ontkomen.

Hij werd zonder enig verhoor aan de Furus overgeleverd die hem de staart afsneed, daarvan een strop maakte, en hem aan dezelve aan een boom ophing.

Zo was het einde van deze twee booswichten, de oorzaken van de dood van Jelle.

Toen dit was volbracht, werd er besloten om het lijk van Jelle ter aarde te bestellen. Daartoe werd het tevoorschijn gehaald en plechtig naar het graf gedragen, hetwelk op het algemene kattenkerkhof naast de saladebak was gegraven.

De stoet die het lijk vergezelde was aldus: eerst de Furus met twintig van de kattengarde; daarop vier katers uit de familie van de Secundus; daarop het lijk, gedragen door zes zwarte katten, terwijl vier katten van dezelfde ouderdom als Jelle de slippers hielden. Daarop ik, Henry Gal, de Secundus en twee katers van aanzienlijke rang. Hierop de kat van buurman P., Jelle's voormalige leermeesteres, vervolgens de naaste burens, vijf in getal, en de stoet werd wederom door twintig van de kattengarde gesloten. Bij het graf gekomen, sprak de Secundus een gepaste rede uit, sprak van de verdiensten der vermoorde, over de gelukkige toekomst die haar scheen te wachten en eindigde met het uitvoerig verhaal van de moord. Vervolgens sprak hij plechtig een vloek uit over de moordenaars van Jelle, en de vergadering scheidde wenende, na het te jong gestorven dier in het graf te hebben zien nederdalen.

Ziedaar dan, geliefde lezers, het droevig einde van *Jelle Gal*, dochter van *Tulla Hostilia Gal* en de sieraad van haar geslacht, de vreugde van mijn leven, de lievelinge van mijn patroon en gezien bij de hele wijk.

Requiescat in Pace is alles wat ik kan zeggen en alles wat ik kan doen is wenen.

24.

Alles bij elkaar is er niet veel nagelaten van Haverschmidts litteraire proeven uit zijn kinderjaren. Toch moet er veel meer geweest zijn. Dyserinck vertelt althans:

Tot Haverschmidts geliefdste uitspanningen behoorde het komediespelen; als knaap maakte hij zelf reeds een kindertoneel; zijn jongste broer, de meest praktische van het gezin, was de regisseur. Frans vervaardigde de stukjes en dichtte de verzen of gaf geheel geïmproviseerde voorstellingen.

25.

In de Collectie Haverschmidt van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bevindt zich het getuigschrift van het gymnasium te Leeuwarden van juli 1851: 'Magna cum laude'. In hetzelfde jaar, in augustus, deed Haverschmidt het toen beruchte staatsexamen te Delft. In het laatste gymnasiumjaar in Leeuwarden begon hij een belangrijke rol te spelen in het schoolleven. Hij was de gevierde spreker voor de gymnasiastenvereniging 'Minerva nos jungit'. Ook na zijn eindexamen - zijn ouders vonden hem met zestien jaar te jong voor het studentenleven in een andere stad - bleef hij lid. Hij werd zelfs voorzitter. In twee jaar tijd heeft hij minstens tien redevoeringen afgestoken en het was niet mis waar deze vijftien- en zestienjarige over sprak. Over 'De Friesche koningen', over 'Gaspar de Robles en de steenen man te Harlingen', over de 'Noordsche Godenleer' en zelfs over de 'Geschiedenis der welsprekendheid'. We moeten ons dit jonge redenaartje maar liever niet indenken met zijn volwassen maniertjes en zijn 'ik heb gezegd'. Toch zit in zijn redevoeringen hier en daar al iets persoonlijks. Typerend is in ieder geval zijn laatste redevoering, waarin hij op 11 september 1852 afscheid neemt van 'Minerva nos jungit'. Naar de eisen des tijds begon hij verschillende soorten van afscheid nemen te onderscheiden (zoals het afscheid der dragonders van hun meisjes, van twee vrienden, van twee geliefden enz.) om dan - we verwachtten het reeds - uit te komen op 'het grote afscheid'.

Ik wens nochtans, voordat ik mijn betoog, door op mijn eigen afscheid over te gaan, besluit, u nog te wijzen op dat afscheid dat wij allen, misschien binnen korte, misschien over langere

tijd zullen moeten nemen. Ik bedoel het afscheid van het leven, en daardoor van deze aarde, van deze dierbaren, van onze vrienden, van alles wat wij bezitten. Hoe zou ik over afscheid nemen kunnen spreken en het grote, algemene afscheid verzwijgen? Gewis, gij zoudt mij mijn nalatigheid nimmer vergeven, want gij zijt met mij overtuigd, dat het beter is bij al onze afscheidsvisites een malle figuur te slaan, dan bij het laatste vaarwel te kort te schieten.

Doch ik bemerk aan alles dat het hoog tijd wordt dat ik hierover eindig, want naar het mij voorkomt, worden wij allemaal zo somber en zo week als poederchocolade; het spijt me dat wij op dit punt zo hoogst gevoelig en zenuwachtig zijn; anders zou ik u op een waarlijk schrikkelijke wijze verder over het laatste afscheid spreken.

26.

Een vraag: wat was zijn lectuur in deze jaren? We moeten afgaan op wat Dyserinck meedeelt en wat hij later zelf in een brief aan zijn collega Bronsveld (van 18 juni 1889) schrijft.

Tot september '52 heeft hij zich vooral bezig gehouden met de nieuwe literatuur, vooral Heine, wiens *Deutschland, Roman-zero, Neue Gedichte* en *Buch der Lieder* hij zich had aangeschaft, Schiller - wiens *Hectors Abschied* hij van buiten kende - Victor Hugo en Dickens. De voorliefde tot deze humorist is hem jarenlang bijgebleven; in de huiselijke kring las hij gaarne zondagsavonds uit diens werken voor. Hoe hij onder de invloed van de Duitse lyrische satiricus gekomen is, wordt door hemzelf herinnerd als hij schrijft dat 'de *Immortellen* een navolging van Heine schijnen te ademen.' Goethes *Leiden des jungen Werthers* is hem ook niet onbekend gebleven. Voorts las hij in die tijd met veel ingenomenheid *De opvoeding des menschdoms door God* van de Groningse hoogleraar Dr. P. Hofstede de Groot

In mijn ouders huis heb ik horen voorlezen uit de Bijbel voor kinderen van Schmid en uit die voor de jeugd van Van der Palm.... Als kleine jongen had ik twee lievelingsboeken (en ik heb ze nog, dat spreekt!) *Historien des O. en N. Testaments*, vermaeckelijk afgebeeld en geëst door Pieter U. Schut, ende

nieulijkx uytgegeven door Nicolaes Visscher met privilegie, en (een vrij volledige) Jan Luiken.... En is dit alles? Neen! Zouden bijv. Schiller, Dickens, George Eliot mij onaangeroerd hebben gelaten? Ook Victor Hugo en... maar nu ga ik buiten mijn bestek en ik hield u toch reeds te lang op.

Student te Leiden (1852-1858)

27.

Op 21 september 1852 werd Haverschmidt in Leiden ingeschreven als student in de theologie. Bij het zoeken naar kamers voerde het lot hem naar de Hogewoerd op de hoek van de Koenesteeg, maar het lag aan hemzelf en zijn hang naar het macabere dat hij een kamer koos bij Van Ewijk, 'gepatenteerd doodbidder en noder ter begrafenis'. Hij heeft er zijn hele studietijd gewoond bij de 'uitnemendste aller ploerten.' Zijn zes studentenjaren in Leiden zijn Haverschmidts glorie tijd geweest. Liezenberg schreef in het eerder genoemde herdenkingsartikel in 'De Huisvriend' van 1894:

De zes jaren, die hij in Leiden doorbracht, waren gelukkige jaren; vriendschapsbanden zijn daar gelegd, eerst gebroken door de dood; daar is, in die zuivere atmosfeer van vrijheid, heerlijk opgebloeid wat er aan levenslust en dartelheid en dolle invallen wortel had geschoten in zijn jong, eerlijk, onverdorven hart; daar zijn ontstaan die bekende verzen, waarin op onnavolgbare wijze de spot gedreven wordt met ziekelijke overdrijving, onwaarheid van gevoel en gewilde sentimentaliteit, treffend door de meest ongedachte afwisseling van goedge humor en bittere satire, met een lichte weemoed als achtergrond. Onvergetelijk is hem die tijd geweest en het was hem later een soort bedevaart, die opgang naar de Leidse Reunie, en als van de Olympische spelen de Grieken, zo kwam HaverSchmidt van de Leidse maskarades terug, verjongd en met krachtiger wil en met blijder hoop op de nederlaag van het ploertige.

28.

Mr. A. Bloembergen gaf in zijn voordracht 'Ter gedachtenis van Frans Haverschmidt', gehouden op 23 februari 1894, een beeld van de Leidse studentenwereld uit de tijd toen Haverschmidt en hij studeerden en samen lid waren van 'Frisia'.

Ze had een eigenaardig cachet, die studentenwereld, binnen de zij het ook grotelijks vergraven bolwerken van het Leidse

Atheen, toen nog hoogst deftig 's avonds na poortluiden door gesloten poorten van de buitenwereld afgesloten. Zij vormden nog meer dan thans een afgesloten wereld op zichzelf, die Muzenzonen, over wier haardos de studentenpet schier zonder uitzondering troonde, zolang althans de medicus geen hoge hoed opzette wanneer hij naar het nosocomium zijn schreden richtte. De reisgelegenheden waren destijds nog zoveel minder talrijk en zoveel duurder. Viermaal daags (vertelt mijn studenten Almanak voor 1856) liepen er doorgaande treinen van Amsterdam naar Rotterdam en alles wat ten noorden van het Rijnspoor was gelegen, kon gerekend worden te behoren tot het Ultima Thule, slechts bereikbaar door trekschuiten, beurtschepen, diligences en tutti quanti, waaronder de stoomboot van Amsterdam naar Harlingen als een gewaardeerde, in het winterseizoen helaas! te vaak geëclipseerde noviteit mocht gelden. Was het dan wonder dat die studentenwereld zich destijds meer aansloot, zich meer in zichzelf concentreerde, maar dientengevolge ook (en dat was niet altijd een voordeel) meer afgesloten bleef van het verkeer met de wereld daarbuiten. Toch was er leven en beweging genoeg, belangstelling ook in nieuwe ideeën, in nieuwe richtingen die zich baanbraken.

De verplichte bagage waarmee men tot de academische lessen werd toegelaten, kon bespottelijk licht zijn, maar tegelijk kondt gij op een publiek dispuut de boezemvriend van Frans Haverschmidt, Adrianus Arena (in gewoon Hollands: Adriaan van Wessem, bijgenaamd Sand) Latijn horen praten alsof hij het met de moedermelk had ingezogen. En wanneer een enkele maal Professor Van Assen zijn college eindigde met de voordracht van een fragment uit Cicero's *Pro Sexto Roscio Amerino*, dan bewees de aandachtige stilte van zijn anders zo spotzieke toehoorders, dat hij werd verstaan en begrepen. Van een theoretisch standpunt beschouwd, was de toenmalige organisatie van het hoger onderwijs misschien heel slecht, het totaal van de officiële wetenschap dat men aan de Academie in zich moest opnemen, heel middelmatig, maar toch... er is van het geslacht van die dagen nogal wat goeds terechtgekomen. Belangstelling, geestdrift, levenslust en levensmoed werkten ook bij de toenmalige spes patriae als krachtige factoren, om de verwachting die van hem werd gekoesterd, te doen verwezenlijken in het

werkelijke leven. Wij gevoelden dat het genot is te leven; wij genoten het leven met volle teugen, maar toch was ook ons de overtuiging niet vreemd dat het doelloos leven op den duur tevens een vreugdeloos leven wordt.

En onder hen die dat besef doortintelden, mag wel in de eerste plaats die fidele club gerekend worden waartoe ook Frans Haverschmidt behoorde. Dartele levenslust en dolle dwaasheid, warme belangstelling en opgewonden geestdrift, innige vriendschap en oprechte toewijding - het scheen wel of al die aantrekkelijke eigenschappen van het blijde studentenleven in dat groepje haar meest harmonische uitdrukking vonden.

En onder die blijde troep die zich dagelijks laafde aan de tafel in De Leeuwerik met een bierrijk diner, was er een die geroepen was om op te treden als de tolk der verschillende gewaarwordingen welke die gemoederen bewogen en om op de uiting daarvan het zegel te drukken van zijn eigen persoonlijkheid. En zo ontstond de studentenpoëzie van Frans Haverschmidt, behoudens een enkele uitzondering, door hem uitgegeven op naam van Piet Paaltjens, zijn mythische vriend die in 1853 zo spoorloos tussen de biljarten der sociëteit Minerva zou zijn verdwenen.

29.

Tegenover deze ietwat simpele voorstelling van het 'blijde studentenleven' en de club van Haverschmidt, staat het oordeel van het enfant terrible uit onze letterkunde, Conrad Busken Huet, die tien jaar eerder ook student in Leiden was geweest, ook in de theologie.

Haverschmidts studenten zijn bij de algemene wetenschappelijke beschaving hunner eeuw in Europa ten achter. Het studentikoos Leids gemoedsbestaan van 1853, is een gemoedsbestaan van gisteren. De vrienden van Piet Paaltjens en Piet Paaltjens zelf hebben de ernstige noden waaruit in Europa de omwentelingen van 1830 en 1848 voortgekomen zijn, persoonlijk niet gekend. Nooit hebben zij voor de zaak der vrijheid één druppel bloed gestort, één penning geofferd, nooit om harentwil de geringste schade of de geringste miskenning verduurd. De staatkundige en letterkundige idealen, zij hebben in hun afzondering er eerst van gehoord toen zij opgehouden hadden idealen te zijn.

30.

Busken Huet noemt de gedichten van Piet Paaltjens 'onvergankelijk'; ze hebben volgens hem 'meer cachet dan enig ander voortbrengsel der Nederlandse dichtkunst in de negentiende-eeuw.' Voor Huet ligt hun betekenis vooral in de satire tegen het 'studentikoos gemoedsbestaan van gisteren.'

Dit zou men de hogere, de zedelijke strekking van Haverschmidts academische poëzie kunnen noemen: de dichter is zich bewust te verkeren onder een geslacht van muzezonen dat in het letterkundige, het ideale, het onstoffelijke, zich tooit met de staatsieklere waar de beschaving van de dag reeds uitgegroeid is, en nu doet hij ons lachen om die intussen tot maskeradepak geworden dos.

31.

Toch twifelen we eraan of Huet de 'onbetaalbare ironie' - zoals hij zich elders uitdrukt - van Piet Paaltjens wel goed beoordeeld heeft en of ze inderdaad wel gericht was tegen het 'onbewogen (Leids studenten-) leven en beperkte gezichtseinder.' Uitlatingen van Haverschmidt-zelf wijzen daar allermint op. Hij was meer dan Huet veronderstelt geconformeerd aan het studentenleven waarop - en hierin zal Huet wél gelijk hebben - het algemeen Nederlands stempel der provincialiteit drukte.

Mijn studententijd, de ernstige tijd der dwaasheid, de tijd van de kluchtige ernst. De tijd der eerste vrijheid van het ouderlijk gezag, de tijd der beginselen van het zelfstandig onderzoek, de tijd der rijpwording van het karakter, de tijd der grote genietingen, grote deugden, grote verzoeken, de tijd der dikke stokken, zeldzame petten, nog zeldzamer honden, hoge rekeningen, benauwende examens, schitterende promotiepartijen, de tijd van het Io vivat. Weest gegroet nog eens uit de verte, mijn vijf academiejaren, gegroet met al de dankbaarheid en al de weemoed die glinsteren in het oog van de zwerver...

32.

Iemand die zoiets schrijft, die zich alleen maar 'dankbaar' gevoelt, is niet één die in verzet is tegen de gemeenschap waarin hij verkeert. Naar zijn eigen woorden en gedrag te oordelen is hij zelfs een braaf en oppassend student geweest. In dezelfde

voordracht van 1867 of 1868 - waaraan ook het vorige citaat is ontleend - zei hij ook nog:

O, ik wist wel, ik was geen hoereerder, geen dronkaard, geen. speler, geen ellendeling, - maar als ik mij vergeleek bij mijn student-overbuur, als ik mijn tijdverbeuzelen stelde naast zijn onverdroten arbeid, mijn oppervlakkigheid naast zijn degelijkheid, mijn holle bluf naast zijn natuurlijke nederigheid, mijn ongeregelde driften naast zijn beminnelijke vrede, mijn flauwiteiten naast zijn gezonde humor, hoe klein voelde ik mij dan. En nochtans niet geheel vruchteloos heb ik u onder mijn kennissen gehad, mijn student-overbuur. Wie weet of ik wel behoorlijk binnen de vijf jaren op een wat deftige dissertatie gepromoveerd zou zijn, als ik niet nu en dan had zitten praten bij uw potkachtje.

33.

Wie toen in 1852 in Leiden theologie ging studeren, wist in het bolwerk te komen van de 'moderne richting'. Dit moet Haverschmidts ouders bekend zijn geweest. Hijzelf heeft eens in de vorm van een 'schets', waarin hij het levensverhaal van een zekere 'Willem' doet (waarschijnlijk omstreeks 1873 voorgedragen) het volgende over de 'godsdienstige dampkring' van zijn ouders verteld:

Onder de boeken die in zijn ouders huis dikwijls geopend werden, was de eerste rang ingenomen door de Bijbel. Er was geen dag voorbijgegaan waarop deze niet geraadpleegd werd. Willems vader en moeder waren geen stijve mensen geweest, voor hun tijd hadden zij tot de meer vrijzinnigen behoord, en daarom waren zij ook langzamerhand afgeweken van de ouderwetse gewoonte om alle dagen, strijk en zet, enige hoofdstukken van Oud of Nieuw Testament achterelkaar uit te lezen. In plaats daarvan waren zij het een of andere bijbelse huis- en handboek gaan gebruiken. Evenwel was de Bijbel-zelf er altoos bij ter tafel gekomen en nageslagen met al de belangstelling en al deerbied waarop het 'Woord van God' aanspraak maken kon. Immers, op dit punt had er bij zijn ouders en ook bij hemzelf in die dagen geen de minste twijfel bestaan of de Bijbel was: *Het Woord van God*.

34.

Maar de zoon kwam onder invloed van Scholten en Kuerten (de benoeming van de laatste was door Thorbecke doorgezet) en van Huet, allen moderne theologen voor wie de bijbel niet de onfeilbare openbaring was en voor wie het recht van bijbelkritiek vaststond. Haverschmidt schrijft over deze invloeden in een brief van 18 juni 1889 aan zijn collega A.W. Bronsveld, blijkbaar in antwoord op een soort enquête:

Daarna ging ik naar Leiden. Van de professoren heb ik vooral Scholten liefgekreken en haast nog meer *nadat* dan *toen* ik student was. Of gevoel ik meer voor Kuenen? Soms weet ik het zelf niet. De eerste had mij zeker meer onder zijn macht. De andere kon ik misschien niet zo goed volgen. Dat ik voor mijn doel toch veel van Kuenen geleerd heb, later vooral, uit zijn boeken, staat vast. En dat ik hem niet tevergeefs nu en dan mocht en mag ontmoeten, zal niemand betwijfelen die deze beminlijke geleerde kent. Toen, tegen dat ik student af was, kwamen Busken Huets *Brieven over den Bijbel* [verscheen in voorjaar 1858] en wat later zijn kanselredenen. Ik vergeet ze nooit. Zonderling genoeg [het boek werd door Huet ‘gekraakt’] boeiden en stichtten mij tegelijk de Stichtelijke uren van Beets. Deze is trouwens onder de Nederlanders mijn lievelingsdichter gebleven om een deel van zijn gebied af te staan aan De Genestet.

35.

In de brievencollectie van Haverschmidt bevindt zich een kort, doch bijzonder hartelijk briefje van Kuenen. Bij Kuenen hield hij ook op 27 maart 1858 zijn proefpreek. Van zijn eerbied getuigt hij nog eenmaal in een herdenking ‘Bij de dood van Prof. Abr. Kuenen’ († 10 december 1891 te Leiden). Haverschmidt heeft deze (korte) rede uitgesproken in de Vereniging ‘Paulus’. Zijn oordeel is even kenmerkend voor hemzelf als voor Kuenen.

En daarom zagen wij allen met eerbied en dankbaarheid tegen hem op en als wij dan daarbij acht gaven op zijn natuurlijke eenvoud en wij mochten het op onze beurt ondervinden hoe vriendelijk, deelnemend en hulpvaardig, welk een echt beminlijk mens hij was, dan kregen wij hem lief.

36.

Haverschmidt was niet iemand om zijn studie te laten lopen; toch nam hij volop deel aan het studentenleven. Hij werd, zoals vrijwel alle studenten toen, lid van het corps, het zogenaamde 'Collegium Civitatis Academicae Lugduno-Batavae Sepremum'; hij was lid van de vereniging van Friese studenten 'Frisia' (die hij volgens Dyserinck nieuw leven inblies) en van de muziekvereniging 'Sempre Crescendo'. In het laatste jaar werd hij bestuurslid van het Collegium, in de redactie-commissie van de Almanak was hij al eerder benoemd. Maar het meeste genoeg van zijn studententijd heeft hij toch in kleine kring beleefd. Bloembergen schrijft:

Wat echter hun, die hem gekend hebben, het langst zal bijblijven, dat is de herinnering aan het samenzijn met hem in zeer kleine, zoveel mogelijk beperkte kring. Dan gaf hij zich ten volle gelijk hij was; dan kondt gij waarden zijn belangstelling, zijn scherpzinnige blik, zijn geestige opvatting der dingen, bovenal zijn onkreukbare oprechtheid en goede trouw.... Ik zeide zoëven: Frans HaverSchmidt moest nu en dan enigermate worden losgemaakt...

37. En Dyserinck:

Ze zagen elkaar het meest op hun kamers.... Behalve het gezellig samenzijn op hun kamers maakten zij gezamenlijk wandeltochten. Voorts was het bierhuis van Vater Müller op de Breestraat de plaats voor hun gemeenschappelijke middagdis die de naam droeg van 'De Leeuwerik', omdat de aanzittenden gewoon waren na de maaltijd naar de kroeg gaande hun hoogste liederen aan te heffen, in het bijzonder:

Mihi est propositum in taberna mori...

38.

Men kan verder nog over Haverschmidts studentenleven lezen in zijn brief aan Van Wesseem (doc. nr. 45) en in een anonieme bijdrage uit de almanak van 1857 over de Breestraat (waarschijnlijk geschreven door P.A. Matthes) die door Hans van Straten in zijn geheel werd overgenomen in zijn 'Nagelaten snikken'. Dan zijn er nog enkele verhalen in handschrift over studenten-vrienden die een mengeling van fictie en werkelijk-

heid moeten zijn. Ze zijn niet slecht maar ook niet goed. In dit boekje is er eenvoudig geen plaats voor:

Curieus en aardig is een door Haverschmidt berijmd programma van een optocht, gehouden op 4 juni 1856, tijdens het Gambrinus-feest. Maskarades en optochten waren in Leiden traditie. Zo vindt men in de studenten Almanak van 1856 het programma van een maskerade die de 'intrede van Karel V binnen Dordrecht' moest voorstellen. Maar in 1856 maakte men er iets anders van. Haverschmidt en zijn vrienden hadden een groot aandeel in de voorbereidingen en liepen of reden ook in de optocht mee. Haverschmidt-zelf vertelt:

Er is reden in het bijzonder melding te maken van de Gambrinus-omgang die de 4de juli 1856 Leiden in rep en roer bracht. Misschien dat hij wat pracht en statigheid betreft niet te vergelijken viel bij de vijfjaarlijkse maskarades, maar door oorspronkelijkheid, afwisseling en grappigheid liet hij zijn voorgangers en misschien ook opvolgers alle in de schaduw; hetgeen in de eerste plaats te danken viel aan de toewijding van Levyssohn Norman die dagen van tevoren niets anders had gedaan dan in een wagentje door de stad te rijden om alles behoorlijk te bestellen. Dat de onkosten iedere berekening te boven gingen, zal misschien ook aan die goede zorg gelegen hebben. Doch de handige maatregel om een berijmd programma tegen 20 cents in het licht te geven, redde de schuldeisers spoedig van een groot deel uit de verlegenheid.

39.

Hieronder volgt het programma dat door Haverschmidt op rijm werd gesteld. In de Leidse collectie bevindt zich een exemplaar met aantekeningen in het handschrift van Haverschmidt. Op de ommezijde van het titelblad staat geschreven dat de uitgave 'circa honderdtwintig gulden' opbracht. Verder zijn in de marge of onderaan de bladzijde allerlei toelichtingen opgenomen. Deze notities die telkens naar de tekst verwijzen, vindt men aan het slot van dit hoofdstuk, op blz. 71.

Verneem o mensheid! 't Programma van den optocht dien
Gij tot uw verbazing woensdag e.k. in Leiden zult zien.
Een wel poëtische maar toch ware beschrijving ervan volgt hier
Op hoog bevel van Z.M. Gambrinus, de ontdekker van het bier.

Voorop rijdt er een koetsjen met musici¹⁾
 Blazend allerlei stukken van SPOHR EN ROSSINI,
 Oorspronkelijk ingestudeerd voor 't muziekfeest, dat
Sempre Crescendo bijna van 't jaar gegeven had;
 De eerwaarde Kerkeraad evenwel was tegen dat feest,
 En daarom is het ook maar niet geweest.²⁾
 Vervolgens komt er een wagen, getrokken door een hit,
 Waarin *een tweetal bidders*³⁾ zit:
 Bij afwisseling roeren zij hart en oren
 Door hun spel op Turkse trom en de waldhoorn.
 'Eerst is hun lied een tedertreurend klagen:
 't Heeft, smeltend zoet, in iedere toon een traan;
 't Schijnt weemoedvol een heil terug te vragen,
 Te vroeg, helaas! en sporeloos vergaan!
 Maar - dan klinkt het weer daar tussen
 Naamloos zalig, hemelzoet:
 Zoeter dan een lentegroet,
 Zaliger dan moederkussen:
 't Is als spreekt hun juichgeschal
 Van een naadrende victorie,
 Van een onvergankbre glorie,
 Van een eindeloze weelde die eens Leiden smaken zal.'⁴⁾

Achter bovengemelde bidders ontwaart men *het wapen van Leiden*
 In een tilbury met een hengel aan weerszijden,
 Met en benevens een allegorische voorstelling van de nieuwe
 belasting op de kadastrale huurwaarde,
 Dat treurig bewijs van de tuimelzwijmelgeest onzer aarde.⁵⁾
 Daarna ontdekt de menselijke blik
 Met een mengelmoes van vreugde, dank, eerbied en schrik,
 De grote GAMBRINUS,⁶⁾ Koning van Brabant,
 Die door de uitvinding van 't bier Het Vaderland
 Heeft gered. Vier paarden trekken de wagen,
 Die de eer smaakt Z.M. te mogen dragen.
 Hoogstdezelve zit op een ton, en drinkt vol plezier
 Met twee van zijn *opperschenkers*⁷⁾ een Okshoofd bier.
 Behalve dezen merkte men al heel gauw
 Bij de hofhouding op: de kanselier BOCKANTAU.⁸⁾

‘Barst los, bezielt u, heilge snaren!
 Zijn lof ruis' heel de schepping door!
 't Gevoel strome uit uw hart, verbaasde Leijenaren!
 Hef aan, gij puik van hengelaren!
 Barst los in koor!’⁹⁾

Nauwelijks is nog de eerste verwondering over dit schouwspel bedaard,
 Of men ontdekt Gambrinus' *lijfwatch te paard*;
 Deze wordt voorgesteld door de keur der jongelingen,
 Die ooit in Leiden naar 't college en naar 't bierhuis van Muller gingen.
 In hun midden wappert een prachtige *Banier*,¹⁰⁾
 Waarop Gambrinus en Minerva onder een glas bier;
 Welke banier volgens vererende getuigenis
 Van kenners van 't vak, een meesterstuk van schilderkunst is.
 Hierachter ziet het publiek, zowel mannen als vrouwen,
 De moeder van de jongelui, MINERVA,¹¹⁾ opblauwen,
 Omstoeid door een vijftal ongerepte vrouwspersonen,¹²⁾
 Die de *vijf* verschillende *faculteiten* vertonen.
 Zij munten uit door schoon- en liefalligheid,
 En worden door een *erewacht te paard* begeleid.¹³⁾
 ‘Ere de vrouwen, zij vlechten en weven
 Rozen in 't moeilijk studentenleven.
 Als 't heelal ons te nauw wordt,
 De toekomst te grauw wordt,
 De toestand van zaken te flauw en te schouw wordt,
 Als wij twijflen aan liefde, aan trouw en aan deugd,
 Voert de vrouw ons terug in de arm van de vreugd!’¹⁴⁾
 Achter de *lijfwatch* van dit schone zestal
 Hoort men een schriklijk hondgeblaf en zweepgeknal,
 Veroorzaakt door de voorstelling van *een Engelse jacht*,¹⁵⁾
 Die alles van die aard verreweg overtreft in pracht.

En ten slotte volgt een groep, puur en alleen tot eer
 Van de onsterfelijke en oorspronkelijke minstreel SERIACUS SPEER,¹⁶⁾
 Die, door op zijn harp het somber wolkgespan te bezingen,
 BILDERDIJK EN TOLLENS van de Nederlandse zangberg wist te dringen.

‘De miljoenen bollen staren duiz'lend
 Met ingehouden adem naar zijn vaart,
 Der zonnen glans verschiet tot niet, en de afgrond
 Vergeet zichzelf, waar hij zijn blik ontwaart.
 De donder smelt met 't lied der Nachtegale
 Inéén tot Engelenharpenmelodie
 Bij 's dichters heilige naadring, en de grondstof
 Van 't Al lost op in grondstof poëzy.’¹⁷⁾

Helemaal achteraan rijdt een koetsjen met musici,
 Blazende allerlei stukken van MENDELSSOHN BARTHOLDY.¹⁸⁾
 Een van de beroemdste clowns¹⁹⁾ van dit werelddeel,
 Geeft de dames bonbons en smijt de ploerten met meel.
 Lampions en fakkels verlichten de trein,
 Die gevolgd wordt door rijtuigen, groot en klein;
 Artillerie houdt de straat van gepeupel rein.
 Ik geloof waarachtig dat het wel mooi zal zijn.

40.

Haverschmidt en zijn vrienden maakten ook weleens uitstapjes naar Haarlem of Amsterdam of ze maakten wandelingen in de duinen. Als we Dyserinck mogen geloven ontstond tijdens zo'n uitstapje de naam Piet Paaltjens.

Op een hunner uitstapjes naar Haarlem, ontmoetten zij in het koffiehuis ‘De Kroon’ op de Grote Markt een vreemdeling die zich nu juist niet getrokken voelde tot de studentenkring. Op Haverschmidts vraagt ‘met wie zij de eer hadden kennis te maken?’ gaf deze handig een naam ten antwoord die voor allen terstond doorzichtig was als een pseudoniem: Piet Paaltjens. En hij verliet het gezelschap. Een hunner had intussen in hem een Haarlemse burger herkend [aant. van Dyserinck: Een jong aannemer, ook mij als oud-Haarlemmer welbekend] die hij vroeger wel in Alkmaar had ontmoet.

41.

Als het waar is wat Piet Paaltjens in een rijmpje zegt (geciteerd in de inleiding), dat de ‘verspreide poëzie’ een keuze is uit een oogst van drie à vier jaar, dan moet hij in 1854 of '55 met het schrijven van zijn versjes zijn begonnen. Een aantal daarvan werd afgedrukt in de studenten Almanak van 1856. De

Tekeningen van François Haverschmidt

tekst wijkt op een enkele plaats af van de uitgave in boekvorm in 1867. De grootste verandering is echter de vervanging van de oorspronkelijke inleiding door een nieuwe die zonder noemenswaardige wijzigingen in alle volgende drukken is overgenomen. Ze is een bijzonder knap stuk proza dat, vooral na herhaalde lezing, vol sous-entendus blijkt te zitten met veelzeggende toespelingen op een innerlijke situatie die letterlijk doodgevaarlijk is. Het begin is al kenmerkend voor de toon van het stuk: railleren met een ondergrond van diepe neerslachtigheid, die zelfs aan de wanhoop grenst.

Er zijn levensgeschiedenissen die zich uiterst moeilijk laten schrijven. Vooreerst dewijl ze zo aandoenlijk zijn dat men zich er niet mee kan inlaten of men moet het uitsnikken van ontroering. En dan, omdat ze bijna geheel in de nacht der vergetelheid begraven liggen. - Van zulke levensgeschiedenissen is die van *Piet Paaltjens* de onbeschrijfelijkste.

Men weet haast niets van hem en wat men nog van hem weet, dat is hartverscheurend.

42.

Het is helaas niet mogelijk binnen het kader van dit boekje de volledige tekst van de inleiding te citeren. Men vindt haar trouwens in elke beschikbare uitgave van de 'Snikken en grimlachjes'.

Wanneer *Paaltjens* die liefde [voor zijn gewest] poogt te bemantelen met een grimlach, dan zien we hem daarin slechts zijn vaste gewoonte volgen. Hoe dierbaar hem iets is, des te erger pleegt hij ermee te sollen. En achter deze ogenschijnlijk grappige manier van vertellen versteekt zich een vreselijk geheim.

Spoedig werd het mij duidelijk dat *Paaltjens* ongelukkig was. Maar wat hem scheelde mocht ik niet ontdekken. Als men op zijn verzen kon afgaan zou men tot het besluit komen dat valse vrienden en hardvochtige schonen zijn hart gebroken hadden. Doch wanneer ik mij sommige wonderlijke bekentenissen van de dichter voor de geest breng, moet ik er sterk aan twijfelen of hij wel ooit iets ondervond van alles wat hij zong. Nog hoor ik hem zeggen - het was in het gangetje naast Hoogenstraten - 'de gestalten die mijn muze schiep zijn louter tot menselijke ge-

daanten gestremde onregelmatigheden in mijn spijsvertering.’ [voor wat Haverschmidt hier bedoelt zie doc. nr. 113]. Jobbe van 't Galgewater die op dat ogenblik passeerde, zou als hij tenminste nog leeft, kunnen getuigen Dat *Piet* zich woordelijk aldus uitdrukte. - Maar wie kan met zekerheid zeggen dat het hem ernst was met zijn diepzinnige uitspraak?

Nimmer zal ik de avond vergeten toen hij ons het later beroemd geworden lied ‘Hoor ik op Sempre een waldhoorn...’ voordroeg. Men kon een speld horen vallen. Of liever, men kon de tranen horen biggelen die wij zwijgend vergoten. Emeis mompelde verstaanbaar: ‘wereldsmart’. - Het was de letterlijke overzetting van het Duitse *Weltschmerz*.

43.

En al wat Haverschmidt hier half spottend zegt en wat hij ermee bedoelt, wordt geheel helder en duidelijk door zijn beschouwing over de Weltschmerz en de doodsangst in zijn preek van eind 1885, de preek waar hij het ook over de worgengel heeft (zie doc. nr. 134).

44.

Over het algemeen zijn hier in dit boekje geen gedichten opgenomen die in de verschillende uitgaven van de ‘Snikken en grimlachjes’ staan - tenzij in een bepaald verband zoals in de doe. 83, 84 en 86. Omstreeks dezelfde tijd is nog een niet helemaal uitgegroeid sonnet aan Janus Sand (de bijnaam van Van Wessem) ontstaan. Het is niet gedrukt in de ‘Snikken en grimlachjes’; wel is het in het handschrift opgenomen in de verzameling die toen nog ‘Verspreide poëzie’ heette. Het jaartal 1849 dat eronder staat, is kennelijk gefingeerd. In januari 1908 stuurde de zoon van Haverschmidt aan Van Wessem een afschrift van dit gedicht. Van Wessem schrijft op 13 januari:

Ontvang mijn vriendelijke dank voor het gezonden afschrift van het bewuste sonnet. Ik herinnerde mij daarvan alleen de ‘garentwijnderijen’ en het ‘tierig Elberfeld’ en dat daar Sand om een zekere Louise zat te schreien, ofschoon ik het zeker in zijn geheel - voor zover het af is - moet gehoord hebben. Het sonnet zal, denk ik, zijn uit het jaar 1856. Het is maar goed dunkt me, dat het niet gepubliceerd is - het is trouwens ook maar een fragment gebleven.

Sonnet aan Janus Sand

Nauw groet de morgenzon de garentwijnderijen
 En zijfabrieken van het tierig Elberfeld,
 Of geel van minnepijn aan 't eenzaam dons ontsneld,
 Zit aan der Wupper boord Louise om Sand te schreien.

En nauwelijks werpt de maan haar bleke straal op Leien,
 Of Janus Sand laat, door het foltrendst wee gekneld,
 Een brede tranenstroom met tomeloos geweld
 Om zijn Louise langs de holle kaken glijen.

Weerhoudt die tranen niet, o wreedgescheiden paar!
 Zij zijn de zoetste troost die u op aarde bleef,
 Sinds de arm der politie u van elkander dreef!
 Wellicht...

45.

Een zo beminnelijk iemand als Haverschmidt had velen die op zijn vriendschap prijs stelden. Hijzelf had er grote, misschien al te grote behoefte aan. Toch zijn er twee vrienden die waarschijnlijk voor hem meer betekend hebben dan de anderen; het zijn W. van der Kaay en A. van Wessem. Beiden - en dit is kenmerkend voor Haverschmidt - hield hij uit zijn studententijd over. Misschien was hij nog het allermeest op Van Wessem gesteld, tenminste als we op de toon van hun beider brieven mogen afgaan. Van Wessem vertaalde verschillende van Haverschmidts gedichten in het Latijn ('verwonderlijk goed,' volgens de classicus Dr. Liezenberg) en Haverschmidt van zijn kant heeft menig gedicht aan Van Wessem opgedragen waaronder een viertal dat in 1888 geschreven werd en dat in de zesde druk van de 'Snikken en grimlachjes' (1889) werd opgenomen. Het tweede is één van de beste gedichten die Haverschmidt ooit schreef, beginnend met deze onvervangbaar humoristische regels: 't Gaat al voorbij. De dag zal komen Janus, / Dat het met u en mij voorgoed gedaan is,' geschreven in dezelfde tijd dat hij zijn somberste preken uitsprak. Aan Van Wessem is ook die lange brief van 27 december 1858 gericht, waarin hij zijn hart blootlegt en waaruit zo duidelijk één ding blijkt: zijn levensangst. Deze voor de kennis van Haverschmidt hoogst be-

langrijke brief werd vanuit het ouderlijk huis in Leeuwarden geschreven nadat hij zich in juli '58 van Leiden had losgecheurd - zoals ook uit de brief-zelf blijkt. Bij de beoordeling moeten we wel bedenken dat in die tijd heel wat dingen taboe waren die nu voor ons vanzelfsprekend zijn, maar dat men aan de andere kant aan het gevoel de vrije loop kon laten zonder belachelijk te zijn; men schaamde zich allerm minst voor het uiting geven aan 'heilige gevoelens' of voor tranen die bij stromen vloeiden; kortom voor het taboe van vandaag. Overigens beweegt deze brief zich op Piet Paaltjens-achtige wijze tussen ernst en wat men toen 'kortswijl' noemde.

O mijn Sand! mijn broeder! Half acht sloeg de klok toen ik vanmorgen ontwaakte. Mijn eerste gevoel was - grammietigheid. En geen wonder! Ik had zo zoet liggen dromen van golvende, bruine meisjeskrullen, van maagde-oogjes vol stoutheid en toch vol gevoel, vol geest en toch vol vroomheid; van blozende wangen met kuiltjes en van lachende, rozerode lippen waarop ik kussen mocht drukken, zo goddelijk lekker... en daar zag ik mij plotseling teruggeslingerd in

mon lit, mon lit, mon pauvre lit,
mon lit solitaire, célibataire,

zoals Martins zong in die blijde dagen toen wij aan de voetjes van Zulma en Marie uitrustten van onze studiën! Daar drukte ik mijn brandend hoofd weer tegen mijn ongevoelig kussen en drukte mijn langzaam wegbrokkend hart de gedachte aan de preek, die ik over 14 dagen te Briels Nieuwland op beroep zou moeten houden, die ik voor een paar maanden reeds had moeten beginnen en waarvoor ik nog niet eens een onderwerp gezocht heb! Wat wonder, dat de vogel grammietigheid op mijn legerstede neerstreek? Ik had de moed niet, mij van het toneel van mijn avondzuchten en morgentranen op te richten om de wereld in te treden, die daar blader- en gezangloos, mistig en motregenachtig vóór mij lag. Noch de gedachte aan mijn plicht en mijn preek waaraan ik zo snel mogelijk moest beginnen, noch de herinnering aan de wens van mijn zuster om tijdig aan het ontbijt te verschijnen, niets kon mij bewegen om de plaats vaarwel te zeggen, waar ik zoëven het moede hoofd had neergelegd, naar ik droomde, aan de borst van haar die mijn ziele mint.

Maar hoor, daar roept de oppasser: 'Mijnheer! staat u op, 't is acht uur?' Geen antwoord. 'Mijnheer! daar is een brief, postmerk Tiel.' 'Wat? Tiel? Geef hier, gauw!' Maar hij is mij niet gauw genoeg, ik ben al uit het bed, dat plicht, noch broederliefde, noch iets ter wereld, mij kon doen verlaten. Ik zit al in mijn hemd in mijn veldstoel, droeve rest van lang vervlogen studentenweelde, ik lees al: 'Beste Frans!'

Maar dat is muziek, dat is poëzy, dat korte woord! Dat is de stem van de Leeuwerik, die schalt langs de weiden en die bladeren en bloemen en vlinders en beekjes wakker roept uit hun lange, koude winterslaap!

God! dat is het woord, waarmee hij mij noemde, met wie ik de vijf schoonste jaren van mijn leven heb dóórgezongen, dóórgelachen, doorgedweept; hij, wiens onvergetelijke naam staat geschreven in mijn eerbiedwaardige collegeportefeuille en onuitwisbrer in mijn WelEerwaard hart; hij, die ik liefhad, toen ik bij hem was, maar die ik geleerd heb, meer dan ooit te beminnen, nu hij met zijn blijde schaterlach verre van mij is weggevoerd! Dat woord, die leeuwerikschal roept hem weer voor mijn geest, die oude, trouwe makker zoals ik hem voor 't eerst zag met dat bruine jasje, dat poenig broekje, die zakdoekslip van achteren, die vaderlijke collegeportefeuille en die eeuwige bril, waarom de meiden hem zo geestig viroog nariëpen, en die hem zo vaak als buskruit deed opvliegen, wanneer er een hardhandig vriend zijn lust aan koelde. Dat woord - die nocturne van Döhler - geeft hem mij weer, zoals ik hem heen zag gaan op een koude, mistige wintermorgen, op de Hoogewoerd, in de diligence naar Woerden, alléén en bedroefd - hij de glimlach, neen, hij de 'houd op, ik zal mij zieklachen' der Leidse Alma Mater!

Mijn Sand, mijn Janus, mijn Lapske schrijft mij, hij schrijft mij een lange brief, een brief als zijn hart - slechts wat moeilijker leesbaar - maar vol vriendschap, vol hartelijkheid, vol van al dat goede, dat schone, dat welluidende, waardoor hij mijn hart stal!

Wee! daar breken ze weer open, de wonden, die ik met zoveel zorg trachtte dicht te branden en te pleisteren! Daar staat weer voor mij, in al haar kolossale en enorme dimensies: de verloren zaligheid van weleer en dwingt mij een gil af, een gil van de

namelooste zielepijn, een gil, die stolt tot een brief, tot een lange brief aan mijn onsterfelijke Sand! Want:

Ein Wetterstrahl, beleuchtend plötzlich
Des Abgrunds Nacht, war mir dein Brief;
Er zeigte blendend heil, wie tief
Mein Unglück ist, wie tief entsetzlich.

Sinds bijna twee maanden sleepte ik mijn plantenbestaan voort onder Frieslands grauwe hemel, zonder dat ik een enkele maal een hart ontmoette dat mij verstond, dat mij de dagen teruggaf van Leiden. Geen brief uit noord of zuid (of liever alleen uit zuid, want noordelijker dan ik woont geen der onzen) uit oost of west verried mij, dat ik elders kon vinden, wat ik hier vergeefs zocht. Mijn ziel werd slaperig. Zij dommelde zachtken in. Slechts de dromen aan het geluk, dat haar eens een Hemel schonk op aarde, stoorden soms haar smart - maar ook vreugdloze rust. Zij wist meestal niet beter of zij had het best en behoefde het niet beter.

Doch plotseling schrikt zij op uit haar dut! Is dat geen lied dat haar oor treft? Is het de Io Vivathymne? Is het de mars van Ham? Is het de kreet der Montagnards, die daverd langs de Breestraat? Ja, 't is een lied, maar een lied zo hartdoorvljmend schel, dat gans de slaap uit de ogen van mijn ziel wordt weggevaagd!

Een lied van Piet Paaltjens!

Ik was vergeten, dat ik het op de 1e dag, nadat ik voorgoed in Leeuwarden was weergekeerd, had uitgezocht uit die ijselijke nalatenschap van de verdwenen Miskende; dat ik het toen naar de plaats zijner geboorte had weergezonden, opdat het zou geschreven staan in de Almanak voor '59 tot een laatste vaarwel aan allen, die de Geniale Verschoppeling hebben liefgehad. En daar lag de almanak van '59 vóór mij!

Daar donderde mij zijn stem in de oren en schudde mij wakker en dreigde, mij al de prikkelende herinneringen aan 't verleden te zullen boren in mijn, in de slaap, halfgesloten wonden! Maar ik greep de opium der verstrooiing en slingerde mij terug in mijn ruste! Nauw sloot zich mijn oog weer of het sperde zich weer open, want Kok en Hoek, de tweede in Paaltjerisachtige poëzy, dankten mij voor de uitgave van de 'drie Studentjes'.

Doch ik drukte het nog eens vastbesloten dicht. Daar roept de oppasser: ‘Een Brief, postmerk Tiel!’ daar ontwaar ik de vriendenhand van mijn vriend Sand, en - vaarwel, zielsruste! vaarwel opium en wondijzers! daar peil ik al de duizelingwekkende diepte weer van de vreselijke houw die mijn arm spleet, van de gruwelijke dolkstoot, die mijn jong hart doorpriemde, op de dag toen ik voor het laatst de poorten van Leiden de rug toekeerde! En toch, o mijn vriend! heb dank voor die brief! Want de smart, waarmee zij mij sloeg, is een zoete smart, tenminste zoet, nu ik haar kan uitschreien tot een brief. Heb dank voor de vriendschapstaal mij toegezonden, die mij getuigt hoe lief ik u ben en die mij terstond dringt u terug te zeggen hoe innig mijn hart aan u hangt!

Maar zal mijn brief geen vaers van Piet worden in proza, zal hij niet veel geschreeuw en weinig wol, niet veel letters en toch weinig nieuws bevatten, zo moet ik op andere toon voortgaan. Want ontdoe ik de vijf vorige bladzijden van haar omhulsel, dan vind ik geen ander bericht voor u dan: ‘ik leef hier zeer stil en tevreden, al heb ik het ook bij lange na zo goed niet als bij de Leidse vrienden, maar ik zoek mij gelukkig te gevoelen, ook onder zeer burgerman- en wittedasachtige omstandigheden. Uw brief deed mij afgedried . nderd veel lol, maar deed mij ook levendig gevoelen, wat ik in u mis.’ Ga ik in die wijze voort in 5 pagina's te zeggen, wat zes regels duidelijker weergeven, dan loop ik gevaar tot in 't volgende jaar de brief voort te zetten, of u tien centen port aan gillen en bombast te laten betalen. Dus en dierhalve sla ik over in de z.g. briefstijl.

O, Janus! herinnert gij u nog de 11e juni dezes jaars? Is het u soms nog, als gij mijmerend voorttreedt langs de oevers der Waal, alsof de avondwind u het lied over de rivier toedraagt, het lied der Lagunen, dat deGondoliëri van Venetia la Bella aan de boorden der Canalazza aanhieven? Zo ja, dan herinnert gij u ook de 14e van die maand, toen er een renbode van de Hogewoerd een flesje naar de 1e trein bracht die u naar Rotterdam moest voeren, een flesje met de nationale drankspijs der vrije Friezen.

Op die dag heb ik u en mijn edele Bakkebak, ‘de achtenswaardige’, het laatst gezien. Ontvang hier een kort verhaal van de

geschiedenis mijns levens na die noodlottige dag.

Op de 24e, meen ik, dier maand deed ik, ten overstaan van Prof. Kist - paranymphis Boumanno Heuvelloque - en van de ouweheer met mijn broer Feddo, mijn 2e voorstel over Luc. 10:38-42. Zoete maagdekens luisterden het op - behalve die het vorige hadden versierd, ook de dochteren des Broeks - maar geen preekvat volgde 't, want de tegenwoordigheid des oudenheers ried een bedaard dinertje op de kamer onder ons vijven aan. Een dag of tien genoot ik toen nog het zoet der aarde. Boumans voorstel, Snuifs promotie, mijn broers verblijf bij mij, een dag bij Matjes en Plate (met Snuif, Bouman en Krieken) in Delft en twee à drie dito in Rotterdam vulden dat tijdperk en ledigden de laatste volle beurs die ik als student bezeten heb. Daar werd ruwelijk geofferd op de altaren van Bachus en Venus - ik beken het, Goddank niet zonder schaamte - en de pret was *uit*. Hoffmeister voltooide - bij ontstentenis van Berghaus - een portret dat ten onrechte beweerd werd mijn trekken voor 't nageslacht te kunnen bewaren en de Alphense schipper voerde mijn goederen naar de Rotterdamse beurtman die ze naar Leeuwarden bracht. Toen was het Groot-Kakhuis, waar we zo vaak gezellig hadden zaam gezeten en dat ik zo lief had gekregen als een moeder haar kroost, ledig en woest en mijn hart kromp ineen als ik het aanzag.

De avond voordat ik héénging, dronk ik mijn laatste glas bier als student te Leiden bij Muller, onze Zweite Vater. Martins en de Scheeles zongen er mijn lijkzang, de lijkzang mijner vrijheid en mijner weelde. Toen de toren van het stadhuis mij voor 't laatst het middernachtelijk uur toesnikte, doolde ik alleen langs de eenzame straten en grachten van de Sleutelstad. Ik zocht al de huizen op waar vrienden hun kamers hadden gehad, ik stond voor uw vroeger verblijf en voor dat van Lutjen en Kaay lange tijd stil en ik herdacht al die zalige uren, toen wij daar alles smaakten wat de aarde zoets en heerlijks heeft. Wat er in mijn hart omging? Ik kan het niemand zeggen. Ik gevoelde mij zo diep ongelukkig, dat het waarachtig was of mij het bonzend hart zou barsten in de boezem. Ik bad om tranen en ik kon niet wenen. Zie, ik had mij zo gans en al met ziel en lichaam verpand en verkocht en overgegeven aan het studentenleven en bovenal aan de vrienden die ik onder de studenten had ge-

vonden, dat het voor mij was alsof ik moest sterven, neen, alsof ik levend zou moeten begraven worden, toen ik ook de laatste banden moest afsnijden, die mij hechtten aan mijn wereld. Goddank dat dat uur voorbij is!

De volgende dag - het was de 5e juli - zei ik Leiden met al mijn vrienden vaarwel. Zelfs van Ewijk, Plooi, Emeis, Overeem, Bolus, Mozes, Van der Togt, Jobben, enz. enz. verliet ik met droefheid, Bouman, Snuif, Rupe, Sluyterman, Fangman, Hoek en Begeer-de laatsten die mij nog bleven van de vroegere schaar van vrienden - deden mij uitgeleide. Voor het laatst zag; [ik] onze Buitensociëteit - de appel- of pereboom op Zomerzorg, waar gij zo verheven pleegde te tronen, - de gedunde gelederen van Leeuwerik en Ham in haar schaduw theedrinken, voor 't laatst tapte ik een flauwigheid aan Wullem, de kleine lijfknecht van de voormalige sociëteit, en, roef, daar stoof François HaverSchmidt de koude, ploertige maatschappij in de armen. Waarachtig, wie haar ook *blij* in de armen sprong, niet ik: het was mij, alsof het motregende op een stille heide (zoals het Universalgenie Land in navolging van Lenau zei).

Ik vond in Leeuwarden bij mijn zuster Adriana - de weduwe van Ds. Ladenius - een paar prettige kamertjes, met vrolijk uitzicht op een gracht, voor mij in gereedheid. Dat is te zeggen, ik vond ze zó dat ze gereed waren om door mij gereed en comfortable te kunnen gemaakt worden. Ik herschiep ze in oud-studentenkamers en zo verblindend was mijn pogen dat ik vaak, als ik rondzag naar die canapé, die veldstoel, die lessenaar (nu ook dat kacheltje), de portretten van de Prins en Professoren en van een twintigtal kennissen en vrienden, dat boekenhangertje, dat bierglas van Muller en wat meer eens de kamertjes van de Bidder in een paradijsje herschiep, dat ik vaak mij hertoverd waande op de Hogewoerd. Slechts de bibliotheek (d.i. te zeggen het lokaal der bibl.) van weleer was verdwenen en de morgenzang van Bergman zou mij niet meer tot de arbeid roepen. Tot de arbeid. Ja, wèl mocht ik daartoe worden geroepen, want hij wachtte mij. Ik had mij op ons sjouwtochtje naar Delft bij de secretaris van 't Prov. Kerkbest. van Z. Holland aangegeven, om 't Proponents-examen te doen in oktober e.k. en weldra grijsden mij vier Griekse en vier bij uitstek moeilijke Hebreeuwse capita aan, waarover men mij dan zou

ondervragen. Ik zei de wereld en haar geneugten vaarwel, liet mijn jalouzieën zakken en ving op mijn eigenaardige wijze aan, 't examen er in te stampen. Ik liet de kermis, de zomer, de oefeningen van de Schutterij en 't rooien van de bomen op singels en vallen onbemerkt en ongenoten voorbijgaan totdat ik op de avond van de 5e oktober de boeken dichtsloeg en met een beklemd hart de mijnen vaarwel zei. Op de 7e deed ik in de kosterij van de Kloosterkerk te 's Hage mijn examen van 's morgens helft tien tot 's namiddags drie uur en gij kent de uitslag. Zeven omes taptten mij (en v.d. Roemer) achtereenvolgens Hebreeuws, Grieks, Exegese, Kritiek, Bijbelse en Kerkhistorie, Dogmatiek, Moraal en Pastoraal af, lieten mij preken, zweren en verklaarden mij vervolgens S.S. Min. Cand. - ik was gelukkig! Dat mag Van Andel getuigen, die ik die middag opzocht; mijn broer Feddo, Bouman en Jacobus, bij wie ik twee dagen te Rotterdam doorbracht; dāt Rupe, die mij *veertien* dagen lang in Leiden logeerde; dāt al de studenten, met wie ik daar weer de zoete dagen van weleer hernieuwde. Ik meende een paar dagen in de Sleutelstad te blijven, ik bleef er veertien. Ik kon niet weggkomen; de vriendelijke dwang van mijn gastheer en mijn hart kluisterden mij aan die heilige plaatsen.

Ik vergat haast dat ik proponent was geworden, als wij op de kroeg of bij Muller ons weer baadden in al de vreugde der Vrijheid. Ik kreeg letterlijk de koorts van de plotselinge overgang. Of daartoe ook meewerkte de gedachte aan de zevenhonderd ronde guldens, waarom ik de Pipa moest schrijven, ten einde geen oneerlijke souvenirs in de Academiestad achter te laten? Misschien. Zij werden betaald en de Oudeheer had de goedheid geen geschreven of gesproken woord er bij te voegen, om mij de betaling te vergallen. ‘Zwei Polen aus der Polackei’, Stanislaus en Micieślas de Huba, die een paar dagen in Leiden doorbrachten om de ‘Landwirtschaft’ in Holland te leren kennen, en die vroeger in Jena gestudeerd en daar met Dr. Modderman kennis gemaakt hadden, bezorgden ons o.a. een paar gloeiend opgewonden avondjes, waarop ik in Duitse toosten de tolk was der vrienden, dat wij op het eerste sein uit Polen zouden opstaan, om voor de onafhankelijkheid van het Land der Sobiěsky's en Poniatowsky's met het zwaard, de pen, de harp, enz. te strijden! Met voorbeeldeloze gulheid werd ik door Rupe

onthaald en een echt oud Leeuwerik-Ham-Laarfeest besloot mijn verblijf in Leiden. Ik hoepelde naar Alkmaar, met het voornemen er een week te logeren. Ik logeerde er drie weken bij Van der Kaay. Wat al vriendschap ik ondervond bij die oude makker die even jong van harte bleef als ooit tevoren, kan ik u niet zeggen, als zijn wens en die zijner lieve Lena vervuld is en gij er ook logeert, zult gij het ondervinden wat een beminnelijk echtpaar kan doen voor een logee.

Houdt gij van familiedinertjes, soupertjes, nutsvergaderingen en visites bij allerlei families waarmee gij spoedig familjaar zijt, goed, gij zult ze er genieten zoals ik ze er genoot. Houdt gij als ik van wandelingen onder je drietjes door bossen en lanen, van huiselijke avondjes bij de haard onder lach en scherts, onder ernstig, vertrouwelijk gesprek, onder lectuur, wijn, oesters, pons enz. enz. - héél goed - ik heb ze er gesmaakt en gij zult ze smaken. Met moeite rukte ik mij los uit een kring die mij steeds dierbaarder werd en met de vurigste wensen voor het volkomen herstel van de allerliefste Lena - wier gezondheid nog steeds broos blijft - keerde ik de 13e nov. naar L. terug. Ik vond er mijn familie gezond en wel terug en betrok er mijn kamers weer.

Mijn eerste werk was, op aandringen van Ds. Pantekoek, die van Br. Nieuwland naar Charlois was beroepen, een brief te zenden naar de Kerkeraad der eerste gemeente om een preekbeurt. Vijftig ruim deden evenals ik. Twaalf ervan werden aangenomen waaronder ik. De 16e januari 1859 moet ik er mijn gaven doen horen. Wat ik ervoor gedaan heb, weet ge uit de aanhef van mijn brief: ik heb er nog geen vin voor verroerd. Want toen ik eerst op mijn gemak zat uit te kijken in de gracht voor mijn kamers, gedacht ik de L. Studenten Almanak en de belofte aan de redactie om er iets in te zenden van Paaltjens. Ik zocht dan een juweeltje van het eerste water uit waarin al de herinneringen die in *mijn* hart leefden, als afgemaakt waren, al de smart die *mij* verslond als was uitgestort, maar waarin tegelijk al de radeloze wanhoop, al de verachtende bitterheid, al de snijdende spot, kortom al het genie van dat zeldzaam talent lag begraven. Ik zond het naar Leiden en keerde tot mijn studie terug. Neen, ik lieg, ik *zou* er toe weerkeren, toen mijn oog viel op Dr. Hermes' vervolg op Rottecks Geschiedte, op

‘Die Geschichte der letzten 25 Jahre’. Vaarwel studie! Dagenlang zat ik de schrijver aan te staren in zijn koude ontleding, in zijn reactionaire miskenning van het streven der helden van 1848. Zo gretig als ik het boek had opgenomen, zo1 onvoldaan legde ik het werk weg van een kerel die een Cavaignac, een Grimm, Dahlmann, Gervinus, een Van Rotteck, Von Itztein, Von Gagern enz. enz. beneden allerlei schoften en koninkjes en vorstjes zet omdat zij niet geloofden dat het Goddelijk recht deze vrijdom gaf tot allerlei ongerechtigheid. Slechts één ding beviel mij in het boek: dat het mij wat koud water over een hoofd goot dat maar al te vaak dwepen wil met holle klanken en rollende volzinnen. Hebt gij Charles Lagrange gekend, de Franse balling, die in 't laatst van '57 te Leiden stierf? Van die merkwaardige man die met opzet en onwillekeurig de revolutie van febr. 1848 te Parijs deed triomferen, die het lot van Europa, tenminste van zijn land besliste (in Gods hand), van die ongelukkige maar ook vermetele oproermaker, geeft het boek van Hermes uitvoerig bericht. Toen ik dit geëindigd had riep allerlei ander gezanik mijn aandacht. Visites bij allerhande deftige en vervelende aardbewoners, vooral bij dominees, stalen mijn middaguren. Uren, ganse morgens, doorgesoesd louter en alleen met het terugdenken aan de vrienden, wier portretten mij omgaven of niet omgaven, of met het doorlezen van hun oude brieven, of met het doorsnuffelen van relikwieën uit de studententijd, gingen ongemerkt voorbij. Ik kon geen tijd vinden voor briefschrijven, voor preekmaken, noch voor frequenteren van publieke vermaken. Hebt gij geen letter van mij gelezen in die dagen, gij deelt daarin het lot der overige vrienden; gevoel dus wat het is dat ik u thans een brief schrijf, die, ongelogen, mij reeds meer dan vijf uur (want ik schrijf zeer langzaam) bezighoudt.

Ik werd een echte huiskat. Om thee- en koffietijd kon men mij en kan mij nog altijd vinden in de kamer van mijn lieve zuster, meestal met haar twee lieve jongetjes op mijn knieën. Slechts de kerkgang, zondags twee- en woensdags eenmaal, zijn mijn buitensporigheden. Eens heb ik ook zelf gepreekt - mijn eerste voorstel - te Deinum, een dorp dicht bij ons, en naar ik hoor, onder ons, tot groot genoegen der boeren. Wel zitten de dominees mij al maar te peuteren dat ik veel vaker moet

preken, maar ik zei: ik krijg iets van een huiskat en dat dier bemint zijn gemak. Zonder zwaar theologie te studeren, houd ik het vak toch zowat op mijn manier bij. Trouw lees ik de Haarlemmer opdat ik toch wete wanneer een van de kennissen trouwt, sterft of een kind heeft gemaakt. Van al de oude makkers zag ik na mijn terugkomst slechts een paar malen den Eelcke Verwijs, die solliciteert om hier docent in de Nieuwe Talen aan 't Gymnas. te worden. Levyssohn, Konijnenburg en Ch. Biccard zonden mij hun portretten. Van de laatste mocht ik nog, zoals ook van zijn vrouw, afscheid nemen te Leiden. Hoffmeister heeft hem beter afgeconterfeitseld dan mij. Al hing mijn ziel niet zo innig aan hem en Levyss. als aan menig ander, het smart mij toch deze vrolijke en goede zielen waarschijnlijk nimmer meer te zullen zien. Philips schreef mij in sept. een lange brief over zijn reis maar sedert verneem ik niets van hem dan uw bericht dat hij in Amsterdam woont. Ik schreef hem met woeker terug. Kok dankte mij schier met tranen eergisteren voor de 'drie studentjes'. Zij schenen hem buitengewoon te hebben aangedaan. Alles getuigde dat hij overspannen was van het waken bij het ziekbed van zijn beide ouders. Want, de arme! hij is in gevaar beiden te verliezen. Hoek deed mij gisteren een lied toekomen in antwoord op Paaltjens' zang. Het trof mij diep en deed mij gloeien van aandoening - hoewel hij beter rekent dan zingt. Ziedaar, o Lapske! mijn lotgevallen sinds de 14e juni l.l. Hoe eenvoudig nietwaar? en toch hoe bedonderd vaak. Vooral het slot. 'Maar houd moed, doorluchte ziel!' zo zeg ik tot mijzelf, 'herinner u en zing kwijennend de woorden Claudius die uw Sand zo vaak reciteerde: 'Sanfter Jüngling!.. sei nicht betrübt! Sieh, der Frühling kommt nun wieder und die Nachtigall', cet. - of ook: denk met Kiep aan de woorden van de grote Herder: 'Lebe wie du wenn du willst wie du kannst gelebt zu haben!'

In het begin van mijn briefje laast gij iets van bruine lokken, rozenlippen en diesmeer. Ik zou mijn historie slechts half vertellen als ik u daar niets meer van schreef en zo antwoord ik u tegelijk op uw vraag naar de *blondlokkige* Johanna. Mevr. Koolaart, geb. Hoof man zong eens een vaars jen 'Bruin boven blond' en mijn zangerige landgenoot Van Halmaël antwoordde haar met een 'Blond boven bruin'. Eens stond ik aan zijn zijde;

nu ben ik, geloof ik, *vrees* ik haast naar de hare overgelopen. De *blondlokkige* Johanna, de liefde van mijn knapen jaren kan mijn hart niet meer boeien sinds ik voor een week of drie een bruingekruld kind ontmoette dat zo goddelijk lachte, zo engelachtig sprak, zo hemels mij aanblijkt, dat ik er dingig van werd. O, mij hart is 'nezig' naar haar. Ik droom wakende en slapende van de zoete opslag van haar blauwende oogjes. Och, dat ik in het jaar 1859 haar de mijne mocht noemen! Want ik geloof waarachtig, dat ik verliefd ben, o mijn vriend, smoorlijk verliefd! Als ik in de kerk ben en ik *ga* er helaas wel eens om naar de kerk, dwaalt mijn blik gedurig van dominee naar haar en als ik zing: 'onder vreugde en smart, gelde uw liefde Ons 't meest', bega ik de heiligschennis om aan haar te denken. Toen ik laatst met mijn zuster een visite bij haar ouders ging maken en wij alleen haar en haar broer thuis vonden, toen wij een uur lang met haar zaten te keuvelen over allerlei, als daar zijn: de gedichten van Beets en De Genestet (van welke laatste gij eens 'Het haantje van den toren' in de 'Aurora' van 1859 moet lezen en herlezen), de preken van Blaauw en Oosterzee, de muziek van Spohr en Mendelssohn en Mozart (want zelfs op dat gladde ijs waagde ik mijn stompe schaatsen om harentwil) toen, o Januske! toen was ik zo zalig dat ik van de akeligheid en de bedwelming haast in de kachelbak viel!

Als ik nu eerst eens te Nieuwland gepreekt heb en ik heb dan wat vrije tijd, en als mijn verliefdheid dan nog niet bedaard is, dan - ja dan moet ik eens ernstig gaan denken of ik haar maar niet mijn persoon zal gaan aanbieden om er geheel en al over te disponeren. Ziedaar de geschiedenis van de bruine lokken der schone... zal ik de naam noemen? Ja, de voornaam mag ik toevertrouwen aan een vriend die zwijgen kan als het graf. Ziedaar de geschiedenis van de bruine, golvende krullen van *Christine*.

Indien mijn brief u nog niet verveelt zo zal het korte slot u ook wel niet vervelen dat er nu noe moet volgen. Indien hij u wel verveelt, zijt ge zeker reeds lang met zijn lezing opgehouden en kan ik dus gerust voortgaan zonder u tijd of genoeg te ontroven. Deze redenering doet mij verder gaan. Want ik moet u nog het een en ander melden. En helaas, het eerste is iets wezenlijks bedroevends dat mij al menig zucht en al menig

traan gekost heeft, maar geen tranen en zuchten die voortvloeien uit de bron der ziekelijk- en Paaltjensachtig-heid, maar tranen en zuchten die het kinderhart slaakt. Gij zoudt het zeker niet denken aan de luchtige, frivole toon die er in mijn brief heerst, die mij als tot een tweede natuur is geworden en die ik behouden moet ook als ik bedroefd ben, dat er een groot gevaar over mijn huis heeft gezweefd en dat dit gevaar nog bij lange na niet is geweken. Gij weet, hoe voor een jaar of drie mijn lieve moeder door een beroerte werd getroffen die haar aan de rand van het graf bracht. De edele vrouw is sedert tegen alle verwachting bijna geheel hersteld. Nu heeft haar de 16e dezer een nieuwe, gelukkig *minder* hevige aanval dier noodlottige ziekte getroffen. Aanvankelijk is zij weer enigszins gebeterd maar toch vertoont zij sinds een paar dagen zulke droeve blijken van algehele uitputting en verzwakking dat ik voor mij zeer bang word voor haar behoud. En toch, als God mij en mijn vader en mijn broers en zusters de vreselijke smart aandeed om haar ons te ontnemen, ik zou ontroostbaar zijn. Want zij is goed en vroom en gans en al liefde en zorg voor haar dierbaren. Zij is altijd een zo voortreffelijke moeder voor ons geweest, dat haar verlies de kroon van ons hoofd zou wegrukken, dat... Ja, hoe zal ik uitdrukken wat ik in haar bezit, wat ik in haar missen zou? Gij, die nog altijd treurt om een dierbare vader, gij kunt het beseffen, hoe akelig, hoe bedroefd het mij om het harte moet worden, als ik denk aan haar mogelijk dood! O God, die machtig is haar voor ons te redden, spare haar dierbaar leven voor mijn vader en voor ons allen! En moet het anders zijn, Hij geve ons kracht om te berusten in Zijn heilige en alleen wijze wil!

Nog een paar opmerkselen met het oog op uw brief. Gij maakt verontschuldigen omdat gij niet schreeft toen ik proponent was geworden. Ik had het u ook niet gemeld. Evenmin schreef ik u toen gij administr. enz. waart geworden. Gij naamt het mij niet kwalijk, ik mag het u niet euvel duiden. Maar onthoud dit, bid ik u, als ik aan u of aan Lutjen schrijf, dan moet gij elkaar de brief laten lezen, of op zijn minst ten dele voorlezen. Zo mag ik dan hopen twee brieven terug te krijgen en daarvoor schrijf ik dan wat langer. Want ik kom niet licht tot schrijven maar als ik het doe, dan doet ik het ook, gij ziet, tot in het

oneindige, vervelende. Dat Kaay u niet schrijft bewijst niets tegen zijn hart, slechts tegen zijn ijver. Hij kent geen groter wens dan u, wiens portret met dat van Lut en mij in de huiskamer hangt, bij zich gelogeed te zien. Mij, die hij zo gul onthaalde, heeft hij ook nog niet geantwoord op mijn schrijven van 20 nov. waarin ik zelfs vragen deed die spoedig antwoord wilden. Gij zegt, dat gij de advocatuur niet denkt te laten varen. Dat is een goed woord, o bewonderaar van Grotius, Cuiacius en consorten! Op de dag waarop gij om de wille van een brandassurantie, de jurisprudentie de rug toewendt, mag Themis zich op een stapel codes en pleitredenen met blinddoek, weegschaal en zwaard laten verbranden. Zulk een uitstééekend jurist als gij moet niet ondergaan op een kantoor waar men ook zulke 'beoefenaren van het recht' als in de 'Juridische Vraagstuk' schrijven, zou kunnen gebruiken.

Gij vraagt of ik ook eens in Tiel kom logeren. Ik hoop het, maar geloof het niet. Als ik er kom, zal ik Bakje om logies vragen, want zijn huis smaakt naar meer. Ware ik niet vroeger bij hem geweest, de keus tussen u en hem zou mij moeilijk vallen. Nu evenwel beslist de beleefdheid. Maar wanneer zal dit geschieden? Ik weet het niet. Wellicht eerst lang nadat ik met... met C.?.. als dominee te Br. Nieuwland mij heb gevestigd. Groet mijn lieve vriend Bakje van mij en nog eens, laat hem deze brief lezen. Dank zij hem voor de brief die ik te Alkmaar van hem kreeg en die ik ondankbaar genoeg, niet beantwoordde. Hij neme toe in praktijk en gij evenzeer. Rijdt elkaar niet in de wielen en houdt de waar op prijs. Groet ook Van Krieken. Zeg hem dat ik hem geen afdruk van Paaltjens zond, omdat ik veronderstelde dat hij een almanak had en omdat ik maar een stuk of tien exemplaren had ter beschikking. Groet ook de andere Tielenaars die ik ken. Groet ook uw beide broeders.

Weest gezegend - gij met geheel uw huis en Lutjen met al de zijnen en Van Krieken met zijn vader - weest allen gezegend, lieve onvergetelijke vrienden! - in het nieuwe jaar dat ons wacht. Blijft er in bewaard voor rampen en ziet er uw stoutste wensen in bekroond. Schrijft mij soms en denk veel aan mij als aan een vriend die vervloekt zij, zo hij ontrouw wordt aan de liefde van zijn jongelingschap, zijn liefde voor u. Vaartwel!

Frans HaverSchmidt.

Eindnoten:

- 1) De staf van de Jagers, gevolgd door de familie Buziau (of zoiets); de laatste in een wagentje.
- 2) De Leidse Gereformeerde Kerkeraad weigerde één van de kerken af te staan aan de directie van de studentenconcerten (Sempre Crescendo), die een groot muziekfeest wilde geven bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan dier vereniging. Daarop ging het feest niet door.
- 3) Deze rollen werden vervuld door de H.H. Willem v.d. Kaay (waldhoorn) en Frans Haverschmidt (Turkse trom).
- 4) Ten Kate (*Eeuwigheid* in de *Legenden en Mengelpoëzij*).
- 5) De stedelijke regering van Leiden had ook de studenten willen lastig vallen met een nieuwe soort van belasting, maar de jongelui wilden niet meedoen en kregen hun zin.
- 6) Voorgesteld door W.A.P. Verkerk Pistorius.
- 7) *opperschenkers* waren Peter Matthes en Jan Bouman.
- 8) zijnde een bok aan een touw.

- 9) Helmers (*Hollandsche Natie*, voorzang, enigszins gewijzigd).
- 10) H. Rochussen schilderde de banier.
- 11) Theod. Fred, van Krieken.
- 12) Voorgesteld door A. van Wessem, jurist; F.H. Bauer, medicus; F.F. Blussé, theoloog; Frans de Lettre Biccard filosoof; J.M. Brooshooft, literat.
- 13) De lijfwachten van Gambrinus en Minerva waren o.a. de H.H. C.M. v.d. Leeuw, commandant; J. Witteveen, vaandrig; D.A. van Limburg Stirum, Frits Plate, Jan Zilver Rupe, J.H. Singendonck, Jacob Luijterman v. Loo, H. Homans, J. Loijnga, H.L.H. de Pauly, H.v.d. Heuvel, J. Piek, C.J.J. Hirschig, F.W.J.T.v. Pallandt tot Westervoort, M.A.H. Onderwater, A.R.P.v. Kinschot, J. Wiggerts van Nauta enz.
- 14) Naar Schiller (*Würde der Frauen*).
- 15) Voorgesteld door de H.H.A.J.D. van Rechteren, R.W.F. Sloet en S. le Poole.
- 16) De boekhandelaarsbediende J.K. de Regt bezong onder de pseudoniem Seriacus Speer de belasting die de Raad de studenten wilde opleggen. Hij noemde dat ding een ‘somber wolkgespan’. Toen hij ontdekt was geworden had hij een zonderling plezierige avond op de sociëteit Minerva.
- 17) P. Paaltjens (*De Dichter*; onuitgegeven meesterstuk).
- 18) De familie Rône in een wagentje.
- 19) voorgesteld door F.C. Valk.

Predikant in Foudgum en Den Helder (1859-1864)

46.

Of het aan de geringe voorbereiding gelegen heeft, weten we niet, maar op de proefpreek in Briels Nieuwland (waar in de voorafgaande brief sprake van is) volgde geen beroep. Intussen bleef Haverschmidt bij zijn ouders in Leeuwarden hangen. Tot de gemeente Foudgum vrij kwam. In juli 1859 deed hij zijn intrede in Foudgum, een nogal kaal, op een terp gelegen dorp. Hij bleef er tot december 1862. Vooral in de eerste tijd moet Haverschmidt zich bijzonder verdrietig hebben gevoeld, veel treuriger dan uit zijn voordracht blijkt die hij twintig jaar later in Schiedam hield en waarin hij bijna vriendelijk over zijn eerste gemeente sprak. Het enige voordeel van Foudgum was, dat het niet zo ver van Leeuwarden lag. Iedere zondag na de dienst wandelde hij erheen, weer of geen weer. Dyserinck citeert zonder bronvermelding een aardig fragment (uit een brief?).

Eens - wat regende het toen! - aanvaardde ik toch de tocht. Ik had mijn hondje - Snuij was zijn naam - meegenomen. Het beest liep achter mij aan een touw, met druipende oren en druipende staart. En ik voelde wel dat het arme dier zo zwaar werd, hoe langer hoe zwaarder, zodat ik het haast niet meer mee kon krijgen, en in Leeuwarden gekomen, bleek het verdronken te zijn... verdronken in de regen!

47.

Enige malen is Haverschmidt in zijn preken en voordrachten op deze verdrietige tijd in Foudgum teruggekomen. De eerste keer was het op 4 december 1875 bij een herdenking van Hans Andersen die op 4 augustus van dat jaar overleden was. Andersen fungeert voor hem in die tijd als een redder in de nood. Het is duidelijk dat hij met Andersen vlucht uit de grauwe werkelijkheid van Foudgum in een zonnige en milddadige wereld, waarin het goed altijd over het kwaad zegeviert en waarin het geluk steevast terechtkomt bij de armen, bij de verdrukten, de misdeelden en de eenvpudigen van geest.

Andersen lezen betekende voor hem het beleven van een zuiver geluk... dat hem in Foudgum ontzegd was.

Ik was pas student af en zag mij bijna plotseling overgeplaatst naar een heel klein en afgelegen boerendorpje om daar predikant te wezen [H. doelt hier natuurlijk op Foudgum]. Ik deed mijn best maar... enfin, over mezelf behoef ik hier te vertellen. Alleen wil ik u wel zeggen dat ik dikwijls een erg verlaten gevoel had in mijn oude pastorie, waar niemand mij gezelschap hield behalve een dienstmeisje dat zeker niet minder haar best deed dan ik, maar die het daarom toch evenmin kon helpen als ze soms in haar eenzaam keukentje een deuntje zat te huilen. De herfst kwam en nam het laatste weinige moois uit mijn boerse bloementuin weg; we kregen de koorts, om de beurten, de keukenmeid en ik en als er nooit eens een gezellig mens kwam om met mij te praten, dan stond ik weleens voor het raam en keek door de mist naar het kerkhof naast de pastorie en vroeg mistroostig of het maar niet beter was daar stilletjes begraven te liggen. Dat waren donkere, lelijke dagen.

Maar op een goeie morgen stuurt mij een boekverkoper op bezien (ik ben er de man nog dankbaar voor) 'De vertellingen en sprookjes' van Hans Andersen. Die kende ik zowat, maar ik had ze nog nooit aandachtig gelezen. Nú deed ik het... en kijk, het was of de mist buiten optrok, of liever ik dacht om geen mist en geen kerkhof meer, ik vergat alles voor de nieuwe toverwereld waar de Deense sprookjesdichter mij binnenleidde.... Mijn koorts ging over. De keukenmeid hilde niet langer in haar eentje. Ik had haar een paar van de sprookjes voorgelezen! en toen ik zag dat ze er ook bij genoot, haar het boek te lezen, gegeven. En toen kerstmis kwam, toen preekte ik van de Goede God die een welbehagen heeft in de mensen. En de boeren en boerinnen vonden dat dominee nooit zo mooi gepreekt had na zijn intree. En ik vond het zelf ook.

48.

Voortdurend terugblikkend op een verleden dat vanuit de herinnering zonniger is naarmate het heden meer gaat bezwaren, hield Haverschmidt in de winter van 1880 voor het Nutsdepartement in Schiedam een voordracht over 'Mijn eerste gemeente'. Het zijn eenvoudig vertelde herinneringen, een beetje

weemoedig van toon, met toch hier en daar een bijna ondergrondse humor.

Hoe wonderlijk kan het me zijn als ik weer eens denk aan mijn eerste gemeente, aan het dorpje waar ik drie jaar ruim van mijn beste tijd in stille afzondering heb doorgebracht. Wat die jaren voor mij geweest zijn en of ik ermee gedaan heb wat ik ermee had kunnen en moeten doen, dit zijn vragen waar een ander nu juist niets mee te maken heeft.

Wel was het een dorpje, een bijzonder klein plaatsje waar de vrolijke student van weinige maanden tevoren zich op eenmaal, bijna zou ik zeggen heen gebannen vond. Al te dikwijls scheen het mij als een oord van ballingschap. Dan kon ik de vogels benijden die er overheen vlogen, de wilde ganzen in de winter of de spreeuwen in de nazomer, die ganse zwermen, ruisend en allerlei bochten langs de hemel beschrijvend, op hun reis naar schone, zuidelijker streken. Maar wanneer in het vroege voorjaar de eerste leeuweriken voor mijn voet opstegen, dan vergat ik mijn verlatenheid en al mijn leed. Ach, mijn arm hart werd geslingerd, rechts en links, en als ik het alles vertellen zou... doch ik herinner mij weer dat ik voor allerlei oren spreek en ik keer terug tot mijn dorpje dat zo klein was, zó klein dat het haast niet eens een dorpje heten mocht.

Het lag op en tegen een terp, een van die hoogten waarvan men zegt, dat onze vaders ze in de overoude tijden hebben opgeworpen om er een toevlucht te vinden als de zee het land overstroomde. Dit is zeker: dat de zee dicht genoeg bij was en als ik 's avonds laat of 's nachts langs het voetpad door de weide ging, zag ik duidelijk het licht in de vuurtoren op één van de eilanden. Ook hoorde ik, als de wind uit het noorden kwam, het dof gerucht van de golven die tegen het strand braken.

Het is een goed land waarvan ik spreek. De zee heeft er een dikke kleilaag overheen geworpen die de vlijt van de landbouwer ruim beloont of aan zijn vee uitstekende weiden biedt, terwijl de zachte golving van het terrein van de top der terpen een prachtig vergezicht kan bieden. Alleen boomgewas is er te schaars en blijft zelfs onbeduidend waar meer naar het zuiden veen en zand de klei vervangen. Wel heet het daar 'de wouden,' een naam die herinnert aan de bossen, voor eeuwen mis-

schien al door stormen geveld of door mensenhand uitgeroeid. Slechts laag elze- en eikehout omzoomt er nog de akkers en grasvelden en wie er dichte, lommerrijke lanen ging zoeken, zou er lang kunnen dwalen. Een uitgestrekte ruimte was het, die mijn blik kon overzien als ik van een der beide zolderkamertjes in de oude pastorie mijn ogen over het landschap liet gaan. Alleen de naaste omgeving der boerenhofsteden (daar boerenplaatsen of kortaf plaatsen genoemd) ging ten dele in geboomte schuil. Daarboven het rieten of pannendak van de schuur, tevens stalling. Daartussen eindeloze akkers of weiden. Dan heb ik daar wel eens gestaan voor het dakvenster, tegen de avond of 's morgens al heel vroeg en ik werd niet moe het kalme uitzicht te beschouwen. Ik zag de maaiers hier en daar, de ploeg ging over het glooiend stoppelveld, zwaar beladen wagens rolden langzaam voort op de landweg en brachten de oogst binnen en over dat alles de schaduwen der wolken. Ach, waarom stond ik daar dan alleen en was er niet een die met mij de pastorie deelde? Het is waar in de keuken zat een trouwe meid-huis-houdster die voor mij door het vuur gegaan zou zijn, maar dat was het toch juist niet wat ik het meest behoefde.

Ik had nog een ander dorpje dat ook tot mijn gemeente behoorde. Dat lag een drie kwartier zuidwaarts van mijn huis, aan de zoom van de boomloze 'wouden'. Doch al heb ik steeds mijn best gedaan om mijn arbeid zo eerlijk mogelijk over allebei mijn dorpjes te verdelen, daarginder heb ik mij toch nooit zo thuis gevoeld. En als ik aan mijn dorpje denk, dan denk ik aan het plekje waarvan mijn pastorie het nederig middelpunt vormde. Wel was het een onaanzienlijk plaatsje. Een van mijn academie-vrienden die mij een bezoek kwam brengen, liep het rakelings voorbij zonder het op te merken en eerst in het volgend dorp vernam hij dat hij er midden doorheen gegaan was. Naast de pastorie was het kerkhof met het kerkje. Aan de andere zij, hoogstens een tiental arbeiderswoningen, de meeste wijd verspreid en enkele geen betere naam waardig dan hutten of schuurtjes. Bij het kerkhof nog een huisje waarin een ruim zeventig-jarige meester woonde, wiens tuin met bijenstal aan mijn hof paalde. Meesters huis omvat een vertrek dat als school dienst doet. Daar catechiseer ik in de winter 's avonds voor de boerenzonen en knechten, die ten getale van een dozijn het

schooltje zowat vullen. Van de zoldering hangen bossen gedroogde bonen en erwten die in het voorjaar zaad zullen leveren voor meesters tuin. Ook schommelen er een paar oude vetlaarzen en helpen mij het rechtopstaan bemoeilijken. In een ruw blok hout steekt een smeerkaars. Dat is de verlichting die soms bij het snuiten van de kaars geheel uitgaat. Maar een potkachel staat rood van de turven en een achtste part van een zwavelstok is spoedig aan zijn gloeiend buikje ontstoken om de smeerkaars weer aan het branden te krijgen. Hier geef ik ook op maandagmiddag godsdienstonderwijs aan de schooljeugd en leer haar meteen de tafels van vermenigvuldiging, waarvan men vóór mijn komst naar het dorp nog nooit gehoord heeft. Meester is eigenlijk van afkomst schoenmaker en dat hij lang een soort van veldwachter was, bewijst een oude sabel die aan de wand hangt van zijn huiskamer. Doch ik zou niet van meester, maar van mijn dorpje vertellen. Ik moet u nog zeggen dat er aan de voet van de terp drie boerderijen gelegen zijn: één aan de noordelijke, één aan de westelijke en één aan de zuidkant, en dat aan de overgebleven zijde de timmerman woonde wiens vrouw een winkeltje hield, waar ge zout, zeep, sterke drank en dan nog wat van het allernodigste krijgen kon.

Een eigenlijke kom of buurt is er niet en wanneer men de twee boerenplaatsen die meer landwaarts in liggen en een half dozijn huisjes meerekent, krijgt men in zijn geheel een bevolking van nog lang geen honderdvijftig zielen. De voornaamsten zijn natuurlijk de vijf boeren en vooral de vier die op een eigen erf wonen, waarbij dan de timmerman komt en de meester. De overigen zijn meer of min behoeftige arbeidersgezinnen.

Bezien wij het kerkje nog eens waarin ik 's winters voor de grote meisjes catechiseer en 's zondags geregeld eenmaal preek, evenals ik ook iedere zondag in de kerk van het andere dorpje optreed. Er staat een dik turfstenen torentje bij met op Friese wijze een gewoon pannendak. Boven, omtrent de klok, huist een menigte blauwe duiven, waarvan meester soms de jongen uithaalt om ze altoos opgegeten te hebben als hij zich te binnenbrengt, dat hij mij er weleens mee had kunnen verrassen. Meester is, dat spreekt, klokkeluiders, behalve bij gelegenheid van een begrafenis, wanneer dan de burens de avond tevoren en ge-

durende de plechtigheid zich soms wel een half uur lang van die plicht kwijten. Voorts vervult de onderwijzer het ambt van koster en voorzanger, waartoe hij om voor te lezen en te zingen, zijn hoge hoed afzet die hij anders, in hitte en storm, bij tuinarbeid en onderwijs, in huis en op visite, ophoudt. Als ik 's wintersavonds van de catechisatie kwam, deelde hij trouw met mij zijn grote ijzeren plaatstoof en het is gebeurd dat hij mij zijn baleinen doorsteker aanbood, toen mijn Goudse pijp met baaitabak verstopt was geraakt, welke balein door hem bewaard werd in zijn onafscheidelijke hoed. Ook heeft hij mij de geheimen meegedeeld van het aardappelpoten, het bonenleggen en het wortelzaaien. En zulk schandelijk weer kon het niet zijn, als ik dwars door regen en modder naar het andere dorp te kerk moest, of meester stapte voor mij uit met een brandende pijpekop als neuswarmer en natuurlijk de eeuwige hoed op als wegwijzer in nevel en sneeuwjacht.

Binnen in het kerkje was niets bijzonders te zien. Als er ooit gedenktekenen van een vroegere eredienst of van een aanzienlijk geslacht te vinden waren, dan had men die schoon opgeruimd. Ik herinner mij in naburige dorpskerken grafschriften te hebben ontcijferd van edellieden die de dood hadden gevonden in de vrijheidsoorlog tegen Spanje. Ook ontdekte ik ergens in een toren een middeleeuws stenen doopvont, maar hier niets dat hoger opklom dan tot de jongste vertimmering, een vijftientig jaar geleden. Merkwaardig was dat de verf der banken na al die tijd nog altoos bleef afgeven, maar verder hoegenaamd niets dat vermelding verdient. De plaats waar het orgel had kunnen worden aangebracht, was een galerij, gezegd 'kraak', waarop nooit iemand zat, behalve eens een lid van een commissie uit de kerkeraad van een vacante gemeente, welk lid zich met groot gestommel verwijderde, toen ik als nazang geen psalm opgaf.

Om de kerk was het kleine kerkhof, de begraafplaats van het dorp, waar ik meer dan één naar zijn laatste rustplek heb helpen brengen. Want dit was de taak van de dominee: de stoet achter de kist te openen, dan driemaal het kerkhof rond te trekken, gevolgd door de mannen en de in rouwkleren gehulde vrouwen. Ik heb er ouden en afgeleefden heengeleid, maar ook sterken en jongen. En nu denk ik aan ronde gezicht-

jes met rode wangen die daar lang zijn vergaan en aan gulle gastvrouwen en trouwhartige vrienden die bij mijn afscheid hoopten dat ze mij nog wel eens terug zouden zien. Maar nu is het dan toch voorgoed uit en het smart mij dat ik zover af ben en mij tenminste niet nog eens het heuveltje kan laten wijzen of de steen waaronder ze begraven liggen.

Als ik 's nachts van het andere dorpje of van een bezoek aan een collega uit de omtrek, naar huis keerde, moest ik altoos over het kerkhof. Meer dan één krachtige kerel in de gemeente, om van de vrouwen te zwijgen, verbaasde en ergerde zich half over deze driestheid. Men kon het toch niet weten... Wat meer zegt, men wist verhalen van gevallen dat het op zo'n begraafplaats niet recht pluis was. Over het algemeen was reizen in het open veld gevaarlijk en om de waarheid te zeggen, heb ik het ook weleens ondervonden. In sneeuw en mist ben ik eens het zwakke spoor over de weiden tussen mijn beide dorpjes kwijt geweest en heb ik lang in grote angst gezocht eer ik het weervond. En toen ik onlangs hoorde van die arme drommels die in de sneeuwstorm doodgevroren waren, bracht ik mij een oudejaarsnacht te binnen, waarin ik even tevoren, midden in de huiselijke gezellige kring bij een ambtsbroeder de nieuwe tijdkring welkom had helpen heten en vlak daarop zat ik in het donker tot over mijn middel in de sneeuw en voelde mij onder het vruchteloos worstelen om eruit te komen slaperig worden... toen had het weinig gescheeld of ik had de volgende morgen niet op mijn preekstoel en hier nu niet voor u in deze kathedraal gestaan. Zoveen had ik het over bijgelovige vrees. Dit brengt mij weer op mijn dorpje, welks gebied door een smalle vaart in tweeën werd gesneden. Daar reden de schoolkinderen 's middags op schaatsen en een hoog smal brugje voerde naar een voetpad aan de overkant. Dit pad volgend, kwam men op een verlaten landweg en daar stond een hutje met een vervallen luifel op de rand waarvan men het opschrift kon ontcijferen: De laatste stuiver. Er was een overlevering dat dit huisje voorheen een herbergje was geweest en de glorie van de bewoonster was, dat er eenmaal een koets met vier paarden had stilgehouden, in welke koets de gouverneur der provincie gezeten had. Overigens was de bijna honderdjarige Rinskemoei iemand zonder enige aanmatiging en als ze daar zo zat met

haar beide ‘kindertjes’, zoals ze haar beide ruim zeventigjarige ongehuwde zonen Rinze en Japik noemde, dan zou men het haar niet hebben aangezegd dat de gouverneur zijn dorstig vierspan aan haar pomp had doen laven. Er viel een flauw schemerlicht, zelfs op schitterende zomerdagen, door de groene, met spinnewebben en stof bedekte ruitjes van het enige venster der ‘Laatste Stuiver’ en in die onzekere glans hebben Rinske, Rinze en Japik mij meer dan eens de verborgenheden ontsluitend van een wereld waarvan de meesten onzer, temidden van onze gasvlammen, veel te weinig afweten. Zij hebben mij uitgelegd wat er gebeurt in de heilige kerstnacht op de stallen als iedereen gerust slaapt, behalve de koeien die alle met klokslag van twaalfen neerknielen, terwijl de bijen wakker worden uit hun winterslaap en een lied zingen. Ze hadden ook waargenomen dat oude bedreven hanen altoos precies op hetzelfde uur in de nacht ontwaken en kraaien zonder dat er een klok in de buurt is om hen te waarschuwen. En van lieden met een helm geboren, die onzichtbare begrafenissen zien en voorspoken; en van een witte vrouw en een veulen zonder kop die men tegen kon komen omtrent de overgebleven poort van een afgebroken stints of slot in de buurt, wisten ze griezelige bijzonderheden. Ik vermeld dit hier om volledig te zijn. Een merkwaardig persoon was ook Simon, de man van Baje, de stuutrinne of bollenvrouw, die van het andere dorpje dat een bakker rijk was, brood kwam brengen. Simon is de enige in de gemeente die van zijn leven in een tuchthuis heeft gezeten en hij geniet zelfs de onderscheiding van geestesdood te zijn, hoewel hij het maar half verdiend had, want hij had zich alleen maar een paard toegeëigend en het daarna tegen een billijke prijs van de hand gedaan. Er was werkelijk niemand onder mijn gemeenteleden die betere manieren had dan Simon. Als ik bij hem binnenkwam, stond hij onmiddellijk op en met de pet in de hand ging hij zonder mijn uitdrukkelijke uitnodiging niet weer zitten. En in de tijd van de kievitseieren was hij de eerste en enige die er om dacht mij die versnapering thuis te bezorgen waarvoor hij zijn fooi slechts aannam onder protest dat dit anders niet gehoeft had. Laat mij evenwel niet verzuimen mee te delen dat eens een rijke boer mij geen ei, maar een hele kievit cadeau deed die hij bij ongeluk doodgeslagen had. Daarbij verontschuldigde

hij zich met te zeggen dat ze bij hem zo'n beest niet lustten en daarom, dacht hij, zou dominee het wel willen hebben. Ook bevond dominee bij die gelegenheid dat het werkelijk zo kwaad niet smaakte.

Wat moet mijn leventje op het dorp arm aan afwisseling geweest zijn dat ik mij zulke nietigheden nu nog zo klaar te binnen brengen kan! En als ik eerlijk wezen zal, ik herinner mij nog wel nietiger gebeurtenissen. Zoals van de muizen die met mij en de huishoudster de pastorie bevolkten, en die gaten knaagden in mijn overhemden, totdat ik mij een kat aanschafte en allerlei soorten van vallen, waarin ik er soms een dozijn op één nacht ving. Ook werd ik in de verdelgingsoorlog tegen het schaamteloos gebroed bijgestaan door een uil die bij mij op de zolder woonde en die akelige geluiden geven kon als van een schreiend kind. Maar daardoor ook werd mijn pastorie slechts te ongezelliger wat ze toch al in voldoende mate was. Er was jaren tevoren een stuk bijgebouwd dat de weidse naam van 'het zaal' voerde. Dit kon met enige verbeeldingskracht voor een deftige woonkamer doorgaan, maar het was er 's winters veel te koud en 's zomers ondraaglijk warm. Daarom huisde ik liever in wat tevens mijn studeerkamer was, een donkerbruin geverfd vertrek met een hoge zoldering, door zware onregelmatige balken gesteund en met een schoorsteen of schouw waaronder gerust vijftientig hammen en een onnoemelijk getal worsten hadden kunnen hangen. Er hing evenwel ham noch worst en als ik daar 's avonds alleen bij het vuur zat, dacht ik wel eens aan dat verhaal van die dominee die plotseling een paar benen naar omlaag zag komen uit de schoorsteen, gevolgd door een inbreker. De ongenode gast keek verbaasd op toen de dominee die hij zo laat niet meer wakker dacht te vinden hem zeer koelbloedig en met verstaanbare aandrang beval zich weer langs dezelfde weg te verwijderen. Hij had daar eerst weinig lust in, maar hij was toch zo goed niet of hij kroop de schoorsteen weer uit. Zoiets is mij evenwel nooit overkomen. Het enige waarbij ik mijn heldenmoed heb kunnen tonen, is geweest toen er op een avond zacht aan de klink van de achterdeur van de keuken werd gerammeld. Was het iemand die zijn hof aan de huishoudster wilde maken? In mijn eerste

ontsteltenis (de meid kwam mij met bleekbestorven kaken te hulp roepen) greep ik het voorsnijmes, stak het hoofd over de onderdeur in de zwarte nacht en donderde zo bar mogelijk: wie is daar? Niets dan de wind die door de takken van een stoofpeer zuchtte en verschrikt van mijn eigen dapperheid deed ik gauw de deur weer dicht en op de grendel.

Nu ik van de stoofpeer heb gewaagd, moet ik nog even vertellen over de beide kersebomen die de roem van mijn tuin uitmaakten. Ik heb later veel en velerlei kersen geproefd, want ik ben er een liefhebber van, doch nooit of nergens heb ik zulke kersen gezien en genoten als die er aan mijn beide bomen groeiden. Helaas, ze zijn nu ter ziele. Toen ik voor een jaar of drie een bezoek bracht aan een van mijn opvolgers, vond ik nog slechts een boom terug en wel op het punt van te sterven. Ik verbeeldde mij dat hij pijnlijk tegen mij wuifde, waaruit ik opmaakte dat de genegenheid wederkerig was. Misschien zijn de bomen wel gaan kwijnen omdat ik ze voorgoed verlaten had. Hoe het zij, ik had ze beide lief en daar ze een geschikte gelegenheid boden om er boven in te gaan zitten, heb ik er meer dan eens een boek in gelezen, nu en dan mijn studie afwisselend met een portie kersen. Ik was trouwens de enige niet die de bomen en hun vruchten en een goed hart toedroeg. Daar had je bijvoorbeeld de vogels die er maar niet van af te houden waren, hoewel een stropop met een oude sjamberloek van mij als vogelverschrikker in de takken hing. Het brutale goedje maakte nesten tot in de zakken van de sjamberloek en omdat ik hun niet al de kersen wilde laten, moest ik hulptroepen laten aanrukken. Dan werd de leergrage schooljeugd ten strijde geroepen. Of het dan een pret gaf! Ik in de boom en het kleine volkje eronder; en het regende kersen die in een oogwenk verdwenen waren.

Helaas, ik kon mij soms ook zo eenzaam gevoelen. Neen, het is wel waar wat er in de bijbel staat en nog wel van Adam terwijl hij in een paradijs woonde: 'het is niet goed dat een mens alleen zij.' Waarom ik dan niet? Maar genoeg! Ik deed mijn best met mij ook een paradijsje te scheppen in mijn tuin, doch een moeshof - want meer was het stuk grond bij de pastorie niet - leent zich daartoe niet te best. Groenten kweekte ik, soms meer dan ik op kon, maar bloemen vereisten een minder ruwe bodem. Ook

had ik geen andere hulp dan de oude Nienke, erfstuk van een reeks van vroegere predikanten, die met iets dat zij een ‘hank’ noemde, een soort van haakvormige schoffel, een altoos durende oorlog voerde tegen het onkruid. Voorts trok zij met woede op tegen de rupsen en de slakken welke zij zonder het minste medelijden met een takje aan de grond spietste. Ze was een beetje onnozel, daardoor misschien ook wel wat eigenzinnig en ze kon het vooral niet best uitstaan als ik uit het een of ander tuinboek een nieuwigheid wilde invoeren. Dan raakte ze bepaald uit haar humeur en de vinnigheid waarmee ze dan de rupsen doodkneep en de slakken doorstak, is onbeschrijflijk. Maar tegen mij heeft ze toch nooit een boos woord gesproken. Daarvoor had ze een te diepe eerbied voor de dominee. En als zij mij op de een of andere wijze van dienst kon zijn, was ze de gelukkigste van alle mensen. Zij was boodschaploopster voor de boeren naar de naburige stad op marktdag, maar mijn boodschappen gingen altijd voor. En ofschoon ze er bijna geen betaling voor ontving, stond ze letterlijk bij nacht en ontij voor mij klaar. Nooit zal ik vergeten wat ze voor mij gedaan heeft toen ik eens ernstig ziek was geworden en zij iedere dag herhaalde malen de meer dan een uur lange weg naar de stad aflegde, om de dokter te halen of de medicijnen en wat zij meende dat mij helpen kon. Lieve oude Nienke! Gij zijt het geweest die mij het laatst van allen, na mijn afscheid van de gemeente, tot ver buiten het dorp uitgeleide deed. Nu ik weer aan u denk, aan uw rimpelig gezicht, tussen de knoppen van een Fries gouden oorijzer en aan uw enigszins schuwe ogen, nu ben ik wezenlijk ontroerd. Goddank, ik had nog andere vrienden in het dorp; ook in dat andere dat tot mijn gemeente behoorde, en om u de waarheid te zeggen, ik weet niet dat ik er in een van beide persoonlijke vijanden heb achtergelaten, maar met enigen kostte het toch wel moeite vrede te houden en zelfs die het goed met mij meenden, hebben mij wel eens, zonder het te willen, verdrietige uren bezorgd. Ik was, al zeg ik het zelf, geen slecht, althans geen traag herder. De kudde was klein genoeg om haar te overzien en dat heb ik altijd de lichtzijde van mijn werk in een dorpsgemeente gevonden. In een stad verliest men elkaar, de meeste gemeenteleden blijven ons geheel onbekend of de kennismaking is uit de aard vluchtig en oppervlak-

kig; men staat, zoals de Fransen zeggen, voor een zee en er is geen denken aan haar leeg te drinken. Ik vond het geen onaangename bezigheid de mensen telkens weer in hun woningen op te zoeken. Meer dan één woonde veraf en modderpoelen of grondeloze wegen maakte hun verblijf bij tijd en wijlen ongenaakbaar, maar ik was jong en met een stevige stok en een paar ferme laarzen wist ik hen wel te vinden. Dan een niet al te langgerekt en opwekkend praatje en ik ging weer verder, boeken of blaadjes soms ter lezing achterlatend, terwijl ik natuurlijk hier en daar een extra bezoek bracht, omdat ik wel wist er dubbel welkom te zijn. De laatst gehouden preek kwam dan ter sprake, een boek uit een leesgezelschap (want het was mij gelukt iets van die aard tot stand te brengen), een belangrijk bericht uit de krant, hoewel... als ik het mij nu maar niet te mooi ga voorstellen! De meesten toch lazen bitter weinig, ook van wat er in de wereld om hen voorviel. De advertenties uit de vrijdagse Leeuwarder Courant en de marktberichten over vee, boter, kaas en granen, dat was al zowat het voornaamste dat hun aandacht trok. En zo kon het weleens gebeuren, dat ik, die van deze dingen weinig of geen verstand had, een beetje moeite had om het gesprek vol te houden. Doch nooit kwam dat meer uit dan als zo'n boer die eigenlijk van niets dan van land en van koeien wist en ook in niet veel anders belang stelde, mij deftig bij zich op visite liet nodigen, wat ik zonder onbeleefd te zijn, zelden van mij kon afschuiven. Daar zat ik dan op een mooie zomerse dag als de drukte van hooitijd achter de rug was, van 's middags twee uur ongeveer tot middernacht in een gezelschap, waarvan de meesten niets zeiden en de spraakzaamsten zo eens in het kwartier een opmerking maakten die al een paar maal gemaakt was. En al die uren werd er thee gedronken en koek en boterhammen gegeten, koffie gedronken en gerookt. En het ergste was nog als de fles op tafel kwam. De boeren dronken jenever, de vrouwen iets zoetigs en dominee kreeg wijn. Maar welke wijn! O, ik heb gelezen van zendelingen die bij de Samojeden traan dronken, ook van martelaars die om hun geloofsijver de gifbeker moesten ledigen. Het werd in die heilige lieden geprezen dat zij zoveel voor de verkondiging van hun geloof of voor hun kerk overhadden en ik zal mij wel wachten iets van hun verdienste af te doen. Maar mij

dunkt, dan heb ik ook enige aanspraak op uw bewondering, want terwille van het welzijn van mijn gemeente heb ik soms wijn gebruikt uit dezelfde fles, waaruit ik op de visite van het jaar tevoren ook al een paar glaasjes had gehad en die al die tijd zonder kurk of met een prop papier als stop was blijven staan. Men had de goedheid er op mijn verzoek een behoorlijke portie suiker bij te doen, maar dan nog deed ze mij aan petroleum denken of aan boenwas. Wat doet men al niet ten pleziere van zijn medemensen, doch ik zou de hele fles hebben geledigd, als ik er maar een onderhoudend gesprek uit had kunnen putten. Hoe kropen de uren dan om en wat al vliegen konden zich al op mijn neus zetten en mijn voorhoofd, bepareld van inspanning over de vraag: wat zal ik *nu* weer eens zeggen? Mochten deze folteringingen (en zo mag ik ze toch noemen, deze mijn goede werken) mij ten voordele komen als de balans wordt opgemaakt! Nochtans het zwaarste van mijn arbeid heb ik nog niet meegedeeld. Soms, al te dikwijls, overkwam het mij dat ik een kring trof waarin één of meer het ongepast vonden, inzonderheid voor de dominee, om over iets anders dan over 'het goede' te praten, hetgeen zeggen wil dat ik het altijd hebben moest over 's mensen ellende, in hun oog de enige weg ter behoudenis. Nu, dat was in de letterlijke zin niet om uit te staan. Of ik, die toch als godsdienstleraar mijn diensten aan deze lieden had aangeboden en als zodanig mij aan hen verbonden had, dan bij voorkeur over de godsdienst zweeg? Maar ik meen reeds het tegendeel te hebben doen uitkomen. Het was werkelijk mijn keuze en mijn lust bij mijn gemeenteleden als bij mijzelf een eenvoudig, blijmoedig en troostvol geloof aan te kweken, en ik achtte mij daartoe geroepen niet alleen op de preekstoel, maar ook in de dagelijkse omgang. Ik deed mijn best mij daarbij zoveel als doenlijk was te verplaatsen in de gedachtenkring van mijn omgeving, hun taal te verstaan, met hun beschouwingen mee te gaan, om langs die weg het voorgestelde doel te bereiken. Doch bij maar al te velen stuitte ik met dit pogen op onoverkomenlijke hinderpalen. Wat te beginnen waar een eindeloos gekeuvel (om een zacht woord te gebruiken), een op alle tijden en ontijden, bij alle mogelijke en onmogelijke onderwerpe pas of te onpas gebrachte behandeling van een godgeleerd vraagstuk, beschouwd werd als de roeping van de christen, en

boven alles van de christenleraar? Voeg daarbij dat er in de regel over hen die op dit punt het sterkst waren, iets zwaars lag, iets gedruks, waardoor men nooit verder kwam en waardoor ook bij mij elke ongedwongen natuurlijke beweging belemmerd werd. Ik durfde bijna niet van wal steken uit vrees van met hen in aanvaring te komen. Kwetsen wilde ik niet, twist tot elke prijs vermijden. Wat moest ik beginnen? Roerde ik de godsdienst aan, dan vervielen wij in een zwaarmoedig gezeur of men zweeg wantrouwend. Het lag toch al in de landaard de vreemde met zekere achterhoudendheid te bejegenen. Wellicht ook, of liever zeker, waren er invloeden van buiten die het zaad van misverstand en verdeeldheid hielpen strooien. Afgescheidenen en het ultra-gereformeerdendom dat sinds enige tijd ook in de ‘grote kerk’ zijn hoofd weer krachtig was gaan opsteken. Doch erger bijna was het nog als ik, om alle moeilijkheden te voorkomen, of om het tenminste ergens over te hebben, mij op onzijdig gebied bleef bewegen. Allerergst wel als ik in een opgewekte bui aan zucht tot scherts toegaf. Zo onschuldig konden mijn vrolijke invallen niet zijn, of ik merkte al spoedig aan strakke gezichten en ogen die gewisseld werden, dat ik helemaal op verboden terrein geraakt was. Geen wonder, men had er die van de leer waren dat lachen zonde was en dat het tenminste voor iemand die niet volkomen zeker van zijn genadestaat was, niet te pas kwam een opgeruimde toon aan te slaan!

Van de genadestaat gesproken - zij die zich verbeelden daarin te verkeren, waren misschien wel het ondraaglijkst. In mijn ander dorp woonde een renteniertje, oud-schoolmeester en niet onvermaard voorganger bij stille oefeningen. De neerdalende goedheid of stroopzoete minachting waarmee deze zeer stellig uitverkorene mij wel te woord wilde staan, zou mij zeker mijn bedaardheid hebben doen vergdten, als zij mij niet de eerste keer verbluft had (ik had nog nooit zo'n wonder van genade ontmoet), terwijl zijn houding bij latere ontmoetingen mij allengs al te belachelijk werd om er mij kwaad over te maken. Indien ik ooit op weg geweest ben om calvinist te worden, dan heeft ‘master Bakker’ er mij van teruggehouden en indien ik zodoende verloren ga, dan heeft hij het voor zijn rekening. Ik hoop niet dat ik er zonde aan doe, maar ik zei - enigszins in de

manier van de oud-Friese koning Radboud - tot mijzelf: als de hemel bij voorkeur de woonplaats is van zulke verwaande schriftgeleerden, dan wil ik er liever nooit inkomen, en ik dacht aan mijn academiëvrienden, die ook hun gebreken hadden, maar heilig de onbezonnenste onder hen bij zo'n hoogmoedig Farizeeër! Lieve hemel, wat ligt er toch, zoals Paulus het noemt, een deksel op de ogen van deze godzaligen, die dagelijks wie weet hoeveel uren in en over de bijbel lezen en redeneren!

Intussen ben ik misschien nu zelf bezig bij mij en u de Farizeeïse waan aan te kweken, die heimelijk denkt: ik dank u o God dat ik zoveel verstandiger, verlichter en braver ben dan die 'master Bakker' en *zijn* soort van uitverkorenen!

...Wat mij betreft, mijn driejarig verblijf in een omgeving, zo beperkt en in vele opzichten zo bekrompen als mijn eerste gemeente, was zeker een geweldige ontzuivering na de in allerlei opzichten rijke tijd die ik als student aan de Leidse Academie had doorgebracht. Maar achteraf heeft het althans deze zegen gehad, dat het mij later niet al te moeilijk gevallen is mij te schikken in een kring, waarin ik mij - althans vroeger - niet gelukkig had gevoeld. Evenwel - laat mij nu toch *niet* alleen op die manier spreken. Het zou haast de schijn wekken alsof ik daarginds niets dan narigheid ondervonden had, en dat (ge hebt toch ook al uit het een en ander kunnen opmaken) dat is volstrekt het geval *niet* geweest.

Ja, ik heb in de aanvang gezegd, 'wonderlijk' kon het mij zijn als ik weer eens terugdenk aan die nu al zo lang vervlogen tijd die mij in die dagen weleens lang wilde vallen. Nu is *dit* mogelijk wel het wonderlijkste: dat ik, ondanks alles wat mij toen ontbrak en kwelde, nog weleens met een zeker heimwee kan terugverlangen, althans naar sommige uren die ik er sleet en gezichten die ik er zag.

49. Over deze tijd in Foudgum schrijft Dyserinck nog:

Onder zijn ambtgenoten in de buurt was er geen tot wie hij zich meer getrokken voelde dan tot de predikant van Waaxens en Brantgum, de eerwaarde Riedel, die Haverschmidt - zoals de zoon J. Bruinwold Riedel mij schreef - in de wandeling 'vader' noemde. Met hem bracht hij dikwijls een bezoek op het

huis Tjessens bij Mr. P.A.V. Baron van Harinxma, kantonrechter te Holwerd. Deze, ongehuwd, had evenals de jonge Foudgumse leraar een scherp oog op 'het belachelijke van der mensen gedoe.' In de lange winteravonden werden allerlei literarische onderwerpen besproken, hetgeen voor Haverschmidt een ware uitkomst en verkwikking was.

50.

Er zijn drie brieven van Haverschmidt bekend aan deze baron van Harinxma, uit het archief van de familie Harinxma, berustend op het Rijksarchief in Friesland. De twee eerste zijn beide van 14 juli 1862 waarin het over een afspraak voor een samenkomst gaat.

Hoogwelgeboren Heer! Gelijk de grote Niebuhr te Verona Gajus vond, zo vond ik de vrijmoedigheid om uw vriendelijke uitnodiging aan te nemen. Dientengevolge hoop ik morgen de eer te smaken (!) U en Dr. Riedel in gezondheid te ontmoeten en er getuige van te zijn hoe zich uwe acht temperamenten verheugen in volmaakte harmonie van wijsheid en liefde. Uw dienstw. dienaar Fr. HaverSchmidt.

51.

In de derde brief van 10 oktober 1862 deelt hij Baron Harinxma op een ietwat overdreven-raillerende toon mee dat hij zich verloofd heeft met een Utrechts meisje (dat hij in de kring van zijn Tielse vrienden had ontmoet, waartoe ook Van Wessem behoorde).

Hoogwelgeboren Heer! De aangename verplichting rust op mij U officieel kennis te geven van een inconsequentie, ja van een verloochening van vroeger dikwijls in uw bijzijn uitgesproken principes, waaraan ik mij in jeugdige overmoed heb schuldig gemaakt.

Hoogwelgeboren Heer! ik ben geëngageerd. Misschien, zeker is het gerucht van deze gebeurtenis reeds vroeger tot U doorgedrongen, want sommige vertrouwde vrienden die ik er onder belofte van stilzwijgen officieus kennis van gaf, hebben zich gehaast de zaak wereldkundig te maken.

...Ik stel mij voor, Hoogwelgeboren Heer! dat het U niet onverschillig zal zijn te weten aan wie ik de eer gehad heb hart

en hand te geven. Meijuffrouw Jacoba Johanna Maria Osti van Utrecht is het die zich wel tot mij heeft willen neerbuigen en mijn liefdesverklaringen genadig aannemen. Ik twijfel niet of U zult dit in Haar prijzen, tenminste niet afkeuren. Ik voor mij - verzeker ik U - ben er allerverschrikkelijkst blij mee. Vergeef het mij Hoogwelgeboren Heer! en heb de goedheid niettegenstaande het gebeurde mij de vriendschap te blijven schenken waarmede gij mij mijn verblijf te Foudgum zo zeer veraangenaamd hebt.

...Ik dank U voor Uw attentie mij geschonken bij mijn beroeping naar Den Helder. Als ik over een grote week vandaar en van Utrecht wederkeer, hoop ik spoedig persoonlijk mijn opwachting bij U te komen maken. Uw dienstwillige dienaar en hoogachtende vriend. Fr. HaverSchmidt.

52.

Mede-student in Leiden was ook Eelco Verwijs, de bekende kenner van het Middelnederlands die verschillende tekstuittgaven van Middelnederlandse werken bezorgde en een nogal bekend geworden driedelige bloemlezing van poëzie uit de middeleeuwen samenstelde. De namen van zowel Eelco Verwijs als Haverschmidt zijn genoemd in verband met de geruchtmakende mystificatie van 'Thet Oera Linda Bok'. Zijn bemoeienis hiermee is door Haverschmidt enige malen uitdrukkelijk ontkend. Deze Eelco Verwijs komt ook voor in het gedicht 'Jan van Zutphen's afscheidsmaal' uit 'Snikken en grimlachjes'. Hij is Eligius, 'Het sieraad der clerezije', die onder de tafel zakt, omdat hij teveel malvezije (Griekse wijn) heeft gedronken. Van 29 juni 1862 is er een soort litteraire brief van Haverschmidt aan Verwijs in de trant van de zogenaamde 'Tijgerlelies' (de titel van een aantal bij elkaar behorende gedichten uit de 'Snikken en grimlachjes'). De beide vrienden zijn daar in hun grootste hebbelijkheden zeer goed gekarakteriseerd.

O Eelco! Alles is weer in orde. Ik zit weer op mijn studeerkamer met een witte das om en voor me liggen acht pas-toegeouwelde brieven, alle door mij geschreven in mijn kwaliteit van eerste consulent, alle eendrachtig aanvangende met de hartverheffende aanvang: 'Namens de Eerwaarde Kerkeraad van Hiauwre e.a. heb ik de eer UEW te bericht dat UEW enz.'

Ja, het is weer alsof er niets gebeurd is. Mijn pols klopt weer kalm, mijn hart slaat weer rustig. Slechts een lichte verkoudheid herinnert mij dat... Wàt?

Op de postkar tussen Deventer en Zwolle zitten twee mensenkinderen, beiden redelijke, zedelijke, onsterflijke wezens, beiden bestemd tot volmaaktheid en toch beiden met een uitdrukking van onmetelijke wereldsmart op het gelaat.

Rood is de kraag van de een, roder nog zijn neus. Helaas, op die neus staat met bloedig schrift de korte treurige geschiedenis van een geknakt mensenleven. Eens was hij, een mooie, krulharige jongen, de eigenaar van die neus. Als zijn moeder hem kuste, dan droomde de goede vrouw van een zorgeloze oude dag. Toen hij voor het eerst op een sneeuwwit paard aan het hoofd van een eskadron kurassiers ‘Wilhelmus van Nassouwen’ blies, toen werd het raar om het hart van alle dienstmeisjes van Den Haag. Maar de schone nimf Borrel zag hem en begeerde ook hem onder haar aanbidders. Zij lonkte. Hij... dacht aan zijn moeder en wendde zijn aangezicht van haar af. Toen sloeg zij haar mollige arm om zijn hals en fluisterde hem haar zoete geheimen in. Hij dacht aan de molliger omhelzingen der dienstmeisjes van Den Haag en zocht zich los te winden. Toen kuste zij hem. En, hij viel. Hij viel om niet weer op te staan. Nu is zijn moeder dood en zijn neus rood en de trompet waarop hij eenmaal ‘Wilhelmus’ blies, ligt dof en gedeukt achter hem in de postkar als een zinnebeeld van het glansloos en verknoeid verleden dat achter hem ligt. Soms grijpt zijn bevende hand die koperen gezellin in zijn grootheid en zijn val en brengt haar aan de lippen alsof het de mond was van zijn schone verleidster. Dan blaast hij, en een klaagtoon trilt door de morgenlucht, verscheurender dan de laatste klank die destervende Roland bij Roncevalles ontlokte aan zijn hoorn.

En naast deze verlorene zit nog een ellendige. Zwart is zijn hoed, maar nog zwarter ziet hij. Ja, zo donker staart hij voor zich uit, dat de tolbazen zich gereed maken om de lantarens op te steken. Slechts nu en dan flikkert er een geheimzinnig vuur onder zijn saamgeknepen wenkbrauwen als een noodsein in een onweersnacht en dan knarsen zijn tanden alsof ze bezig zijn om de pit van een boerenjongen te vermalen. En o, geen wonder voorwaar! Want dan heeft die ongelukkige een-visioen. Dan

staat hij aan de oever van een onmetelijke vijver en in zijn hand fonkelt een reusachtige lepel. Hij dompelt die in de diepte en als hij hem nu gevuld aan de lippen brengt, dan is het geen -water waar hij in neerblijkt, maar het zijn tranen, geweend door de allerschoonste vrouwen die ooit weenden van zaligheid en daarin drijven, zacht-wiegelende als gondels tussen de lagunen, grote, blauwe en bruine meisjesogen. Ze zien hem alle aan, die grote, blauwe en die grote, bruine meisjesogen. Soms is het alsof ze iets vragen. Ik weet het niet. Misschien waarom hij niet gelukkig is. Ik weet het niet. Maar soms ook zien ze elkander aan, die grote, sprekende ogen. En dan is het alsof ze heimelijk lachen. Waarom lachen ze dan? Ik weet het niet, maar dat weet ik: de jongeling - want hij *is* een jongeling - de jongeling met de lepel doet een hap...

Maar op hetzelfde ogenblik verandert de vijver in een volle kerk; de grote, sprekende ogen worden klein en slaperig en staren van alle kanten naar de dominee die met verbazing de lepel ziet herscheppen in het zakje van de diaken die bezig is met collecteren.

Het visioen is uit en de postkar rijdt door de poort van Zwolle.

53.

In de Collectie Haverschmidt te Leiden bevindt zich een tweetal brieven van Eelco Verwijs. De eerste is van 1858, waarin hij aan Haverschmidt zijn benoeming meedeelt tot 'docent in de Nieuwere talen, Aardrijkskunde, Geschiedenis en Mathesis' te Franeker. De tweede brief is van 6 oktober 1862.

Amicissime, Ik had u willen feliciteren met uw beroep [naar Den Helder] doch onder één voorbehoud. Ik had er de wens willen bijvoegen, dat gij weldra ook een dominese er u bij zoudt aanschaffen, dat ge een heilige hostie zoudt vinden om uw clericaal leven op te vrolijken en er smaak aan te geven.

Dat hadt gij nodig en dat wilde ik u aanraden! En ik meer dan een ander. Want bij mijn dubbele felicitatie aan U [met het beroep en met diens verloving] voeg ik ook een communicatie. Ik ook, Goddank, ben weer geëngageerd. Mejuffrouw Lambertina Henriëtte Telling in de wandeling *Jet* Telling, heeft goedgevonden mij hart en hand te schenken en wederzijdse betrekkingen hebben dat tractaat geratificeerd. Dat ik dus meer dan

iemand met u sympathiseer kunt ge wel denken. Ik hoor dat uw liefste er zeer lief uitziet, althans Gert vond het zo, die haar in uw album had gezien.

...Och, of we nog maar leefden in de vorige eeuw, in de eeuw der woordspelingen en ellenlange huwelijksgedichten. Wat zou Osti (Hostie, Ostia, de havenmonding van aardse zaligheid) zich daartoe lenen! Onze namen geven niets doch misschien kom ik dan toch met een vers als gij trouwt. Kerel! wat is het toch een best leventje? Vale!

54.

Omstreeks Kerstmis 1862 was Haverschmidt in Den Helder, waar Dr. Johannes Dyserinck, zijn latere biograaf, één van zijn collega's was. Het was een grote overgang voor Haverschmidt, van het stille Foudgum naar het drukke Den Helder. In zijn werk zijn slechts enkele reminiscenties aan het stadje waarvan het karakter door de wind en de zee bepaald werd. We vinden enkele impressies o.m. in zijn novelle 'Bedorven' (1874), compleet met de voor Haverschmidt onontbeerlijke begrafenissen.

Wie nooit vlak aan zee gewoond heeft, weet eigenlijk niet wat waaien is. En dan moet ge op een puntje van de wereld wonen dat een heel eind ver spits in zee uitloopt. Dan hebt ge 't van alle kanten. En de molen achter de vuurtoren die al draaide toen het hier nog maar een vissersdorpje was, en lang dus voordat de toren gebouwd werd, kan zich niet herinneren ooit een dag bij gebrek aan wind te hebben moeten stilstaan.

Dichtbij de molen staat een machine. Die keert een vierhoekig vlak naar de wind toe en daar kan men aan zien hoe hard of het waait. Maar de kinderen hebben hun eigen manier om zich van de winddruk te vergewissen. De trap op die u van het tuintje achter het huis boven op de dijk brengt, en dan beproeft of ge tegen de storm in kunt. Soms is het met de beste wil onmogelijk om het verder dan een paar passen te brengen en dat is plezierig, als ge dan willens of niet, rechtsomkeert moet maken en de wind pakt u van achteren, roef! daar gaat het de dijk af. Honderd schreden links is een oude batterij en als ge die kunt halen, dan zijt ge geborgen. Gij gaat onder de aarden borstwering liggen en laat de vijand veilig over u heen blazen,

of kruipt bij een van de kanonnen op en kijkt hem terwijl ge u goed vasthoudt vlak in het gezicht. Hij perst u de tranen in de ogen, maar dat is niemandal. Hij meent het zo erg niet en als hij eenmaal aan land is, dan doet hij weinig kwaad meer, behalve 's zondags, wanneer er heren naar de kerk gaan met hoge hoeden op. Daar heeft de wind een hekel aan en als hij ze krijgen kan, die hoge hoeden, dan neemt hij ze, wip, mee en laat ze voor zich uit springen en rollen totdat ze van wanhoop in het kanaal tuimelen. In zee, op de kust, is hij minder onschuldig. Ach hemel, vooral wanneer het stormt uit het noordwesten, dan gaat er wat om op de buitengronden! Daar is menige rijke lading gebleven en menig arm zeeman, en al zijn kinderen zijn nog klein, het is geen nieuws meer voor hen om te kijken naar stukken wrakhout die aanspoelen en hoe er iets op een kar vervoerd wordt naar het drenkelingenhuisje. Anders, er zijn mooier begrafenissen te zien, maar dan moet men in de voorkamer zijn of beter nog, op de stoep vóór het huis. Want wanneer de stoet voorbijgaat, worden al de vensterluiken in de buurt eerbiedig gesloten. Daarom op de stoep, en liefst op de leuning van het hek, terwijl de treurmuziek in de verte nadert. En achter de lijkkoets komen verscheidene rijtuiggen met officieren, tenminste als het een hoge van de marine is die begraven wordt. In de haven ligt meer dan één oorlogsschip en in het dok liggen er ook, maar onder kappen, zodat ze wel wat lijken op de arke Noachs.

Wanneer de wind lang tegen geweest is, zodat er haast geen plekje overschiet in de haven van al de vissers en colliers en Noren die hout varen, en al die schepen gaan tegelijk uit, dan is het niet om te zeggen wat een levendig gezicht of de zee oplevert. Maar als ge het aan de kinderen vraagt, dan hebben ze nog wel zo graag dat er oorlogsschepen komen uit de Oost, of dat ze weggaan, en alle mensen stromen naar de dijk en er zijn mannen met verrekijkers, en de vrouwen en meisjes staan te huilen, maar het oorlogsschip groet met het kanon: 'Boem!' Dat is dan zoveel als 'aju!' als ze weggaan.

55.

Het levendige Den Helder verlostte hem overigens niet van wat hij zijn 'tobberij' noemde, het kerkelijk leven nog minder. Eenmaal werd ze zo acuut, dat ze zelfs een zo weifelende

natuur als Haverschmidt tot handelen bracht. Hierover vertelt Dyserinck:

Zaterdagmiddag deden wij, Haverschmidt, Bron en ik, gewoonlijk een wandeling naar het dorp Huisduinen met zijn vuurtoren en zijn prachtig strand. Onze arbeid voor de volgende morgen of avond gaf niet zelden de stof onzer samenspreking. Onze Foudgumse vriend gevoelde zich aanvankelijk wel bezwaard onder de hogere eisen die hij zich tegenover zijn meer beschaafd gehoor voor zijn prediking stelde - hij schatte eigen krachten zo gering - maar weinig konden wij vermoeden dat hij na zijn intrede op Kerstmis '62 reeds voor Pinksteren '63, door zwaarmoedigheid gedrukt, aan de Kerkeraad zijn eervol ontslag zou vragen. Deze brief kwam in handen van Bron, de scriba, die na lezing, de neerslachtige vriend bezocht en op besliste toon hem verzekerde zijn verzoek niet in de vergadering te willen brengen. 'Gij moet de namiddagbeurt op eerste Pinksterdag vervullen. Daaraan is niets te veranderen.' De brief werd verscheurd. Haverschmidt liet zich leiden als een kind. Zijn hervormde ambtgenoot Bron en ik zaten die middag onder zijn gehoor en waren bij de wetenschap van het gebeurde diep onder de indruk van zijn voortreffelijke toespraak over Handelingen II:2: 'En er geschiedde haastiglijk uit de hemel een geluid als van een geweldig gedrevene wind en vervulde het gehele huis waar ze zaten.' Gelukkig voor Haverschmidts toekomst is deze zaak geheim gebleven.

56.

In de zomer van hetzelfde jaar, om precies te zijn op 6 augustus 1863, trad hij in het huwelijk. Dit werd te Utrecht voltrokken. Lang is Haverschmidt toch niet in Den Helder gebleven, waar hij een inkomen genoot van f 500,- per jaar. Toen hij het beroep op Schiedam aannam, moeten ook financiële overwegingen gegolden hebben. Misschien hebben ze zelfs de doorslag gegeven, want hij kon daar het dubbele verdienen. Vóór dit zover was, is tussen hem en zijn voorganger in Schiedam nog een correspondentie gevoerd.

Predikant te Schiedam (1864-1894)

57.

Op 15 juni 1864 - kennelijk na aarzeling - schrijft Haverschmidt dat hij het beroep op Schiedam aanneemt. Hij zal in de plaats komen van zijn vroegere stadgenoot en schoolvriend uit Leeuwarden, Ds. F.C.A. Pantekoek, ook mede-student uit Leiden. Deze schrijft hem in een ongedateerde brief, vermoedelijk kort na 15 juni:

Amice, ik ben blijde dat ge uit pijn en banden verlost zijt en Schiedam hebt aangenomen. Ik geloof dat ge wèl hebt gedaan. En voor u en voor Schiedam zal het goed zijn. Behoudens volkomen eerlijkheid is door voorzichtige arbeid veel goed te doen. De gemeente snakt naar wat genoten kan worden. Haar consciëntie verlangt naar de vreugde die de openbaring der waarheid verwekt. Een eenvoudige, bezielde voordracht van wat door rede en geweten is opgesteld, vindt daar opneming en toejuiching.

Ook voor u is het heilzaam. Ik acht het in de weg die God met u schijnt te zullen nemen, voor u begeerlijk ook in zo'n eigenaardige gemeente werkzaam te kunnen zijn.

...Ge vindt er ongelovigen die gij hoogachten zult en Dageraadsmensen ['De Dageraad' is een vrijdenkersvereniging] met wie gij disputeren kunt. Alzo de wijzen en verstandigen naast de kinderkens!

...Begin bijtijds aan uw intreerede. Denk eens over: door openbaring der waarheid aangenaam maken aan de consciëntie der mensen. De verdeling ligt in de tekst en dit woord is gepast voor onze tijd zowel als voor de betrekking die er tussen u en Schiedam moet bestaan.

...Nu heb vrede met uw besluit en vindt er bij de dag meer vrede bij. De toekomst lacht u tegen.

58.

'De toekomst lacht u tegen.' Het klinkt bijna ironisch tegen de achtergrond van wat daarna gebeuren zal. Voor we trachten te weten te komen wat er gebeurd is, citeren we eerst

weer Liezenberg in zijn reeds tweemaal genoemd herdenkingsartikel.

Na Leiden begint de lijdensperiode, en wat hij zich als knaap gedroomd had in de pastorie van zijn grootvader, bleek hem spoedig een illusie te zijn geweest. De tijden waren middelerwijl geheel veranderd en de dagen, waarin men ‘nog dominee kon zijn en over wat anders praten dan richtingen en verkiezingen’, waren voorbij. Van dat rustig arbeiden in de gemeente, in de geest ener verdraagzame liefde, was geen sprake meer. Voor iemand, die zachtzinnig was van aard, van een fijnheid, die hem van al het onedele, dat de strijd kenmerkt, deed walgen; die moest beleven hoe fijnheid van beschaving en nobelheid van denken het moesten afleggen tegenover ruw geschreeuw, was het in die strijd bang te moede. En hier begint in zijn geestesleven de crisis, die uitloopt op - de dood.

Voor wie zijn *Snikken en grimlachjes* en zijn *Familie en kennissen* met oplettenheid leest, valt het niet moeilijk deze lange, bange tijd van teleurstelling te volgen. Het heden stoot hem af: dus terug naar de gelukkige dagen ener jeugd, die nu, bij dit licht gezien, nog schoner afsteekt. En zo ontstaan die eenvoudige verhalen, die hij u vertelt met dat kinderlijk-eenvoudige hart dat hij nooit heeft verloren. Daar heerst een weemoed die u aangrijpt. Nooit is zijn toon bitter, zijn woord scherp: niet de gesel van spot merkt ge op in zijn hand, maar in zijn oog bespeurt ge een traan van spijt, dat alles niet is zoals hij dat zo graag gewild had. Uit die traan zijn ‘de drie studentjes’ geboren.

En somberder worden de dagen en al flauwer en flauwer het schijnsel van zijn geloof, en het is hem of de beginselen, die hij belijdt, hoe langer hoe minder aanhang vinden en eenzaam en verlaten gaat hij zich voelen. En hoe langer hoe meer zinkt hij weg in somber mijmeren en de moed, weldra ook de kracht tot strijden ontzinkt hem en wat hij nog aan geloof behouden heeft, wordt verzwolgen door de bruisende golven van de twijfel; hij worstelt om vastigheid, maar vindt die niet. Dan komt de sombere nacht ener troosteloze melancholie over hem en - daar is geen morgen meer.

59.

Het lag eerst in de bedoeling dat hij in het najaar komen zou, maar de omstandigheid dat zijn vrouw een baby verwachtte, deed hem besluiten reeds in juli naar Schiedam te verhuizen waar de medische verzorging, naar men hem zei, beter was dan in Den Helder. Op 31 juli werd hij door zijn voorganger bevestigd en hield hij zijn intree-rede. Overeenkomstig het advies van Pantekoek sprak hij naar aanleiding van een tekst die de 'consciëntie' van de Schiedamse gemeente kon bevredigen: 'Wij spreken in de tegenwoordigheid van God in Christus en dit alles, geliefden, tot uw stichting (2 Corinthiërs XII:19b). De gemeente moet tevreden zijn geweest. Maar wat was Schiedam behalve een 'eigenaardige gemeente'? Een 'zwarte stad' met sociale toestanden die zelfs voor die tijd hemelschreiend waren.

Schiedam moet voor hem die zoveel van de natuur hield, een beproeving zijn geweest, schreef één van zijn vrienden. Telkens als Haverschmidt over de stad komt te spreken, krijgt zijn toon iets spottends en soms zelfs bitters. Daar is in de eerste plaats het getuigenis dat in de inleiding al geciteerd is: 'de met afval en krengen bezaaide oevers van de Schie', met als variant: 'de met kurken en dode katten bezaaide oevers van de Schie'. In de reeds eerder genoemd novelle 'Bedorven' staat:

Het was een heel andere plaats waar zij thans kwamen. Hier was de lucht minder fris. Men zag er in de naaste omtrek niets dan fabrieken. Die brachten, behalve een regen van roet, waardoor tot de madelieven in de bleek bij het plukken zwart afgaven, een soort sterke drank voort, die wijd en zijd de wereld door verzonden werd.

60.

In een voordracht - kort na 1867 gehouden - geeft hij een portret van een 'vriend', evenals hijzelf predikant, en schetst diens leven. In zijn tekst staat:

Hij zag zich geplaatst in een oord waar de natuur zo kunstig mogelijk misvormd was, de natuur van het land zowel als van de bewoners. Men had er zorgvuldig alles uitgeroeid wat naar bos of beek zweemde. Slechts knotwilgen kweekte men er, die men onophoudelijk voortging te knotten en slechts rechte sloten

duldde men er, lijnrechte sloten. Overigens had men alle vergezicht onmogelijk gemaakt alsof de zon het vervelend was gaan vinden om zo'n misvormd oord te beschijnen, alsof zij er de heerschappij had toevertrouwd aan dikke dampen en nevels.

61.

En dan is er nog het gedicht 'Oud-Schiedam' dat in 1880 geschreven werd en waaruit hier een paar coupletten worden geciteerd. Men kan het volledig afgedrukt vinden in het boekje van Hans van Straten op blz. 122.

Een onafboenbare roetkorst kleeft
(Dat's waar) er aan iedere gevel,
En over havens en straten zweeft
Er een eeuwige steenkolennevel.

Ook zou alleen een verkouden mens
Op zijn erewoord durven ontkennen,
Dat het makkelijk valt, om aan de geur
Van deze stad te wennen.

Hier mengt de gist haar zoetige walm
Met zure spoelingdampen,
Wijl mestossenstal en beschadigde gerst
Om de prijs van uw neusorgaan kampen.

En voeg daar nu de wasems bij
die er onophoudelijk stijgen
Uit glasblazerij en kaarsenfabriek,
Dan - genoeg zoudt ge er haast van krijgen.

Gelukkig maar dat de boventoon
In het koor van al deze stanken
Toch altoos blijft en blijven zal
Aan de edelste aller dranken.

62.

Van 1900 is de impressie van de tachtiger woordkunstenaar Frans Netscher (in zijn tijdschrift 'De Hollandsche Revue'). In een 'karakterschets' van H.A.M. Roelants, drukker en uitgever (ook van het werk van Haverschmidt) geeft hij op zijn wijze een portret van de stad.

Als men te Schiedam uit de hoogte van het station door een tunnel op het stationspleintje is neergeland, en een lange straat van gorige nieuwhed en met miezerige boompjes is afgelopen, komt men pas in het eigenlijke, zwarte, groezelige lichaam van de oude stad, waartegen die stationsweg als een nieuwe magere uitloper is aangebouwd. En dan ziet men eerst ook de ouderwetse havens zonder mensen, zonder schuiten, met blinde huizen, bedekt met een laag van zwarte armoede. Een groot failliet schijnt over de stad gespreid; de ellende hangt aan de gevels, de verlopenheid steekt met de puntige keien omhoog. En overal langs de havens ziet het oog geslachtloze, dubbelzinnige gebouwgevels met kleine deuren waar mannen met opgeslagen broekspijpen en rode borstrokarmen in en uit scharrelen, vaten rollend, met water morsend. Het zijn branderijen en distilleerderijen, omzwermd door mannen in versleten kleren, gedost in regenjassen der onmogelijkste modellen, met doosjes of glazen dingen onder de arm: met hongerloon betaalde commiezen, verlopen en armoedig evenals hun stadsmilieu.

Een zoetige, kleffige, lauwe stank wasemt uit die deuren, uit die grachten waar bij gootmondingen damp van water over drijft: grote gootstenen gelijk van reusachtige knoeikeukens, een gekledder met viezigheid, een geflodder met water, van iets dat toch nooit is schoon te krijgen, een gevecht tegen lauwe stank die uit alles opstijgt, uit de deuren, uit de gevels, uit de grachten, uit de straatstenen.

...Schiedam: une ville damnée, waar een ongeluk, een failliet boven hangt, een plaats door een zwart noodlot vervloekt, waar de vogels dood in moeten neervallen.

63.

Ten slotte is het Gemeente-archief te Schiedam in het bezit van een typoscript getiteld 'Zwart Schiedam'rapport eener enquête...' enz. Het vergelijkt de arbeidstoestanden van 1909 met die van 1899 en constateert nauwelijks enige vooruitgang, met in de industrieën nog altijd werktijden van zeventien en achttien uur per dag. Hieronder volgen enige welsprekende alinea's.

Uit alle cijfers blijkt dus: dat de lonen te Schiedam in 1899 onvoldoende waren en evenzo in 1909 onvoldoende zijn voor

een gezin dat zelfs met minimum-eisen tevreden is.

...dat er geen enkele reserve overblijft voor moeilijke dagen van ziekte werkloosheid en ouderdom.

...Gewoonlijk wordt minachtend gesproken over de ruwe zeden onder de glasblazers, kijkt men met een soort minachting op de mensen neer en er wordt vergeten dat zich hier enkel de vloek van overmatige en verstompde arbeid vertoont. Want de Schiedamse industrieën, in de branderijen en glasfabrieken, bewijzen de waarheid der bewering: waar de arbeidsdag het langst is, daar is de ontwikkeling der arbeiders het geringst, en daar is het morele peil het laagst.

...Het Zwart Schiedam mag voor de bezittende klasse weinig te genieten bieden, de overgrote meerderheid der arbeiders kan nog niet eens behoorlijk leven, behoorlijk wonen. Tal van arbeidersgezinnen is gedwongen te verblijven in vochtige en tochtige huizen, waar licht en lucht bijna geen toegang vinden, waar geen gezelligheid mogelijk is, waar het sombere arbeiderslevert generlei vertroosting vindt.

64.

In Schiedam werd Haverschmidt de dominee van de armen. Bloembergen die we al enige malen geciteerd hebben, merkt op dat Haverschmidt weinig belangstelling had 'voor de oplossing der vraagstukken die onze tijd benauwen.' De grote sociale verschuivingen in de negentiende-eeuw heeft hij eerder met verontrusting dan met instemming waargenomen. Hij was en bleef de predikant die de oplossing van de grote maatschappelijke vraagstukken alleen kon zien in een verandering van de individuele levenswandel van de mens in de vorm van een navolging van Christus. Hij vreesde de revolutie en de democratisering en tegelijkertijd erkende hij hun betrekkelijk gelijk, zoals hij ook het betrekkelijk gelijk van de ongelovige erkende. Hij zag zelfs het verband tussen ongeloof en sociale achteruitstelling (doc. nr. 138) maar als het erop aankwam het sociale onrecht te bestrijden - dat hij uitdrukkelijk constateert - zwenkt hij weer af naar de theologie, of liever, naar de ethiek van het christendom. Ook zijn filantropie houdt hier verband mee; ze is voor hem één van de grote christelijke deugden en het woord van Christus had voor hem zo'n letterlijke betekenis dat hij volgens een getuigenis in een koude winter zijn jas aan een

oude man gaf en zonder jas naar huis wandelde. Een sociale hervorming kon hij niet anders zien dan te beginnen bij de hervorming van de mens in de zin van het evangelie, zoals Christus die bedoeld heeft: Volgt mij na in goedheid, gerechtigheid en liefde.

Soms lijkt het alsof Haverschmidt de consequenties van wat hij opmerkt, zal aanvaarden, maar op het laatste ogenblik deinst hij daarvoor terug, omdat ze voor hem een volledige breuk met de kerk zou hebben betekend (de consequentie die bijvoorbeeld Busken Huet wel trok) en dat zou iemand als Haverschmidt aan de rand van de afgrond hebben geplaatst. En die afgrond vreesde hij, omdat hij wist dat aan het einde daarvan de worgengel zou staan.

Maar dit staat vast: in zijn preken wemelt het van uitlatingen - men kan er verschillende in dit boek lezen - die aannemelijk maken wat Bloembergen schrijft:

Waarlijk wanneer er ooit geklaagd moge zijn dat de predikant HaverSchmidt niet alle verwachtingen heeft verwezenlijkt, niet door de kleinen en misdeelden van het lot, niet door de lijdenden en zieken. Tegenover hen en in hun midden was hij altijd thuis.

65.

Een vrouw van bijna negentig jaar (die ook tot de armen behoord had) schreef in 1960:

Veel heeft Ds. Haversmid voor de Arme gedaan, en ieder hield van hem.

66.

En Haverschmidt-zelf zei eens met een verwijt in de richting van zijn gemeente-leden en misschien ook aan zijn orthodoxe collega's die meer theoloog dan herder waren:

Zonderling, sommige mensen zijn nog nooit bij een arme aan huis geweest! Niet dat zij er te trots voor zijn, maar... ziet ge, die armen, hebben ze weleens gehoord, als men zich in persoon met hen inlaat, hoe komt men weer met fatsoen van hen af? En dan... armoede, ach, het is geen wonder, maar ze maakt alles zo onogelijk en onrein! Nu helaas, het is zo, er is een gebrek dat verdierlijkt, er zijn mensenverblijven om van te walgen!

67.

Haverschmidt kende de armoede en hij wist wat de morele gevolgen daarvan konden zijn; hij zag het dagelijks met eigen ogen. In een nooit gepubliceerde reeks schetsen die hij in de achterbuurten van Schiedam heeft laten spelen, heeft hij de ellende en de verdierlijking van de armoede geschetst; hij heeft de krotwoningen beschreven en de vlucht in het drankmisbruik uitgebeeld in een tierende figuur die de gracht inloopt en verdrinkt.

Toen hij zich vloekend uit het slijk had opgericht, waarin hij een ogenblik uitgeblazen had van het overhaaste tochtje dat hij onder de kastanjabomen door gemaakt had [hij is een kroeg uitgeschopt] rees in zijn nevelig brein het plein op om naar huis te gaan.

...Een ijselijke vloek en een plomp als van een zwaar voorwerp dat in het water valt. Daarop volgde een wanhopig geplas in de stadsgracht waar hij regelrecht in was gelopen. Het plassen duurde niet lang. De drenkeling zonk weg in de diepte. Terwijl hij vruchteloos poogde om weer boven te komen, schoten er nog enkele voorstellingen als bliksemstralen door zijn hersenen. Het gezicht van zijn vrouw zag hij - reusachtig, groot, spookachtig, en iets - wat wist hij niet - God beware - het deed hem denken aan jenever - maar het was walgelijk - het was zó gruwelijk, dat hij het uitgillen wilde, maar het stinkende water van de gracht drong hem in de keel - en hij stikte.

68.

We kunnen niet zeggen - want hóe zouden we het moeten zeggen? - dat Haverschmidt niet voor het predikambt geschikt was. Uit enkele brieven blijkt hoe bewonderenswaardig velen (of sommigen) zijn wijze van preken hebben gevonden (doc nrs. 107 en 121); als 'zielenherder', als verzorger van armen, misdeelden en wezen was hij een 'toonbeeld van barmhartigheid', naar de getuigenis van de zeer enkelen in Schiedam die zich Haverschmidts reputatie nog herinneren, en toch laten enkelen doorschemeren, en Bloembergen zal het zelfs uitspreken, dat Haverschmidt als predikant 'niet geheel aan de verwachtingen heeft beantwoord.' Het is alleen de vraag hoe zij het bedoeld

hebben. Op de wijze als Pantekoek het bedoelde toen hij in zijn brief van 15 juni 1864 aan Haverschmidt erop zinspeelde dat na Schiedam voor hem de weg open zou liggen naar een standplaats als Den Haag, Rotterdam of Amsterdam? In deze betekenis heeft Haverschmidt inderdaad niet aan de verwachtingen beantwoord - en evenmin had hij een groot kerkelijk gehoor. Dit laatste heeft hem dwars gezeten; het blijkt uit menige uitspraak. En hij doelde op zichzelf toen hij zich richtte tegen de dominees die hun kerken hadden 'leeggepreekt', zoals hij zei. Haverschmidt heeft het in Schiedam hard te verduren gehad, vooral in de eerste jaren. Argeloos als hij was

...ging hij hen tegemoet met hartelijkheid en ingenomenheid, maar ze ontvingen hem wantrouwend en koel, en toen hij de rondheid had hun zijn gevoelens bescheiden gelijk zijn aard was, maar duidelijk te openbaren, toen ontveinsden zij hem hun onwil niet. Hij liet zich niet terstond afschrikken. Zijn ingeschapen zachtheid onderdrukkende, ging hij voort te beproeven hen van dwaling te overtuigen. Toen begonnen zij hem te haten. Als hij hen opzocht - en dit kostte moeite, want zij woonden verstrooid en soms schier ontoegankelijk - wezen zij hem niet zelden met ruwheid af. Ja, ze gingen van verdediging tot aanval over en vervolgden hem met laster en geweld.

69.

Zijn orthodoxe collega's sloten hem zelfs van hun bijeenkomsten uit; ze hielden voorbesprekingen en stelden hem voor voldongen feiten. Haverschmidt heeft daar de consequenties uit getrokken: hij bleef voortaan weg en ging zijn eigen gang. 'Van mijn colleges merk ik niemendal. Wij leven in een toestand van gewapende vrede.' Later werd de verhouding iets beter; toen men hem tenminste als mens leerde achten, maar hartelijk is de verhouding nooit geworden. Zelfs na vijftientig jaar in Schiedam kon hij niet méér zeggen dan dat het wel uit te houden was. Toch waren er onder zijn collega's enkelen - en Ds. Burgerhoudt was één van hen - die hij bijzonder respecteerde. Na diens emeritaat en vertrek naar Enkhuizen, bleef hij met hem corresponderen. Burgerhoudt stierf in 1878. Haverschmidt herdacht hem in een preek en zei toen:

Hij dacht over vele dingen anders dan ik en hij was een veel te eerlijk man om daar niet rond voor uit te komen, maar noch verschil van zienswijze, noch oprechtheid konden afbreuk doen aan zijn broederlijke gezindheid.

70.

Zo zag Haverschmidt graag de verhoudingen: bij alle verschil van mening, als tussen broeders die elkaar de hand reiken. De werkelijkheid was echter anders. Aan Burgerhoudt schreef hij op 11 mei 1875 toen hij op het punt stond naar de ringvergadering van confessionelen te gaan die in Scheveningen werd gehouden:

Daar zal, wil ik hopen, in de frisse zeelucht gebeuren wat in de muffe dampkring der kerk of consistoriekamer onmogelijk schijnt, dat mensen elkaar over de staketsels der leerstukken heen de hand reiken en zich persoonlijk aanstellen als broeders.

71.

En in een andere brief, door Dyserinck geciteerd zonder datum:

Ik gebruik geen drank buiten de wrange beker die mijn kerkelijke positie me dagelijks te drinken geeft.

72.

Voor een zo irenisch mens als Haverschmidt was het noodlottig te hebben moeten leven in een tijd dat de kerkstrijd in Nederland fel woedde, des te feller naarmate de oude beginselen ondergraven werden door de 'stromingen des tijds'. Dit heeft aan de verdediging een militant karakter gegeven en dit militante, dit strijdlustige, moet iemand als Haverschmidt afgestoten en gegriefd hebben. Hij kwam bovendien niet alleen tegenover 'het oude', maar ook tegenover 'het nieuwe' te staan; zijn positie als modern predikant lag tussen de orthodoxen en onkerkelijken in. De eersten eisten van Haverschmidt gehoorzaamheid aan wat voor hem reeds lang 'ledige vormen' waren geworden en de laatsten lieten niet na hem op de consequenties van zijn eigen woorden te wijzen. Van deze strijd naar twee kanten vinden we in zijn preken talrijke getuigenissen. Er

zijn er teveel en ze zijn ook teveel door andere denkbeelden heengeweven om naar de afzonderlijke documenten te kunnen verwijzen.

De basis waarop hij kerkelijk kwam te staan was smal en alleen maar door als mens te zijn die hij was, wist hij bij zijn leven de tegenstellingen te verzoenen en een volledige breuk in Schiedam te vermijden.

Na zijn dood hield de kerkeraad het been stijf: er kwam geen modern predikant meer in Schiedam. Enkele bestuursleden van de Vereniging 'Paulus', het toevluchtsoord voor de vrijzinnigen in Schiedam, hadden bij de kerkeraad nog gepleit voor de benoeming van een modern predikant. We kennen het antwoord van de kerkeraad niet, wel het wederwoord op de weigering. Het slot wordt hieronder afgedrukt, omdat eruit blijkt hoe oppervlakkig de kerkeraad over het modernisme oordeelde. Men kan dan ook beter de bittere toon van Haverschmidt tijdens zijn leven begrijpen, als hij over zijn orthodoxe collega's komt te spreken.

Eerwaarde Heren!... Wij willen niet eindigen zonder U te hebben medegedeeld dat onze verbazing geen grenzen kende, toen wij onder Uw antwoord de naam lazen van één onzer oudste predikanten die alzo mede aansprakelijk is voor het blijk van zo verregaande onkunde als openbaar wordt uit het vermelden van *socialisten, atheïsten en Darwinisten* in verband met ons Modernen. Wie zoiets doet, toont van de ernst en het recht van ons streven niets te begrijpen. We kunnen dan ook verklaren dat wij er ons van harte en dankbaar om verheugen dat wij ontkomen zijn aan het gevaar door dezulken te moeten laten aanwijzen wat ons hart vraagt en wat onze innigste overtuiging nodig heeft.

En hiermede nemen wij afscheid van een kerkeraad die de levendmakende geest van de grote Meester uit haar midden bant en haar dure verplichtingen tegenover de minderheid vergeet.

73.

Haverschmidt was dertig jaar toen hij naar Schiedam kwam. Hij moet dadelijk reeds de terughouding hebben ge-

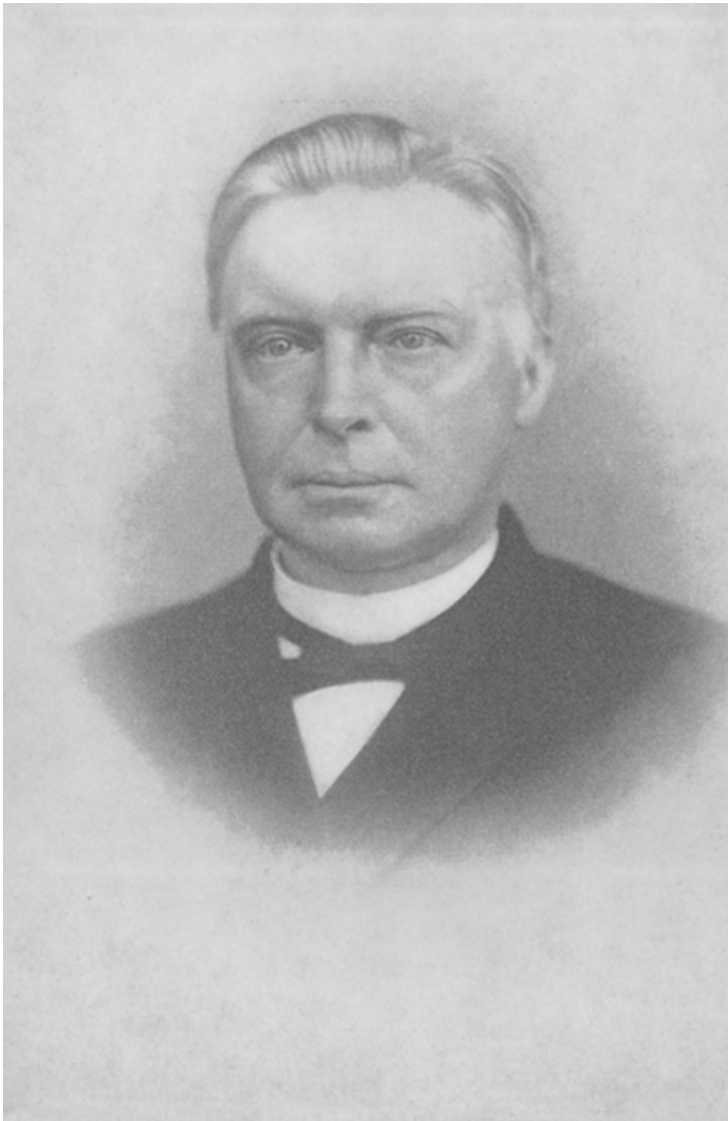
*1

Het clubje 'De Leeuwerik' (Haverschmidt eerste van links)

Haverschmidt in 1884

voeld van zijn collega's en zelfs hun vijandigheid (zie doc. nr. 60). En kan men het de jonge predikant kwalijk nemen dat hij niet dadelijk zichzelf kòn of wilde zijn? Hoe het ook zij, de eerste jaren heeft hij zich in een scheve positie gevoeld. Hij zegt het ook openlijk in zijn rede bij de herdenking van zijn vijfentwintig-jarige dienst in Schiedam, in 1889. Hij geeft daarin trouwens een terugblik die meer en beter voor zichzelf spreekt dan alle toelichting.

Niet in alle opzichten mocht het een dankbare taak heten Pantekoek te moeten opvolgen. De vergelijking kon bij de meesten, indien niet bij allen, slechts in mijn nadeel uitvallen. Ook bleef dat volstrekt geen geheim. De stampvolle kerken waarvan ik nog de wonderen heb moeten vernemen, behoorden van nu tot het verleden. Meer dan een zag voor het vervolg van een vaste zitplaats af. De kerkekas en de diaconie zullen het wel pijnlijk gevoeld hebben. Wat mij aangaat, ik kon mij troosten met de gedachte, dat ieder die de gevierde redenaar had moeten vervangen een gelijke ervaring zou hebben opgedaan. Daarbij kwam dat in de aanvang mijn gehoor nog talrijk genoeg bleef om een niet al te onmatige eerezucht te kunnen bevredigen. Te beginnen met mijn bevestiger [doc. nr. 57] was mij van alle zijden voorzichtigheid aanbevolen. Vermijden moest ik zoveel doenlijk wat aan de kerkleer of minstens aan het bovennatuurlijke in de godsdienst gehechten, kon ontstemmen. Niet strijdlustig van aard, nam ik die raad geredelijk aan en zo volgden mij een geruime poos, ja sloten zich zelfs enger bij mij aan dan mij lief was, wier weg toch op de duur niet met de mijne kon samenlopen. Steeds dieper, steeds pijnlijker gevoelde ik dat. Toen zijn er weleens ogenblikken gekomen dat ik erover dacht deze gemeente, ja de gehele predikantsdienst vaarwel te zeggen. 'Wees uzelf!' die les laat zich nu eenmaal niet ongestraft ontduiken. Maar hoe geheel mijzelf te wezen waar ik om mij heen schier niets trof wat naar aanmoediging daartoe zweemde? Eén mijner ambtgenoten had de moed gehad het wonder aan te tasten. Was zijn uitval onhandig geweest? Dit is zeker, dat het verdriet waarop zijn eerlijkheid Bouwman te staan is gekomen, maar al teveel van een waarschuwing voor mij had. De overige predikanten waren behoudend en dat er onder hen mannen

werden aangetroffen op wier vriendschap ik steeds zeer hoge prijs ben blijven stellen, dat maakte het ruiterlijk tegenstaan van meningen die zij liefhadden waarlijk niet gemakkelijker.

74.

Het is zeker dat de eerste jaren in Schiedam voor Haverschmidt bijzonder moeilijk zijn geweest, niet alleen door de tegenwerking - die tegenwerking, en nog erger, ondervonden toen vrijwel alle vrijzinnige predikanten - maar ook omdat Haverschmidt nog midden in een gewetenscrisis verkeerde die ongetwijfeld al eerder begonnen was, waarschijnlijk in Leiden al. En zal het incident in Den Helder waar Dyserinck al te summier over vertelt (doc. nr. 55) geen verband hebben gehouden met diezelfde 'innerlijke worsteling', naar de woorden van Haverschmidt-zelf? Hoe persoonlijk de herdenkingsredevoering van 1889 ook was, van wat er eigenlijk met hem gebeurde, komen we toch weinig te weten. Haverschmidt was er overigens de man niet naar om daar geheel over te hebben gezwegen. In een niet nauwkeurig te dateren, doch waarschijnlijk (op grond van schrijfwijze en papiersoort) omstreeks 1873 gehouden voordracht voor de Vereniging 'Paulus', vinden we iets. In die voordracht vertelt hij de geschiedenis van een 'kind van onze tijd', die al te duidelijk op zijn eigen situatie zinspeelt om er iets anders in te zien dan een stuk autobiografie. Hij voert de figuur op van een zekere 'Willem' die zich onder invloed van bepaalde personen (en dit is typerend voor de jonge Haverschmidt!) langzaam van het ouderlijk geloof losscheurt, zijn geloof geheel dreigt te verliezen of zelfs al verloren heeft.

Het duurde niet zeer lang of zijn geloof aan een onfeilbare bijbel lag geheel in duigen. Toen dat omvergeworpen was, volgden de wonderen. Eerst die van het oude, daarna die van het Nieuwe Testament.

...Allerminst was de vernietiging van het gezag des bijbels hem welkom als een vrijbrief om zich van nu af aan te onttrekken aan alle zedelijke banden. Integendeel, hij gevoelde wezenlijk angst bij de gedachte die weleens bij hem opkwam: waar moet het heen als ik aan zovele dingen ga twijfelen? En vurig bad hij dikwijls dat hij toch staande mocht blijven in het geloof zijner ouders. Waarom hij dezen niet te hulp riep

bij zijn strijd? Och, aanvankelijk maakte hij hen weleens deelgenoten van zijn innerlijke worsteling, maar het was alsof zij er niet in konden komen. Hun bewijzen voor de waarheid van hun gevoelens waren dezelfde die Willem reeds als onhoudbaar opgegeven had. Kortom, het gaf niets of hun zoon hun al schreef of met hen sprak over wat in hem omging. Het enige gevolg was dat zij zich bedroefden over zijn twijfelingen. En dat maakte ten laatste dat hij er hun zo weinig mogelijk van liet bespeuren. Eens nam hij de dominee in de arm die hem godsdienstonderwijs gegeven had en bij wie hij ook aangenomen was. Maar bij deze vond hij nog veel minder troost. Zew. werd niet bedroefd, maar bepaald boos. Maar Willem had toen al genoeg van de verboden boom gegeten om te weten dat bedreigingen en scheldwoorden, zij het dan ook in bijbelteksten, geen weerleggingen zijn. En zo worstelde hij maar alleen voort, althans zonder hulp van mensen, behalve dat hij nu en dan nog eens een steun meende te vinden voor zijn zinkende meningen in de preken van een jong predikant die kort tevoren in de gemeente was gekomen, waartoe W. thans hoorde. Doch ziet, die predikant (men had in de laatste tijd al meer dan eens gemompeld dat hij ‘modern’ begon te worden) verklaarde op een Paasmorgen, terwijl de gehele gemeente hoopte te horen dat Jezus lichamelijk was opgestaan, plotseling (en ik moet er bijvoegen, wel wat om de mensen te verschrikken) dat hij voor zich niet langer geloven kon aan de zinnelijke herrijzenis! Dat gaf aan Willems wondergeloof de genadestoot. En niet alleen aan zijn wondergeloof. Gelijk een soldaat die zich in de rug ziet aangevallen en zich met wapenen en al overgeeft, zo leverde ook Willem moedeloos alles over wat hij tot hiertoe had verdedigd. Jezus was een mens geweest als ieder ander. Hij was evenmin uit de hemel gedaald en was er evenmin weer heengegaan en zou er evenmin uit terugkeren als wie ook ter wereld. Die hemel zelf bestond eigenlijk niet. De hel ook niet. Aan engelen te geloven was net zo kinderachtig als om te denken dat er duivelen waren. Was er ook wel een leven na dit leven? De bijbel bewees niets. Geen teken van gindse zij des grafs was ooit herwaarts gekomen. Wanneer men erover nadacht werd het immers ook ten enenmale onhoudbaar: dat denkbeeld van een wederzien in het hiernamaals. Was er wel een

God? Hoe kwam men er toch eigenlijk bij aan een God te geloven. Niemand had Hem ooit gehoord of gezien. Jezus ook niet. Men zei dat God de wereld geschapen had en onderhield. Maar het was immers alleen maar een natuurkracht die men zag; alles ging naar vaste onveranderlijke wetten. Waartoe nog gebeden? Daar was toch geen verbuigen of verwikken aan. Waarom naar de kerk gegaan? De dominees zeiden immers zelf dat er niets van waar was wat er in de bijbel stond. En zij hadden gelijk ook. Godsdienstig te wezen was toe te geven aan een kinderachtig bijgeloof.

...Of Willem zich nu rustiger en blijmoediger gevoelde dan weleer? Dan moet ik daarop ontkennend antwoorden. Och, de arme jongeling, inmiddels tot man gerijpt, bespeurde integendeel een nare leegte in zijn binnenste. Met weemoed dacht hij dikwijls terug aan zijn kinderjaren, toen hij zo vast vertrouwd had dat een liefderijk Vaderoog van de Hemel uit op hem rustte. Hoe vaak gebeurde het dat hij nog eens de handen vouwde om te bidden, maar nauwelijks begonnen, hield hij op... en een bittere glimlach misvormde zijn gelaat bij de gedachte hoe ingeroest het oude vooroordeel toch was. Er waren ogenblikken dat hij met geweld beproefde terug te keren tot zijn kinderlijk geloof. Ja, hij deed een paar malen de poging of hij niet streng-rechtzinnig kon worden. Maar dat ging niet, zag hij weldra in. Hij kon maar niet wezen wat verstand en geweten beide hem beletten te zijn. Vooral zijn geweten was het, dat hij steeds weigerde te verkrachten. Dit was in die donkere dagen zijn enige troost: dat hij tenminste eerlijk was, dat hij zich niets opdrong en geen houding aannam, hoe vroom en eerwaardig ook, waarvan hij niets meende.

75.

De predikant wiens bekentenis in zijn paaspreek de genadestoot betekende voor het geloof van de in volle gisting verkerende 'Willem', kan bijna niemand anders zijn geweest dan Ds. Bouwman. Maar deze verdween in 1867 uit Schiedam. Hij werd als modern predikant vervangen door Dr. Hooykaas die door zijn krachtige persoonlijkheid elke onduidelijkheid wegnam en de moderne beginselen voor het eerst scherp tegenover de overgeleverde leer stelde. Hij heeft daarmee Haverschmidt - de altijd weifelende Haverschmidt - uit zijn dilem-

ma verlost; hij gaf hem de steun en de moed kleur te bekennen en daarmee de mogelijkheid zichzelf te zijn. In zijn herdenkingsrede van 1889 zei Haverschmidt:

Wat mij ontbrak was een dapper en tegelijk krachtig bondgenoot. Lijdelijk afwachten deed ik die trouwens niet en ik durf zeggen dat de komst van Dr. Hooykaas, drie jaren ruim na de mijne, mede *mijn* werk is geweest. Wie hij was en hoe groot de macht die van hem uitging, heb ik het de ouden in het geheugen te roepen? Hier hoorde men geen schitterend redenaar, hier was een man ‘vol des geloofs en des heiligen geestes’. De Schiedamse gemeente heeft het gevoeld, met vreugde of met weerzin, maar gevoeld heeft zij het. En dat strekt haar tot eer. Ik voor mij vond in de nieuwe ambtsbroeder meer dan een steun. Hij werd mij een wegwijzer, een voorganger en een aanvoerder. Al voeg ik er aanstonds bij dat dit niet zonder grote inspanning, ja worsteling voor mijzelf gepaard ging. Bij alle overeenstemming tussen ons in beginsel en bedoeling, was er in mijn voorstellingen veel wat aan een herziening diende onderworpen te worden. Ik bevond mij dus weldra in een toestand van één die bezig is zijn woning af te breken [met potlood erboven: *te herstellen*] op hetzelfde ogenblik dat hij verplicht wordt anderen bij zich verblijf te verschaffen. Het laat zich begrijpen dat in die dagen mijn preken weinigen zullen hebben bevredigd. Mijzelf althans deden ze het allesbehalve. En dat te minder waar ik ze onwillekeurig moest leggen nevens die waarvan Hooykaas ons zulk een treffende proeve in zijn ‘Ter gedachtenis aan mijn vrienden’ heeft achtergelaten. Wat mij tot schade scheen, werd mij tot gewin. Na gezonken te zijn, kwam ik weer boven en ik meen dat ik sedert met te zekerder slag de stroom heb gekleefd.

Van mijn vroegere hoorders en leerlingen hadden velen van meet af aan geweigerd de nieuwe weg met mij in te slaan, doch een andere kring vormde zich die ook op mijn gewijzigde arbeid prijs toonde te stellen. De Vereniging ‘Paulus’ had tegelijk met mij het oude spoor verlaten. In háár midden vooral, vond ik gelegenheid mijn krachten te oefenen. En toen na vijf jaar ruim Hooykaas van ons scheidde (om overigens ook later en tot op deze dag, nimmer zijn medewerking te weigeren wanneer en waar die van onze zijde werd ingeroepen), toen ik dus

van 1873 af als modern predikant onder u alleen bleef staan, had ik een genoegzaam vaste grond onder de voeten. Ik behoefde niet te vrezen dat ik tevergeefs arbeiden zou en ik heb het ook niet tevergeefs gedaan.

76.

Maar Hooykaas heeft nog meer voor Haverschmidt betekend. In de brief aan zijn (orthodoxe) collega A.W. Bronsveld (zie ook doc. nr. 27 en 34) staat:

Vervolgens kwam Hooykaas mij in de weg en wees aan mijn nadenken een nieuwe richting. Ik ben er hem altoos dankbaar voor. Welk een innige vroomheid, welk een heilige ernst bij alle stoutmoedig nadenken en ontkennen desnoods in die man! Ik weet niet of ik [18 juni 1889] wel geheel zijn aanhanger gebleven ben. Maar zo dikwijls ik hem hoor, leer ik van hem.

77.

Hooykaas gaf hem in zekere zin zijn geloof terug, al was dit niet het oude - tenminste als we mogen aannemen dat hij de christenleraar is die 'Willem' in zijn kritiek stadium tegemoetkomt. Hetzelfde proces, maar dan meer op een afstand gezien, vinden we trouwens nog in een veel latere voordracht beschreven, getiteld 'Steek af in de diepte', eveneens voor de Vereniging 'Paulus' gehouden op 6 oktober 1889 (doc. nr. 141).

Toen voerde het geluk hem op zekere dag een man tegemoet wiens van het algemeen afwijkende gevoelens velen ergerden, maar hem natuurlijk geen afschrik inboezemen konden, een eenvoudig en nederig man en nochtans iemand wiens diepe ernst en heilige geestdrift hem verhieven boven allen met wie Willem ooit in kennis was gekomen.

Deze man was ook een christenleraar, maar zijn opvatting van het evangelie verschilde niet alleen aanmerkelijk van Willems voormalige dominee, maar ook van die van de redenaar, wiens paaspreek zulk een schok aan onze vriend gegeven had. Althans de ontkenningen van deze laatste traden bij hem veel meer op de achtergrond. Hij hield zich zo weinig mogelijk op bij wat Jezus niet gedaan had en wat er niet met hem gebeurd was. Maar het leven dat volgens Nieuw Testamentische overlevering in Jezus geweest was, dat werd door hem aanbevolen met nadruk en met kracht. En niet slechts predikte hij dat leven met

de overtuigende welsprekendheid van iemand die het kent, meer nog dan uit de boeken, hij spreidde het zelf ten toon in. zijn omgang, doch zonder vertoning. Zijn nieuwe vriend vestigde al de aandacht van Willem - niet op eenmaal weliswaar maar toch volkomen - op dat leven des gewetens dat van de aanvang zo krachtig in hem gewerkt had en immers meer in hem ontwikkeld was. Hij deed Willem zien hoe dat leven de werking, de openbaring was van een macht, die ons gelukkig, maakt, die ons liefheeft. En hij zei dat deze macht zich ook in Jezus had doen gevoelen en door de Heer was aanbeden en gediend als een Vader die in de Hemelen is, als de hoogste, als de enig waarachtige God. Waar de heilige geest zich zo sterk en zo zalig laat gevoelen als in Jezus, daar dwingt hij tot aanbidding, daar openbaart hij zich als God en als Vader. En zalig de gelukkigen die met Jezus zich overgaven aan de heilige drang van het gemoed. Zij ook zouden eindigen met God te zien, met een Vader te vinden in hun eigen binnenste.

Zo sprak Willems vriend en nog vele andere dingen, zei hij. En het slot was dat Willem de moed in zich voelde herleven en, bij zichzelf besloot Jezus nog eens en nu beter dan voorheen te volgen. Hij gaf zich over aan zijn geweten meer dan ooit en waar het tot hem sprak als een Vader tot zijn kind, daar miskende hij die stem niet langer.

78.

In de moeilijke jaren dat Haverschmidt er naar zijn eigen verklaring weleens aan gedacht heeft het ambt van predikant op te geven, vond hij een compensatie in een tweeledig succes: als de voordrager van zijn Dickensachtige schetsen en als de dichter Piet Paaltjens van zijn Heiniaanse poëzie. Hij werd eert legende die hij overigens volijverig in stand hield door zich voortdurend te verschuilen achter ficties en pseudoniemen. Wat hij als predikant tekort kwam, werd hem als letterkundige vergoed. In zijn nalatenschap vinden we talrijke briefjes met uitnodigingen om te spreken, of verzoeken om bijdragen voor allerlei tijdschriften. Dan was het de oude kinderdichter J.J.A. Gouverneur die hem schreef, dan was het weer 'De Gids' of dedichter Hofdijk. En altijd wilden ze iets van hem: 'Och, zucht of snik nog eens ten spoedigste ten behoeve van uw oude vriend.' In een tijd waarin reciteren, spreken en voordragen

vrijwel de enige intellectuele genoegens waren, werd hij de gevierde Nuts-lezer en de veelgezochte spreker op vrijzinnige bijeenkomsten. Haverschmidt had nu eenmaal iets in zijn voordracht dat in die tijd van Welsprekendheid verkwikkend werkte: het directe, het natuurlijk en eenvoudige. Wat hij eens in 1866 over de vermoorde Amerikaanse president Lincoln zei, was geheel op hemzelf van toepassing.

Het was steeds alsof Lincoln onder goede kennissen was als hij in het openbaar sprak. Hij *sprak*, dat is het woord; hij preekte of galmde niet. Evenwel was er in zijn taal en voordracht een waarachtig vuur. Daardoor en ook door de levendigheid van zijn betoog dat hij telkens met voorbeelden, grepen uit het leven, vertelsels en anecdoten afwisselde, boeide hij zijn gehoor in de hoogste mate. Welk een beminnelijke eenvoud! En gelooft het vrij, in Lincoln was deze eenvoud natuur.

79.

Het spreken van Haverschmidt was iets bijzonders, zeggen verschillende getuigen in deze of andere bewoordingen. De litterair-historicus Jeronimo de Vries, een herinnering uit 1868 oproepende, schreef in 'Eigen Haard' (1894):

Wie Haverschmidt niet heeft gehoord, heeft hem niet gekend. Hij maakte alles levend met zijn stem, met zijn ogen, met zijn glimlach, met zijn gebaar. Zo, als hij ze las, zó luid, dacht men, moesten die schetsen en verhalen ontstaan zijn. Het geschrevene, het gedrukte, leek een afdruk van het gesprokene, het vertelde. Zo populair, zo ongekunsteld, zo gesproken was het, zo weinig zogenaamd letterkundig gehalte had het. Was het niet een literatuur op zichzelf, vooral bestemd voor de menselijke stem, zoals een toneelstuk dat is, dat ook vóór alles klaar en duidelijk moet zijn en minder stijl vereist dan levendigheid en natuurlijkheid? Haverschmidt was in dit opzicht het tegenovergestelde van Potgieter of Huet en schreef niet zoals men schrijft, maar zoals men spreekt. Zijn stem klinkt tussen de regels door.

80.

Van tijd tot tijd - maar het was niet dikwijls - schreef hij nog weleens versjes of rijmpjes, meestal op verzoek als albumblad. In de Collectie-Haverschmidt vinden we talrijke van die gedichtjes. Er zijn soms heel aardige bij die meer zijn dan een

rijmpje, zoals bijvoorbeeld het volgende van september 1865, dat volgens Dyserinck geschreven is 'voor één zijner trouwste vriendinnen' (is zij Jeannette Klein, vragen we cms af? Zie inleiding). Het is welbeschouwd een weemoedig gedichtje, niet zonder zelfmedelijden, maar ook niet zonder zelfspot, met iets Piet Paaltjensachtig in de toon. De predikant in het zwart die dichter had moeten zijn of de dichter die predikant is geworden; ze hebben beiden iets lachwekkends en treurigs tegelijk zoals ook blijkt uit het alleraardigste spotprentje dat Haverschmidt van zichzelf in Den Helder maakte, in 1862 (gereproduceerd door Dyserinck op blz. 152 en door Hans van Straten op blz. 96).

Dat heertje met zijn witte das
Was eertijds een minnezanger;
Doch sinds het die witte das aanheeft,
Minnedicht het niet langer.

Nu preekt het en doet huisbezoek,
En voor de variatie,
Houdt het 's winters, driemaal in de week,
Lidmatencatechisatie.

Ik bezweer u, mijn allerliefste vriendin!
De draak hier niet mee te steken;
Er zit wezenlijk zo iets aandoenlijks in,
Dat een hart er wel van mocht breken.

81.

Op 16 juli 1866 stierf op drieëndertig-jarige leeftijd Haverschmidts lievelingszuster Sytske. Zij was het die na de dood van haar eerste man, een tijdlang bij haar broer in Foudgum het huishouden deed. In de aantekeningen die Dyserinck voor zijn biografie maakte, is nog de volgende brief aanwezig. Hij werd niet in zijn boek afgedrukt. Het is ook niet bekend aan wie deze brief van 4 augustus gericht is.

Gij hebt er wel iets van bemerkt uit de krant. Het was de 16de juli. 's Morgens om acht uur ontving ik een telegram dat zij 's avonds tevoren (8 uur) ziek was geworden. Cholera had haar aangetast. Haar toestand was reeds hopeloos. In allerijl ging ik naar Den Haag. Ik kwam om tien uur in het sterfhuis,

toen nog geen sterfhuis, maar weldra. Juist had men haar verlost van het kindje dat zij hoogstens veertien dagen later ter wereld hoopte te brengen en dat nu in de aanval der ziekte bezweken was. Niemand werd meer bij haar toegelaten. Ook ik niet. Om half twaalf stierf ze. Gij weet enigszins hoe vrolijk, hoe flink ook, hoe goed zij was. Dat haar leven minder rijk was aan licht en lucht dan zij misschien als kind gedroomd had en wij voor haar hebben gehoopt, is u mogelijk ook niet onbekend.

Hoe bitter bedroefd heb ik gestaan bij het somber lijk; met wat een geweldige smart heb ik de jonge dode een paar van haar lokken afgenomen om ze aan haar ouders te brengen, die verre van haar, zelfs haar overschot niet mochten zien. Wat ik geleden heb met haar man terwijl ze haar neerzetten in het hok voor de cholera-doden op het kerkhof, en toen wij het onze de dag daarop terugzochten onder zestien lijken! En het te begraven; dat alles u te beschrijven, ik kan het niet, mijn vriend. Ook heb ik droeve tranen geschreid, toen ik naar Friesland ging om aan mijn familie de nadere bijzonderheden van het gebeurde mede te delen. God zij dank dat ik de mijnen nogal kalm vond. Ze hadden een dierbare verloren, maar hun geloof niet. En met ons geloof hebben wij elkander getroost en ik ben teruggekeerd naar Utrecht, waar ik mijn vrouw en kind gelaten had en nu ik hier ben, schrijf ik u en nog eens valt het mij moeilijk te schrijven, omdat mijn ziel treurt over mijn arme zuster die zo jong sterven moest, en over haar kleine weesjes.

82.

Toen Haverschmidt zijn vrouw (en kind) bij haar familie in Utrecht achterliet, was zij in verwachting van een tweede kind dat op 3 december werd geboren. Het was een jongetje dat echter anderhalf jaar later overleed (doc. nr. 87). In hetzelfde jaar - Haverschmidt was intussen in vriendschappelijk contact gekomen met de bekende drukker H.A.M. Roelants - werd besloten de gedichten van Piet Paaltjens in een bundeltje samen te brengen. Van 5 december is er een briefje van Roelants.

Zeer geachte Heer,... In uw kwaliteit van kraamheer, zult ge wellicht beter dan anderen gelegenheid hebben uw vriend Paal-

tjens te ontmoeten. Welnu, zo ge hem spreekt of schrijft, wees dan zo beleefd hem mee te delen dat ik ten opzichte van het eerste gedeelte van zijn opera omnia (pl.m. 90 blz.) een honorarium kan aanbieden van f 150,- (oplaag 1000 ex.) en voor een tweede druk nog eens f 100,-. Verlangt gij liever f 250,- ineens, dan is mij dat ook goed, mits dat de oplaag dan ook ineens 2000 ex. moge bedragen en het honorarium in drie termijnen van vier maanden aan hem voldaan worde.

83.

Het bezorgen van deze uitgave bracht Haverschmidt helemaal terug in een bepaalde periode. Gezien vanuit het uitzichtloze heden (in de loop van 1867 komt Hooykaas pas in Schiedam!) wordt de herinnering aan zijn studententijd een bron van troost. In augustus 1867 schrijft hij de meesterlijke inleiding bij zijn 'Snikken en grimlachjes' en nog lange tijd blijft hij met zijn studententijd bezig. In de winter van 1867/1868 houdt hij voor het Nutsdepartement van Schiedam een voorlezing waaruit we een ander alter ego van Haverschmidt leren kennen dan Piet Paaltjens. Het is Franciscus Haas, 'rechter-plaatsvervangend in een achterhoek van ons land' aan wie hij - zo doet Haverschmidt het voorkomen - de verhalen heeft ontleend. 'Het is mijn oude, trouwe contubernaal, die u thans door mijn mond, alsof hijzelf tot u sprak, zult horen vertellen.' Deze formulering krijgt vooral betekenis als we weten dat Franciscus Haas de bijnaam van Haverschmidt-zelf was in zijn Leidse studententijd. Naar men zegt, omdat hij gewoon was met snelle pas te lopen. Onder die bijnaam komt hij ook voor in de 'Snikken en grimlachjes'. Franciscus Haas is de prozaïsche afsplitsing van Haverschmidt zoals Piet Paaltjens de dichterlijke was, overigens een heel wat minder baldadige en spottende figuur dan de laatste. De voordracht, die twee uren moet hebben geduurd, is getiteld 'Mijn kennissen'. Tot die kennissen behoort behalve zijn vriend de letterkundige, o.m. een dichter - die Piet Paaltjens blijkt te zijn. Van de vriend die letterkundige is, en die Van Balkum heet (pseudoniem 'Muklab', waarvan Haverschmidt spottend zegt dat het 'allergeestigst gevonden is door de geslachtsnaam achterstevoren te keren'), heeft hij een stuk proza gekregen, dat eigenlijk weer door een ander is geschreven. Van Balkum heeft het hem zo vaak voorgelezen dat Fran-

ciscus Haas het uit zijn hoofd kent. En Haverschmidt draagt het dan voor! Men ziet een spel van verschuilen, van verwisselen en van omkeren, kenmerkend voor de gespleten romanticus die Haverschmidt ten slotte is. Hij moet er een méér dan oppervlakkig genoeg aan hebben beleefd.

Het is verrukkelijk! zegt Van Balkum die het mij al zo dikwijls heeft voorgelezen dat ik het reeds uit mijn hoofd ken: ‘De hemel schreide. Berken, meren, oceanen gudsden uit zijn ogen op het kletsnatte aardrijk. De zon dook achter zwarte wolken als een trotse schone die een laatste blik uit haar lazuurblauwe ogen laat rollen, en dan, met een zucht waarin een wereld van weedom begraven ligt, zich de kap van haar regenmantel over de weelderige, goudblonde lokken trekt. Mannen op klompen, vaders van gezinnen, smachtend thuisverlangd door hun vurig minnende echtgenoten - heeft niet ook een mens op klompen een hart? - sluipen langs de stikdonkere straten, klimmen bij ladders op naar de toppen der gaslantarens, en ziet, alsof een toverstaf de pitten daarbinnen had aangeraakt, vlammen schieten eruit tevoorschijn en laten plotseling een spookachtig licht op de doodsbleke gezichten vallen van de uitgehongerde kinderen des volks, van wie de rijkaard achter zijn dubbele ramen met tochtlatten, verachtelijk de schouders ophalend mompelt: 't zijn maar lantarenopstekers! Ja, het zijn maar lantarenopstekers, dat weet ik, maar gij miljonair, weet gij ook dat een lantarenopsteker soms wonderlijke opwellingen kan hebben? Dat hij op zijn ladder staande, wel eens bij zichzelf kan denken hoe geschikt de armen van een lantaren zijn om er iemand aan op te hangen? Iemand; bijvoorbeeld een kapitalist? Zeg, weet gij dat wel, gij miljonair? Smak! Daar ligt een lantarenopsteker!

Een oud-suikercontractant, op weg van zijn middagdutje naar zijn bankier, is tegen de voet van de ladder aangereden. En dwars over het hoofd van de gevalene vervolgt de couponknipper zijn weg. Krak! zegt het hoofd en het splijt in tweeën. De hersenen liggen in de goot te lillen.

Stelt u gerust, gij miljonairs, deze opsteker zal tenminste niet meedoen op de grote dag als het kapitaal aan de lantaren zal bungelen.’

Door mijn vriend de letterkundige ben ik in kennis gebracht met een dichter. Tot mijn geluk was het evenwel maar een vluchtige ontmoeting. Want hoe het met mij zou zijn afgelopen als ik lange tijd aan de omgang met dat heer was blootgesteld geworden, dat kan ik nauwelijks gissen. Doch zeker zou het nogal akelig zijn geweest. Zo oppervlakkig zou men het de jongen met zijn blomzoet gezicht niet hebben aangezegd dat er zulke geweldige dingen in hem kookten. Maar achteraf heb ik het gemerkt toen de letterkundige mij de volgende uitbarsting had meegedeeld van zijn poëtische makker, in wie ik, volgens zijn ophelderende verzekering, het verheven slachtoffer had ‘beide te bewonderen en te bewenen’ ener volstreckte miskennen, en op het gebied der liefde en op dat der kunst.

Aan Hedwig

Wat nu een kerkhof in mij is, was lang geleen,
Een vrolijk marktplein, waar een dartle zwerm dooreen
Krioelde van de dolste dromen, somtijds wel
Wat al te dol, en toch vermaaklijk in hun spel.

Het was me een leventje daarbinnen! Zien verging
Een mens en horen. Doch op eenmaal, daar verving
Een aaklig steunen 't blij rumoer, en dan - een gil
Als van een zinkende equipage. En toen was 't stil.

Ach, wat geen enkle van mijn dromen had verwacht:
Een zoete vrouwenhand had ze allen omgebracht.
Zoet, vals, arm handje! 't Vonnis, dat u trof, was zwaar:
Gij hebt u moeten geven aan een weduwnaar.

Gij glimlacht, Hedwig, maar ik zeg u, glimlacht niet!
Nog strenger oordeel zie ik voor u dagen in 't verschiet.
De hand, die eens mijn dromen worgde, was wel wreed,
Maar wreder was nog, wat uw dartle hand misdeed.

Op de piano dansend dorst uw hand begaan,
Wat zelfs hyena's slechts tersluips bij nacht bestaan:
Met onbarmhartig-smeltend-teer klaviërgeluid
Trok ze al mijn dode dromen weer hun graven uit.

Afschuwelijk! Wat reeds halvergaan was in de schoot
 Van mijn gemoed, dat woelde uw wreevle hand weer bloot.
 Het is daarbinnen niet meer uit te houden! 'k Stik,
 Als ik maar even afdaal in mijn eigen ik!

En toch, met wellust zou 'k me domplen in mij zelf,
 Kon 'k u slechts met mij sleuren in dat grafgewelf.
 Als 'k u daar, Hedwig, in de stikstof smoren zag,
 Hoe zou mijn ziel dan dreunen van mijn laatste lach!

Ik zou als ik wilde nog andere en haast nog heviger proeven kunnen meedelen van het waarlijk ijzingwekkend talent dat ik, zoals zei, gelukkig slechts vluchtig mocht ontmoeten. Maar mij dunkt, het is al wèl. Want, gelijk mijn huisbaas terecht aanmerkt, verzen zijn toch eigenlijk onzin en men deed best met alle dichters, evenals alle muzikanten en schilders naar de Drentse hei te zenden om die te ontginnen. ‘Dan,’ - meent mijn huisbaas - ‘had men nog wat aan die kerels!’

84.

In de eerste helft van 1868 hield Haverschmidt een tweetal voordrachten in Vlaardingen. Eén ervan noemde hij ‘Een portretalbum’. De opzet berust weer op fictie. Een album wordt doorgebladerd en verschillende portretten worden beschreven. Er is er één van Piet Paaltjens bij.

Hij is mager, onnoemlijk mager. En dat hij ook marmerbleek is, beseft ieder die ook maar enigszins begrijpt over wie wij het hebben. Trouwens hoe kon hij dik en blozend zijn, onze dichter? Hij wordt miskend. Een enkel aankomend rederijker mag met hem dwepen, de grote hoop verstaat hem niet. Ofschoon hij reeds meerderjarig is, is nog niemand op de gedachte gekomen om hem na zijn dood een standbeeld op te richten. Nu zoudt ge misschien in uw onschuld menen dat hij zich dat niet aantrok, dat hij op zijn bovenaardse vlucht geen last had van de onbevattelijkheid der stofbewoners. Maar gij zoudt u dan bedriegen. Hoewel onze poët meer dan eens in zijn liederen zijn verachting voor het publiek uitsprak, hij lijdt toch onder de verguizing die men hem aandoet. Volgens zijn eigen verklaring - en hij zal het zelf wel het beste weten - is zijn hart verbrijzeld.

En niets is nadeliger dan de vetvorming. Reeds vroeg moet hij een prooi zijn geweest van de wansmaak en de domheid der mensen. Immers reeds in één zijner eerste gedichten door hem vervaardigd toen hij nog op de bewaarschool was, - gij bemerkt het, wij hebben met een heus genie te doen - reeds daarin beklaagt hij zich dat hij niet begrepen wordt. Later werd dit natuurlijk niet beter. Naargeestigheid, niet zelden verbittering ademen zijn verzen in steeds klimmende mate. Wie zijn laatste bundeltje kan lezen zonder dat hij letterlijk zwemt in tranen, kan gerust op zijn hart schrijven: 'keisteen', zoals De Schoolmeester zou zeggen. Wat dunkt u bijvoorbeeld van deze romance, door hem getiteld 'De bleke jongeling'?

't Avondt. Aan de westertrans
Zinkt in goud gehuld en glans,
Statig 't zonnelicht terneer
In de schoot van 't wiegelend meer,
Dat, als bloosde 't van verlangen,
Om het in zijn bed te ontvangen,
Inkarnaat voelt gloeien op zijn wangen.

't Avondt. Door het heidekruid
Suist als aeoolsharpgeluid
't Windeken en kust zo zacht
Al de bloempjes goedennacht.
't Orgelend lied der vooglenkelen
Zwijgt in 't lover der abeelen,
't Sjrpend krekeltjen in de struwelen.

't Avondt. Aan de zoom van 't meer
Zit een bleke jongling neer.
't Donker oog, naar 't west gericht,
Volgt het scheidend zonnelicht.
Tranen aan dat oog ontleken,
Die van grievend lijden spreken,
Lijden, - dat een jonglingshart doet breken.

't Nacht.. En lange reeds verdronk
Ook de laatste zonnevonk.

Duisternis als van het graf
 Daalde op meer en velden af.
 Slechts het suizen van de blaren
 Hoort men en 't geruis der baren. -
 Immer blijft de jongling vóór zich staren.

't Morgent. En een maagdlijk blond
 Verft in 't oost de horizon.
 't Blond verzilvert. 't Zilver smelt
 Tot een goudzee. Trots ontsnelt
 't Vlamvend zonvuur aan de kimmen.
 Damp en nevelen verglimmen
 Straks tot purper bij zijn opwaartsklimmen.

't Morgent. Aan de zoom van 't meer
 Zit nog steeds de jongling neer,
 't Bleek gelaat naar 't west gericht.
 Maar zijn oog is blind voor 't licht,
 Voor de bloemen, weer ontloken.
 Ogehouden heeft te koken
 's Jonglings bloed. - Zijn harte *was* gebroken.

85.

In de uitgave van de 'Snikken en grimlachjes' staat onderaan dit gedicht 'Naar het Lithauws van Joh. Plutzkow'. Wie deze Plutzkow was, heeft Haverschmidt in een andere voordracht 'Mijn kennissen' verteld.

Wie ik ook nog eens hoop te zien te krijgen als de ouderdom de indrukken van mijn jeugd zal hebben verlevendigd, dat zijt *gij* Johannes Plutzkow, koetsier, palfrenier, stalknecht, - want *gij* waart dat alles tegelijk bij mijn vader - van wie de sage liep - namelijk van u, Johannes - dat *gij* de vrucht waart van het zeer kortstondig Hollands huwelijk van een kozak uit de Franse tijd. *Gij* hadt veel geheimzinnigs voor me en dat heb ik altoos toegeschreven aan uw Donse afkomst. Als ik vóór u op het paard zat, om het naar de wei te helpen brengen, dan verbaasde ik mij met alles wat in mij was over uw diepe zuchten en over de schreierige toon waarop *gij* met uw toch al van nature zeer schone stem, mij de raadselachtige verzekering gaaft

dat uw kinderen allen ‘nog midden in de wereld’ waren en dat uw vrouw ook nog altoos ‘zoekende’ was, maar dat gij het al op uw zesde jaar ‘gekregen’ hadt. Dit was voor mij precies of ik Russisch hoorde.

86.

Na deze ‘interpolatie’ volgt weer het stuk over Piet Paaltjens.

Niet waar? Dit is meer dan aandoenlijk. Om u nu evenwel niet in de waan te brengen dat deze droeve zanger nooit iets anders leverde dan subjectieve poëzie - gij allen begrijpt natuurlijk heel goed wat ik daarmee zeggen wil - wens ik u ook nog een paar proeven te geven uit zijn werken, waarin hij objectiever is, evenwel niet behoudens een zekere mate van subjectiviteit. Luistert dan. De eerste proeve die ik u wilde doen horen, heet ‘De zelfmoordenaar’. Reeds de titel is voldoende om iemand akelig te stemmen, maar de inhoud!... Doch genoeg, hoor!

In het diepst van het woud
- 't Was al herfst en erg koud -
Liep een heer in zijn eentje te dwalen.
Och, zijn oog zag zo dof!
En zijn goed zat zo slof!
En hij tandknerste, als was hij aan 't malen.

‘Ha!’ dus riep hij verwoed,
‘k Heb een adder gebroed,
Neen, erger, een draak aan mijn borst hier!’
En hij sloeg op zijn jas,
En hij trapte in een plas;
‘t Spattend slik had zijn boordjes bemorst schier.

En meteen zocht zijn blik
Naar een eiketak, dik
Genoeg om zijn lichaam te torsen.
Daarna haalde hij een strop
Uit zijn zak, hing zich op,
En toen kon hij zich niet meer bemorsen.

Het werd stil in het woud
 En wel tienmaal zo koud,
 Want de wintertijd kwam. En intussen
 Hing maar steeds aan zijn tak,
 Op zijn dode gemak,
 Die mijnheer, tot verbazing der mussen.

En de winter vlood heen,
 Want de lente verscheen,
 Om opnieuw voor de zomer te wijken.
 Toen dan zwierf - 't was erg warm -
 Er een paar arm in arm
 Door het woud. Maar wat stond dát te kijken!

Want, terwijl het, zo zacht
 Kozend, voortliep en dacht:
 Hier onder deez' eik is 't goed vrijen,
 Kwam een laars van de man,
 Die daarboven hing, van
 Zijn reeds lang verteerd linkerbeen glijen.

‘Al mijn leven! vanwaar
 Komt die laars?’ riep het paar,
 En werktuigelijk keek het naar boven.
 En daar zag het met schrik
 Die mijnheer, eens zo dik
 En nu tot een geraamte afgekloven.

Op zijn grijnzende kop
 Stond zijn hoed nog rechtop,
 Maar de rand was er af. Al zijn linnen
 Was gerafeld en grauw.
 Door een gat in zijn mouw
 Blikten mieren en wurmen en spinnen.

Zijn horloge stond stil,
 En één glas van zijn bril
 Was kapot en het ander beslagen.
 Op de rand van een zak
 Van zijn vest zat een slak,
 Een erg slijmerige slak, stil te knagen.

In een wip was de lust
 Om te vrijen geblust
 Bij het paar. Zelfs geen woord dorst het spreken.
 't Zag van schrik zó spierwit
 Als een laken, wen dit
 Reeds een dag op het gras ligt te bleken.

Ik vraag u met vertrouwen of gij ooit een onheimelijker vers gelezen hebt. Maar tegelijk daag ik u uit een in zijn soort mooier gedicht te noemen. Misschien valt de soort niet in de smaak. Mogelijk houdt ge meer van het frisse en gezonde. Doch wat bewijst dit dan dat uw smaak niet - vergeef het mij - fijn is. Zo zijn er ook mensen die een verse biefstuk boven een adellijke reebout en perziken boven mispels stellen. Men mag dit betreuren, maar doet er eens wat aan als ge kunt!

87.

Op 26 juli 1868 overleed Haverschmidts jongste zoontje Nico die op 3 december 1866 werd geboren. Uiteraard werden de ouders diepgeschokt. Of er een directe reactie op deze gebeurtenis in Haverschmidts preken geweest is, kunnen we niet weten. Uit 1868 zijn nog geen preken overgeleverd! Wel zinspeelt hij er later, doch steeds in het algemeen sprekend, meer dan eens op. In begin 1870 las hij, eerst in intieme kring en later in het openbaar (op 25 maart in Vlaardingen) een schetsje voor waarin hij nauwelijks verhuld over het sterven van Nico spreekt, al wordt hij hier 'kleine Bob' genoemd. Haverschmidt nam het echter niet in 'Familie en Kennissen' op.

Dit is de geschiedenis van de kleine Bob. Kleine Bob was werkelijk klein. Hij was juist vijfenzeventig centimeter lang, vijfenzeventig centimeter van de schedel tot de voetzool. Kleine Bob was goed uit de kluiten gewassen, altoos voor zijn leeftijd! Hoe oud denkt ge dat hij was, toen de timmerman de maat nam voor... zijn kistje? Net twintig maanden. Twintig maanden net, en toen moest hij het kistje al in.

...De ogen van kleine Bob! Ze werden beschaduwed door zeldzaam lange, donkere wimpers die er iets in de volle zin betoverends aan gaven. Wie in die ogen keek, werd in een wenk omgeschapen, zodat als hij bijvoorbeeld een beer was geweest, een

echte brombeer, hij eensklaps veranderde in een geduldig schaap of in een goedige, trouwe huishond. Bob was een jongen om alle zorgen bij te vergeten en alle deftigheid bij af te leggen en om een dansje met hem door de kamer te doen, welteverstaan met hem op de schouder of op het hoofd, want het was al wel als Bob op zijn voetjes staan kon. Wie kon Bobs armpjes uitgestrekt zien met een druk schommelende beweging zekere geluidjes begeleidende die in de kleine-kindertaal - de oudste en roerendste van alle dode en levende talen - zeker zoveel moeten betekenen als: 'Toe, willen we nog eens?' Wie kon dat zien en moest niet onmiddellijk met hem uit rijden gaan 'Van Amsterdam naar Spanje.' Maar wie ook kan zich voor de geest roepen deze prachtige jongen, tintelend van leven en gezondheid, zoals hij onverwachts aangegrepen door een dodelijk hersenlijden daar terneer lag in zijn wieg, het hoofdje gloeiende gelijk van een inwendig vuur, u aanstarende alsof hij u doorboren wilde en toch stekeblind, rusteloos kreunende en kermende en niettemin doof voor al uw vriendelijke woordjes, zonder ophouden geschokt door altoos heviger stuiptrekkingen die ten laatste zijn lief gezichtje tot afschuwelijk wordens toe misvormden, om niet weer te gunnen dat het zijn vroegere zachte trekken hernam dan toen de bleke engel des verderfs ten slotte haar bijna afgebeden taak had volbracht en een einde gemaakt aan de al te lang gerekte strijd - wie aanschouwt in zijn verbeelding dat wasachtig lijkje door trouwe handen in het grafgewaad gespeld en... maar genoeg, maar genoeg. Waartoe het uiterste gezocht en gewroet in de oude wonden, of het niet mogelijk zou zijn het hart nog eens te doen bloeden, zo hevig, zo om te bezwijken als in de onvergetelijke ure, toen de moeder de allerlaatste kus drukte op de koude kinderlippen en snikkend aan vaders arm de kamer uitwankelde - en het kistje ging dicht.

...Maandag had kleine Bob het laatst voor het venster gezeten in zijn tafelstoel met dat stuk altheawortel in zijn knuistje dat hem moest helpen bij het tanden krijgen, maar dat hij al zo lief bezigde om er beurtelings mee te timmeren en te schilderen, dat stuk altheawortel, dat nu naast zijn kleine schoentjes en de riem die hij om zijn middel heeft gehad - een echte jongensriem! - ook met zijn lamgeblazen trompetje en zijn kapotgedeukt schaapje en nog veel andere onwaardeerbare reli-

kwieën in pappa's kamer op een aparte plank van de kast ligt, om nu en dan in alle stilte door zijn vader of door zijn moeder te worden opgezocht. Maar op die maandag was Bob al niet die hij wezen moest. De hondjes op de straat boezemden hem geen belangstelling meer in en de kipjes waren onmachtig hem als naar gewoonte in vervoering te brengen. Dromerig tuurde hij door de ruiten. Als hij het maar had kunnen zeggen, misschien zou hij dan wel verteld hebben dat hij suf was van de hoofdpijn. Iemand nam hem op en bracht hem naar zijn bedje. En daarmee had Bob de grote wereld daarbuiten vaarwel gezegd. Hij heeft er nooit veel begrip van gehad. Maar zeker leek ze hem nogal mooi toe, want hij glansde altoos van blijdschap als er hem een kijkje op gegund werd. Of de kleine Bob de wereld nog mooier zou hebben gevonden als hij ingewijd was in haar geheimen? Arme, kleine Bob! Langer dan een week is er nacht en dag door u en uw bondgenoten tegen de grote vijand gevochten. Och, misschien hebben bij die u terzijde stonden met hun ijs en hun Spaanse vliegen en hun poeiers en hun drankjes, u haast nog meer gekweld dan gebaat. Maar ze meenden het goed. Ze wilden u niet missen. Ze zouden de hemel en de aarde hebben omvergehaald, hadden zij u er maar mee kunnen behouden.

Woensdag nadat de kleine Bob op zijn manier afscheid had genomen van de buitenwereld, verliet hij ook die nauwe kring waarin hij van het eerste ogenblik van zijn leven met de teerste en trouwste zorg gekoesterd en verpleegd was en die hij de koning te rijk had gemaakt met zijn onbeschrijflijke liefvalligheid. Slechts zijn lijkje bleef achter... Maar daarover nu niets meer dan dat het nog een moeilijke dag was voor zijn vader toen die het in de kinderdodenwagen voor zich uit zag rijden, en voor zijn moeder, terwijl ze in de kamer waar het kind anders op dat uur placht rond te kruipen, de terugkeer van haar man zat af te wachten en van Bob's peetoom - want die was ook mee - en voor allebei de ouders toen zij 's avonds bij het naar bed gaan voor de eerste maal hun lieveling buiten de deur sloten en elkaar op het helder maanlicht in de tuin wezen, daarbij denkende hoe die bleke stralen ook neerdaalden op Bobjes graf.

88.

Uit een toespraak in de Grote kerk te Schiedam op oudejaarsavond van 1869. Ze is in 1870 in druk uitgegeven 'ten voordele van het diaconiehuis der Hervormde Gemeente te Schiedam' onder de titel 'Wat hebt gij gedaan?'

Wie kan ook afscheid nemen van het jaar en groet ze nog niet eens in zijn gedachten, de vrienden en bekenden die dit jaar gestorven zijn? Hun schimmen rijzen voor ons op in dit avonduur en zien ons aan met de onvergetelijke ogen en schijnen ons toe te fluisteren: 'Bereid uw huis, want gij gaat sterven.' En in hun gevolg verschijnen één voor één al onze doden. Die jarenlang reeds in hun graven sliepen, worden weer levend voor onze verbeelding. Altoos talrijker trekt de bleke stoet ons voorbij en immer luider roept een stem: 'Alle vlees is als gras en alle heerlijkheid des mensen is als een bloem van gras. Het gras verdort en de bloem valt af.'

89.

Tussen de andere authentieke brieven in de Collectie Haverschmidt, bevindt zich plotseling een op blauw papier geschreven 'brief' van Piet Paaltjens. Het is niet zo moeilijk te zien van wie het verdraaide handschrift is, maar waarom deze 'brief' geschreven werd, weten we niet en we kunnen het ook niet raden. Is hij abusievelijk in het 'Epistolarium' terechtgekomen, omdat men hem voor een werkelijke brief aanzag? Maar dan nog: we kunnen hem niet in een bepaald verband plaatsen.

Schiermonnikoog 4 dec. 1870.

Waarde vriend, Nog niet heel lang geleden kwam mij de levensschets in handen door u met enige mijner zielroerendste pennevruchten in het licht gegeven. Verwondert u niet dat dit eerst zo kort geleden is; ik lees niet meer; ik kan het bijna niet meer; mijn ogen zijn zo zwak door de tranen.

Ja, ik leef nog, maar men weet niet veel van mij, zoals gij wel zegt en door dit schrijven zult gij ook niet veel meer te weten komen. Gij weet hoe ik steeds dweepte met een bidder. Ik ben thans zelf een bidder; het was voor mijn gemoed de plezierigste betrekking en ik heb veel te doen; de mensen zeggen ik ben zo'n mooie bidder. Oordeel zelf. Ik zend u mijn portret hierbij. Wat ben ik veranderd. Toen ik het portret zag bij mijn levens-

schets gevoegd, rolden mij de tranen langs de wangen, hele plassen. Mijn hospita wilde mij de kamer opzeggen. Maar hier is mijn portret, zoals ik nu ben in ambtsgewaad, zoals gij ziet mantel en bef en verdere zinnebeeldige tranen tot mijn vak noodzakelijk.

Ik leef nog altijd op kamers; nu bij een doodkistenmaker; 's morgens ontwaak ik onder het tikken bij het bekleden der doodkisten. Ik slaap in een doodkist o zo heerlijk. In één woord ik ben thans in mijn element en verlang dan ook niet langer naar het einde.

Verzen maak ik nu niet veel; alleen als ik nog een Turkse trom hoor, bekruipt mij weer de lust de lier van de wand te nemen, waar die thans zo heerlijk in een krans verlepte immortellen hangt, die ik laatst bij een begrafenis in mijn zak stak.

Het zal u verheugd hebben van mij te hebben gehoord hoe goed het mij gaat. Spoedig zend ik u misschien wat verse harptokkelingen, als ik tenminste niet naar een slagveld in Frankrijk vertrek waar het nu wel heerlijk moet wezen. Mocht ik daar een, niet meer gewenst, einde vinden, maak mij dan tot het onderwerp van een elegie.

Geloof mij met een biddend doch vriendschappelijk hart.

t.t. Piet Paaltjens.

90.

Op kerstdag 1870 preekte Haverschmidt nog in de Grote Kerk te Schiedam. Kort daarop kwam een breakdown, of zoals hij het zelf uitdrukt, kreeg zijn gezondheid een schok waarvan hij zich eerst langzaam herstelde. Niet eerder dan op 20 augustus 1871 - dus ruim zeven maanden later! - kon hij zijn werk hervatten. Van die maanden daartussen weten we weinig. Er zijn geen toespraken geweest en ook geen voordrachten. Slechts één gedicht dat Haverschmidt in de zomer van 1871 schreef toen hij met zijn gezin voor volledig herstel enige weken in Gelderland doorbracht temidden van de dennebossen. Dyserinck (die zich in het jaar vergist) spreekt in zijn biografie nergens over deze lange ziekte die zonder twijfel in verband staat met zijn psychische toestand na een moeilijke periode. Wel vertelt hij het volgende dat typerend is voor Haverschmidts eeuwige behoefte tot romantisieren.

Toen hij met zijn gezin in Beekhuizen vertoefde, werd één der gasten in hetzelfde hotel, een vriendelijke oude dame, in hun kring opgenomen. Op zekere morgen nu werden zij op een gemeenschappelijke wandeling, door de sombere tonen getroffen welke een rondreizende muzikant, gebogen onder de last zijner jaren, om een karig stuk brood, aan zijn instrument ontlokte. Haverschmidt hoorde in die tonen al de droevige nagalm van een gebroken hart en opeens ging hem eert licht op bij de gedachte of mogelijk in een lang verleden deze arm geworden trouwe Germaan een stille liefde was geweest van de vriendin in hun midden, het ongehuwd gebleven oudje. En de avond van die dag droeg Piet Paaltjens aan de gezellige theetafel zijn liedeken voor:

Wij zaten te keuvelen,
Daar klonk van de heuvelen
Een weemoedige triller -
Het was Ludwig Hiller:

De begaafde kunstenaar,
De wreedgeschokte,
Die aan zijn klarinet
Die triller ontlokte.

Nooit sprak er ergens,
Zo ver mij bekend,
Dieper weemoed
Uit een blaasinstrument.

Het was waarlijk
Om zich te verbazen,
Zo naar stond die
Man daar te blazen!

Maar neen, verbazen
Dat deden we ons niet;
Want *we kenden*
De reden van zijn verdriet.

Eén onzer althans,
 Die er alles van wist,
 Van het vreselijk geheim
 Van de klarinettist!

91.

De nagelaten papieren van Haverschmidt werden door zijn zoon († 1928) bijeengebracht en geordend. Hij heeft dit met grote toewijding en piëteit gedaan. Telkens vindt men zijn handschrift terug: in een aantekening hier en een toelichting daar. In 1931 werd het hele archief door Haverschmidts schoondochter aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde geschonken, Dr. A.A. Rijnbach publiceerde een catalogus van al hetgeen zich in de Collectie-Haverschmidt bevond in de 'Handelingen en levensberichten' (1930/1931 en 1932/1933) van genoemde Maatschappij.

De preken - het zijn er 480 - zijn alle van een omslag voorzien en in bundels bijeengebracht. Ze zijn genummerd, geregistreerd en gedeeltelijk gedateerd. De nummering begint echter met 301. Het is de preek van 6 november 1870. Al de voorafgaande ontbreken. De veronderstelling die weleens geuit is, dat ze door Haverschmidt-zelf zijn vernietigd, ligt eigenlijk voor de hand, te meer waar hijzelf (doc. nr. 75) schrijft, dat zijn vroegere preken hem allesbehalve bevredigen. De precieze datering gaat echter niet verder dan tot preek nr. 400. Daarna wordt alleen het jaartal vermeld. Wel zijn ze doorgenummerd; we weten dus de volgorde. Als we bedenken dat Haverschmidt per jaar twintig tot vierentwintig preken hield, kunnen we ze toch ongeveer in hun tijd plaatsen. Bovendien zijn de data van sommige uit de inhoud af te leiden. Deze dienen dan als chronologische steunpunten.

Wie de preken van Haverschmidt gelezen heeft, zal daarin een vast patroon ontdekken. Na de uitwerking van een bijbeltekst, betreft hij deze in de meeste gevallen op het leven, op gebeurtenissen en ervaringen en opvallend veel op eigen ervaringen. In het algemeen pratende, praat hij telkens over zichzelf. Soms lijkt het wel of zijn tekst bij zijn privé-behoeften is aangepast. Van al zijn wel en wee, van al zijn angst en twijfel legt hij getuigenis af tegenover zijn gemeente. Het kan niet anders of deze moet er weleens geschokt door zijn geweest. Haverschmidts

preken zijn (als preek) bijna al te persoonlijk, maar ze stellen ons in staat tot zijn innerlijk door te dringen, beter dan zijn verhalen en zelfs beter dan de meeste van zijn brieven - waarvan een groot deel over algemeenheden gaat. Als predikant die zich verantwoordelijk voelde tegenover zijn gemeente, eindigde hij bijna al zijn preken met troost, bemoediging, en een bevestiging van het geloof, kortom met een positieve formulering. Daardoor is het mogelijk dat de citaten een somberder beeld van Haverschmidts innerlijk geven dan met de werkelijkheid overeenstemt. Maar wat hij in zijn preken gezegd heeft, zegt hij toch maar en we kunnen het niet misverstaan. De persoonlijke stukken maken ook altijd de meest authentieke indruk. De bekentenis wint het bij hem altijd van de getuigenis.

Bij de preken is de toelichting of commentaar tot het uiterste beperkt. Zoveel mogelijk chronologisch achterelkaar geplaatst, en hier en daar met andere documenten aangevuld, zijn ze vanzelf geworden tot een welsprekend document humain.

92. Preek van 20 augustus 1871.

Toen ik hier de laatste maal, nu reeds meer dan zeven maanden geleden, voor deze gemeente optrad en tot haar sprak over dit woord: 'Ik moet werken de werken desgenen die mij gezonden heeft zolang het dag is; de nacht komt wanneer niemand het weten kan.' - Hoe weinig vermoedde ik toen dat er werkelijk voor mij een nacht op handen was dat ik niet zou kunnen werken, waarin ik althans mijn arbeid als evangeliedienaar in uw midden aan anderen zou moeten overdragen. Want Goddank, *de* grote nacht, de nacht die een einde maakt aan alle werkzaamheid hier beneden, de nacht des doods was over mij nog niet beschikt. Ik mocht mij langzaam herstellen van de schok die mijn gezondheid had ondergaan en terwijl ik onder de invloed van een weldadige natuur mijn vorige krachten terugontving, mij opnieuw bereiden voor de ernstige taak die mij onder u is toevertrouwd. Hoe gelukkig ik mij voel nu ik eindelijk die taak wederom aanvaard, kan ik niet zeggen. Het is mij haast of ik mijn vrijheid heb teruggekregen, juist nu ik weer in het gareel van de vaste arbeid ga lopen.

93. Preek van 3 december 1871.

Wie is zijn jeugd ontwassen en niettemin een kind gebleven? Wie? Meer dan één. Helaas, er zijn vele grote kinderen. En toch: ach, dat er vele grote kinderen gevonden werden!

94. Preek van 17 december 1871.

Waarin bestaat het kenmerkende waardoor het kind, ondanks de natuurlijke gebreken aan zijn leeftijd verbonden, de volwassenen ter navolging mag worden voor ogen gesteld? Eenvoud.... Bij het kind is de hele natuur nog zuiver van vreemde bestanddelen. Kortom, de kleine mens is zo natuurlijk.

...Maar gij kunt geen hoop en moed meer voeden. Waarom niet? Omdat er zoveel vruchteloze pogingen, zoveel nederlagen achter u liggen? Ik spreek dat niet tegen. Doch wie zegt u, dat er daarom geen overwinning meer voor u liggen kan? Och, dat gij nog eens besluiten kondt te veranderen en weer te worden gelijk de kinderkens, vol vertrouwen op de hoge macht die zij niet begrijpen, maar die zij voelen, de kinderkens vol hoop dat ze groot en goed zullen worden, de kinderkens vol moed voor de strijd des levens, de kinderkens vol levenslust, vol vrede en blijdschap! Ach, eenmaal waren wij allen zulke kinderen. Hoe gelukkig waren we en hoeveel geluk verspreidden we rondom ons. Nog hadden we ons niet aangewend gemelijk te zien en boos. Die ontevreden is over de loop van zijn leven, dus ontevreden over zichzelf en over God, zou die vrede kunnen houden met de mensen? Ach, als een grauwe mist hangen we misschien over onze huisgenoten en betrekkingen. Komt, laat het oude, lieve licht nog eens doorbreken... in ons hart, doorbreken in ons oog, laat onze stem weer klinken, zacht en blijmoedig, tot levenslust wekkend.

95. Kerstpreek 1871.

Onverbloemd kom ik er voor uit dat mijn oog hier niets anders kan zien dan een zinnebeeldige voorstelling. Maar een voorstelling waarvan de betekenis niet minder stichtelijk is, niet minder bevorderlijk aan onze kerstvreugde dan ons tekstverhaal voor

hen kan zijn die het er voor houden dat het heeft plaatsgehad.

96. Preek van 31 december 1871.

Maar gij, protestanten, gij die zelf onafhankelijk het evangelie mocht raadplegen, wat hebt gij u vrij te pleiten wanneer gij u niet in de eerste en voornaamste plaats toelegt op zachtmoedigheid en nederigheid, op waarheid en eerlijkheid, op onbaatzuchtige en zelfverloochenende liefde.

97. Preek van 5 mei 1872.

Als wij het eens zo ver wisten te brengen dat van ons scheiden gezegd kan worden: gij doet er een weldaad mee! Gij brengt een offer, ja een zwaar offer voor uzelf, maar dat offer komt hun die u liefhebben ten goede. Het is hun nut dat ge weggaat.

...Straks wanneer ge van hen zult heengaan, zult ge een dubbele zegen voor hen wezen, krachtiger invloed op hen uitoefenen, op hun ontwikkeling en volmaking dan gij ooit hadt of kondt hebben gedurende uw leven. Zoudt ge daar zelfs de dood niet voor over hebben?

98. Preek van 5 mei 1872.

Ik zei daar meteen dat ook een kind door heen te gaan ons ten nutte kan worden. En ik herhaal het, ook een klein onschuldig kind, verlaat ons niet tevergeefs. Of ik daarom geen medelijden met u heb, die van een dag uit uw leven weet te vertellen, een onvergetelijke dag, toen gij oogjes zaagt breken. O, God vooral wanneer er niets overbleef, vooral wanneer daar geen andere lieveling de lege plaats kan innemen, dan - weet ik - is er een wonde in uw hart die zal blijven bloeden zolang gij ademt. En evenwel voor al de schatten van de wereld zoudt ge niet willen dat gij uw kindje niet had gehad.

Gij denkt wel dikwijls aan de kleine die heenging en zo vaak ge dat doet, is het in uw hart zo wonderlijk stil en ernstig; dan zwijgen de oude neigingen en de goede voornemens worden wakker. O, gij had gaarne uw kind behouden, maar zou uw

kind zo het niet was weggegaan uw goede engel ook zijn geworden? Gij hoopt het. Nu weet ge dat het zo is.

99. Preek van 28 juli 1872.

De herinnering, hoe doet zij voor ons de doden herleven! Wakend en dromend laat zij ze ons weer ontmoeten, die ons eenmaal zo onuitsprekelijk dierbaar waren. Ach, de tranen springen ons vaak daarbij in de ogen doch bij al onze weemoed, hoe zalig voelen wij ons. Is daar ook niet een stem die fluistert dat zij, wier beeld ons dus kan verschijnen, eens werkelijk met ons herenigd zullen worden? Ach, zonder herinnering, hoe ware er een hope des eeuwigen weerziens?

...Ook het weemoedig-zoete mijmeren of het bitter en toch zo aantrekkelijke treuren over voorbijgegaan lief en leed vermag ons te vermoeien, te verslappen, te verzwakken, tot bezwijken toe. Wie onzer weet er wel niet iets van bij ondervinding! Wie heeft ze nooit doorleefd, die uren, die dagen als hij zich zo mat gevoelde, zo lusteloos, zo onverzoend met het heden en zo weinig gestemd om aan de toekomst te denken, en dat, wanneer pas voor zijn geest weer voorbijgegaan waren allerlei vriendelijke groepen, allerlei lieve gezichten uit het verleden, en hij had moeten eindigen met de sombere uitroep: 'Voorbij, alles voorbij!' en nooit keren zij terug? Ach, het heden, de werkelijkheid is zo vaak in zo ruwe tegenstelling met de blijde dagen van weleer, de onbezorgde jeugd, het ouderhuis, het uur der eerste liefde, de tijd toen de dood onze beminden nog niet van ons hart gerukt had en het wrede lot onze verwachtingen van het leven nog niet in damp had doen verdwijnen! Geen wonder dat er zijn die de moed ontbreekt zich nieuwe vooruitzichten te scheppen, die daar neerzitten en de zucht nauwelijks kunnen onderdrukken: 'Och, ware het ook met mij gedaan. Ik heb toch niets meer te hopen!'

100. Preek van 22 september 1872.

Ach, gij weet het, er zijn evenzeer echtgenoten die zonder in onmin met elkaar te leven, integendeel gelukkig gehuwd, zoals het heet, nochtans bitter weinig meer in zich ontwaren van de

gloed die hun zielen eenmaal voor elkander hadden. Als zij ontnuchterd zijn van zelfbegoocheling, als zij inzien dat de weg hand aan hand steiler is en eentoniger dan zij aanvankelijk verwachtten, wie zou er iets tegen kunnen hebben? Maar moeten zij zich niet te meer beijveren alles voor elkaar te zijn, elkaar te steunen en te troosten met dubbele oplettendheid en tederheid, naarmate er meer behoefte blijkt aan wederzijdse steun en troost? Helaas, het eenmaal jonge hart is oud geworden, het hart dat eeuwig jong had moeten blijven! En men spreekt nog van geluk als het uitwendig belang het in zichzelf wrakke, echtelijke gebouw overeind houdt!

101.

In de bundel 'Familie en kennissen', waarvan de eerste druk in 1876 verscheen, staat het verhaal 'We gaan den heelen dag uit rijden', maar dan zonder de inkleding die juist zo kenmerkend voor Haverschmidt is. Het blijkt namelijk een onderdeel te zijn van een voordracht uit 1872 die Haverschmidt 'Uit mijn oud zakboekje' noemde. In dit zakboekje - zo stelt Haverschmidt het tenminste voor - vindt hij enkele aantekeningen. Ze zijn voor hem - alweer! - aanleiding om in zijn kinderherinneringen weg te duiken. Toch is deze kinderherinnering anders dan de andere, al was het alleen maar omdat er geen begrafenis in voorkomt en zelfs geen doodgaan. Het karakter van elke jeugdherinnering blijkt te worden bepaald door de stemming van het heden en deze jeugdherinnering is blijkbaar geschreven in een periode waarin de hemel (tijdelijk) weer eens opgeklaard was. Dit wordt ook bevestigd door het daaropvolgende document (nr. 102), een brief van enige weken later, die door Dyserinck wordt geciteerd.

Ik zit op mijn kamer; pantoffels en chambercloak aan; teken dat ik er in de eerste uren niet denk af te komen. De deur is niet alleen dicht, maar de sleutel is omgedraaid. Nog meer, ook de deur van de gang die naar mijn kamer leidt, is afgesloten. Terwijl ik haar toedeed, heb ik nog eens naar beneden tegen mijn vrouw geroepen: 'Weten de meiden nu dat ik voor niemand thuis ben?' 'Ja, wees maar gerust, voor niemand thuis, heb ik gezegd.' 'Zouden ze dat voor niemand er niet bij kunnen weglaten? Sommige mensen zijn zo onbeschaamd. Als ze maar

eens eenvoudig zeiden dat ik niet thuis ben?’ ‘Ja, maar dan leren wij ze jokken!’ Op dat antwoord van mijn vrouw heb ik me een ogenblikje staan bedenken of dit nu niet één van die zeldzame gevallen is, waarin een leugentje om bestwil te pas komt. Verbeeld u, ons departement van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen zou eerstdaags zijn vijfenzeventig-jarig bestaan vieren. In een onbewaakt ogenblik had ik mij laten overhalen om bij die gelegenheid één van de sprekers te zijn. En alsof dat nog niet genoeg was, is mij later ontvallen dat ik een vers hoopte voor te dragen, een eigengemaakt vers.

...En zo zit ik dan nu op mijn kamer, verschansd achter deuren en sloten en met het onwrikbaar voornemen mijn afzondering niet op te geven voordat ik mijzelf een meesterstuk van dichterlijke bezieling heb uitgeperst.

Ik begin: ‘Dreunt, harpen; schalt, trompetten en cimbalen!’ Hier houd ik even op. Wat *is* eigenlijk een cimbaal? En kun je wel schallen op zo'n ding? Terwijl ik mij in de onverwachte kwestie verdiep, daar klinkt mij opeens uit de verte een geluid in de oren of juist een mengeling van geluiden, waaromtrent bij mij niet de minste twijfel bestaat, met behulp van welke instrumenten zij voortgebracht wordt. Dat kunnen alleen de vuistjes en voetjes van mijn driejarige zoon zijn die daar tegen de buitendeur van de gang bonzen, wakker bijgestaan door zijn keel die met alle macht roept: ‘opendoen, pappa, opendoen!’ Al had ik nu het gemoed niet van een vader, maar van een ijzeren standbeeld, dan zou ik toch aan die dringende uitnodiging gevolg moeten geven. Immers mijn ondervinding zegt mij dat zoonlief niet ophouden zal voordat ik hem fatsoenlijk te woord heb gestaan. Ik leg dus, om als een echte dichter te spreken, harpen en cimbalen terzijde, de deuren die in geen uren open zouden gaan, worden ontsloten en de enige die op dat ogenblik zeker kon zijn mij ongestraft te storen, stormt juichende mijn kamer binnen. ‘Wat wou je?’ Hij moest een touwtje hebben voor zijn paarden. ‘Kom, pappa zal eens kijken!’ En de la wordt opengetrokken. *De la* ...

Welke vader is niet in het bezit van een la en zo niet van een la dan toch van een andere bergplaats met een onuitputtelijke voorraad van dagelijkse behoeften en van gans niet alledaagse, ja van hoogst zeldzame schatten? Welke vader houdt er

geen kostbare verzameling op na? In de eerste plaats natuurlijk van eindjes touw, maar dan ook stukjes griffel en potlood, van apothekers- en lucifersdoosjes, van gekleurd papier, prachtig voor omslagen, en ergens uitgescheurde en afgeknipte prentjes, van verdwaalde knikkers en stuiters, van opgeraapte spelden, van afgedankte sigarenkokers, brieventassen en portemonnaies, van schelpen waar je de zee in horen kunt en van fluitjes die geen gefluit meer kunnen laten horen, van poppen zonder kop en paarden zonder poten, van soldaten zonder arm en van armen zonder soldaten eraan, maar die toch nog krampachtig een geweer of sabel vasthouden, met en benevens een lijmpot, om als pappa eens heel veel tijd heeft, al die stukken en brokken weer netjes aan elkaar te hechten.

Mijn vader had een voorraadschuur van die zogenaamde prullen. En ik, als zijn rechtgeaarde zoon, houd er ook een goede op na. Zij heeft de vorm van een la en daar is van alles in te vinden. Meer dan ikzelf weet, zoals mij opnieuw blijkt, als ik aan het straksgemelde verzoek om een touwtje voldoen wil en in de zeldzame collectie begin rond te roeren. Een klein zakboekje waarvan ik mij herinner hoe het eenmaal de trots en de glorie was van mijn jongenshart; mijn eerste zakboekje waarschijnlijk, naar ik vermoed reeds niet geheel nieuw meer toen ik het kreeg, een ouderwets versleten en beschimmeld zakboekje komt uit de verwarde hoop te voorschijn en trekt mijn aandacht. Ik zie het in en steek het bij mij. Want de inhoud heeft mij getroffen, en als zoonlief zijn wens gekregen heeft, en met een mooi praatje de kamer is uitgetroond, dan... grijp ik weer naar de harpen en cimbalen? Neen, ik laat al die dichterlijke toestel in de steek, ik blader in het oude boekje en in plaats van dat prachtige vers ga ik u eenvoudig vertellen wat ik in mijn voormalig zakboekje gevonden heb en wat het gevondene mij te denken heeft gegeven.

Ogenschijnlijk is de inhoud van het oude zakboekje al zeer onbeduidend. Een echte kleinejongenshand heeft er met koeien van letters enkele aantekeningen in gemaakt die alle betrekking hebben op zekere voor de jeugdige schrijver hoogst gewichtige, maar overigens tamelijk onbelangrijke gebeurtenissen. In de volheid van zijn gemoed schreef hij, bijvoorbeeld op pagina 1 van zijn zakboekje, deze voor hem veelbetekenende woorden:

‘Oudejaar. Drie brieven. Kerk met lichten. Opblijven. Kastanjes.’

Gij meent misschien dat als het zo doorgaat - en zo gaat het werkelijk door - het oude boekje inderdaad niet veel bijzonders behelst. En nochtans, voor mij die dertig jaar of daaromtrent geleden, die letters niet zonder enige inspanning aan het papier toevertrouwde, ontsluit zich bij het herlezen ervan een wereld van aandoeningen en gedachten.

‘Oudejaar. Drie brieven. Kerk met lichten. Opblijven. Kastanjes.’

De beelden uit het verleden verdringen zich. Hoe zal ik er orde in brengen? Het schrijven van de nieuwjaarsbrieven, waartoe ook het oprollen van de stukken behoort en het daaromheen strikken van een groen of rood lintje is nog maar de inleiding tot de genoegens aan de laatste dag van het jaar verbonden. Gelijk mijn zakboekje dan ook aanduidt, ligt het zwaartepunt van het feest in de avond. Daarbij komt vooreerst in aanmerking: de kerk met de lichten.

Mee naar de kerk te gaan was op mijn zevende, achtste jaar voor mij niets buitengewoons. Ik was zelfs geregeld iedere zondag op mijn vaste plaats te vinden met mijn eigen bijbeltje bij me. Maar alleen in de morgenbeurt. De avonddienst had voor mij al het aantrekkelijke van een zeldzame plechtigheid en zo kan ik mij dan ook nog levendig herinneren hoe zonderling ik mij voelde aangedaan toen ik zo opeens van de donkere straat in die zee van licht kwam of nauwkeuriger uitgedrukt, tussen die naar het mij toeleek, talloze lampen en onder die blinkende kronen die, hoeveel glans zij ook om zich heen verspreidden, toch met haar allen buiten staat waren de geheimzinnige schemering te verdrijven waarin hoog boven ons de toppen der zuilen en de gewelven die daarop rustten, gehuld bleven. Juist dat halfduister sprak, geloof ik, tot mijn verbeelding. Was alles helder en klaar geweest tot aan de nok van het dak, ik zou niets anders in mij bespeurd hebben dan een volkomen nuchtere verbazing. Nu evenwel, werd ik geroerd tot binnen in mijn gemoed. Al de engelen die ik uit ons bijbels prentenboek kende, zagen uit die schemerende hoogte op ons neer. Hun stemmen en hun bazuinen waren het die ons opriepen tot het lied der dankzegging wanneer het orgel zijn jubelende of smekende klanken

over ons uitgoot. En als dan de gemeente haar gezang verhief: ‘Wij loven U, o God!’ - ik wist niet dat het ons Te Deum was (wat wist ik in het geheel van Te Deums en dergelijks zaken af?) maar een ding voelde ik wel, dat er iets was, oneindig boven ons verheven en al onze liefde en al onze toewijding waard. En er kwam een traan in mijn oog op waar de hele kerk met al de lichten en al de mensen zich in schenen te bewegen en weg te smelten, en ik kon er mij geen rekenschap van geven maar ik dacht aan de ontelbare malen dat ik stout was geweest en wat onze Lieve Heer daar wel van zeggen zou nu Hij mij daar zo zag zitten tussen al die zingende mensen in Zijn huis. Ik werd angstig. Ik had wel weg willen kruipen.

Ik ben nog te klein om iets van de preek van de dominee te begrijpen en toch, als wij opstaan om de zegen te horen uitspreken, heb ik, dat durf ik te zeggen, niet vruchteloos de plechtige avonddienst bijgewoond.

Wij spoeden ons met koude voeten naar huis, maar om al spoedig die kleine kwelling vergeten te zijn. Mijn broertje zou zijn wintervoeten zelfs vergeten als dat maar mogelijk was, nu, en toch kan men zo goed als niets aan mijn broertje merken als wij allen tezamen om de tafel zitten in de grote kamer, de kamer die voor feestelijke gelegenheden bestemd is en die dan ook de weidse naam van de ‘zaal’ voert. Hier is een prachtig beschilderd behang met herderinnen erop die gerust bij de koning op visite konden gaan, zó keurig zijn ze gekleed; en ik wed dat de koning zeggen zou: ‘Laat dat schaap ook maar binnen, juffer, dat je daar aan dat roze bandje hebt,’ want ordentelijker schapen heb ik van mijn leven niet gezien. Maar onze attentie is thans minder op de voorstellingen aan de wand gevestigd, dan wel op het ganzenbord en de dobbelstenen die zullen uitmaken wie de pot krijgt met al die pepernoten. Mijn oudste broer doet mee en die rookt al! Maar moeder zegt dat hij niet zo geweldig dampen moet. Je kunt haast niet zien wat je gooit! En hij zal nog onwel worden! Nu dat wordt hij dan ook; tenminste hij ziet erg bleek om de neus tegen negenen als de warme wijn juist goed is om gedronken te worden en als de appelbollen binnenkomen. Die bollen wekken mijn broertje en mij weer voor een poosje uit de staat van verdoving die zich allengs van ons heeft meester gemaakt. Want wij zijn het late

opblijven nog niet gewoon en staren in het lamplicht als uilen in doodsnoed. En toch zouden wij voor niets ter wereld al naar bed willen. Immers, het is een schande niet mee gedaan te hebben ‘van 't oud in 't nieuw.’ Wat een onuitstaanbaar genoeg is toch eigenlijk dat opblijven! Wij tollen op onze stoelen, vooral nadat wij ook eens van de warme wijn hebben mogen proeven. Hoe ook aangelengd, ze voltooit onze ellende. Tevergeefs doet vader nog eens weer de liefste van zijn vertellingen, dat heerlijke verhaal van Luilekkerland, waar de straten geplaveid zijn met louter appelbollen of met roomsoezen - je hebt het maar voor het kiezen. Hoe lekkerder hoe liever! Net als wij in een wagentje van speculaas een toertje zullen maken langs de met suikerbonen bestrooide oevers van het chocolademeer, verlies ik mijn bewustzijn. En ik word niet weer wakker voordat ik met kracht geschud ben en mij voor de keuze gesteld zie tussen de kastanjes die al staan te dampen op de gedekte tafel, of de bedstee in de kinderkamer. De kastanjes!... Weg is Klaas Vaak! De kastanjes! Ik ben al dol op wilde kastanjes en zouden dan geen tamme kastanjes mij tot mijn volle besef kunnen terugbrengen? Hoe verrukkelijk ze zelf te mogen schillen en zelf er wat koude boter op te mogen doen, net als een groot mens! Jammer maar dat de maag al zo gauw genoeg heeft door de verorberde pepernoten en appelbollen.

En nu is het zo zachtjes aan wezenlijk dicht bij twaalfen geworden. Vader is ernstig gestemd en spreekt van de voorrechten die wij mochten genieten in het afgelopen jaar. We zijn allen in het leven gespaard en gezond gebleven en over geen van de kinderen hebben hij en moeder te klagen gehad. Hij hoopt nu maar dat de Hemelse Vader ook tevreden over ons wezen mag en hij zou wel zin hebben om de avondzang nog eens met ons aan te heffen. Hè ja, de avondzang, die kennen wij allen uit ons hoofd! En dan begint het: ‘k Wil U, o God, mijn dank betalen!’ Och, het gaat misschien niet heel mooi, maar de lieve God weet, het komt uit goede harten. Als de laatste regels wegsterven: ‘Eens aan de avond van mijn leven, breng ik van zorg en strijden moe, voor elke dag mij hier gegeven, U hoger, reiner loflied toe,’ dan slaat de pendule. Buiten speelt de torenklok. Nog één ogenblik van ademloze stilte. Bom! Bom! klinkt het

dan, twaalf malen en wij kussen allen vader en moeder en sommigen van ons huilen van vreugde bij het: 'veel geluk en zegen in het nieuwe jaar!'

Geen kwartier later, en wij kleinen zijn ingeslapen in het zalig vooruitzicht dat het morgen weer geen school zal zijn en dat wij dan een nieuwe drie guldens in de spaarpot krijgen voor onze nieuwjaarsbrief.

102.

Brief van Haverschmidt van 21 januari 1873, geciteerd door Dyserinck.

Ik heb een bijzonder gelukkige tijd tegenwoordig. Helder van hoofd, opgeruimd van geest, opgewekt tot de arbeid, ongevoelig voor duwen en spuwen, maar fijnvoelend voor elk vriendelijk woord, iedere lekkere schotel (al is het ook maar zuurkool met spek erin), alle zonnestralen - zo zweef ik tegenwoordig door het heelal. Nu moet ik zeggen dat het niet alleen aan mijzelf ligt dat ik zo'n plezier in mijn leven heb.... Wat gaat er boven wijf en kroost? En hoe kan een man het uithouden als hij weet dat zijn vrouw om hem treurt gelijk een tortel, om met Vondel te spreken?

...Ge moest Frankie eens horen zingen van de zeven kikkertjes, en vooral die regel, 'och, die amre beestjes!' Hij vertoont de boer zelf die de amre beestjes doodtrapt; en soms speelt hij ook voor kikker.'

103. Preek van 6 juni 1873.

En waar uw ervaring u zou dreigen te verleiden tot twijfel, tot moedeloosheid, tot traagheid, weerstaat dan de boze geest, geeft hem ook geen voetbreed toe; bedenkt dat hij niet rusten zal voor hij u geheel in zijn macht heeft. En na elke tekortkoming, en na elke poos van verflauwing, verdubbelt uw waakzaamheid!

104. Preek van 10 augustus 1873.

Daar is verborgen lijden: gehuwden te laat tot de ontdekking gekomen dat zij bij het aangaan van hun echtverbond niet in de

eerste plaats hebben gelet op wederzijdse samenstemming van harten; gebukten onder een maatschappelijke betrekking, in overijling, uit nooddwang misschien, met goede moed aanvaard, doch op den duur te drukkend voor hun gevoel.

105. Preek van 14 september 1873.

We weten niet wat er gebeurd is - de vorige preken kondigden ons al iets aan - maar in september is het weer mis. De opklaring is voorbij en de hemel is weer grijs als tevoren.

Welk een vreugde verschaft ons het werk waartoe wij ons geroepen zien! Men waardeert ons pogen. Wij stichten nut. Opeens, daar stort ons gebouw in. De omstandigheden verlammen onze pogingen tot geluk van anderen. Wij kunnen met de beste wil niets meer uitrichten. Of de dood komt en velt onze dierbaren. Daar gaan wij dan verlaten onze weg en wij zien er tegenop verder te gaan. Zo ons nog wat liefs is overgebleven, wie zegt ons, dat wij het morgen niet zullen zien roven? Kan het heden in het algemeen ons bitter teleurstellen, in het bijzonder zijn het de mensen die ons tegen kunnen vallen en deze ondervinding is nog wel zo pijnlijk als de ontgoocheling die het lot ons bereidt.

...Want weet wel, dat er geen trouwelozer ding is dan de mens. Eigenlijk bestaat er geen trouw.

...Om het allerergste te zeggen: ook God valt er menigeen tegen. God zou ons redden uit de hand der bozen. Wee! waar is nu de verhoring van het gebed? Dode op dode is uitgedragen naar het donkere graf om niet terug te keren. En in plaats van de Hemelse Vader schijnt Satan wel op de wereldtroon te zitten.

Geen God daarboven achter de wolken, geen God ook daarbinnen in het gemoed. Maar nu ook niemand, niets om zich aan vast te houden, om op te hopen, nu ook geen kracht om getroost te leven en getroost te sterven. Och, dat ik [met potlood erboven: *men*] nog een kind was! Och, dat ik [weer vervangen door *men*] nog bidden kon 'Onze Lieve Heer', als toen ik [*men*] nog een kind was!

...Een engel hoopte ik als kind te worden, bij God, Onze Vader! O, vrome illusie, o, onmogelijk luchtkasteel! Daar is

immers geen hemel en engelen zijn er ook niet. En een God? Nu ja, er is een natuurkracht of hoe heet dat? Er is een verband voor alles, een geheel dat de som is van al de delen. Maar mogelijk bestaat dat ook maar alleen in de gedachte der mensen. De ervaring leert ons slechts min of meer geregeld op elkaar volgende verschijnselen kennen. Doch gesteld dat het ons gelukte op het spoor te komen van een algemene samenhang, van een punt waar alles van is uitgegaan en eenmaal weer op zal uitlopen, dan hadden wij nog niet de God teruggevonden waaraan ik als kind geloofde. Die God was louter de vrucht der verbeelding.

106.

Geheel passend bij de stemming van deze periode is het verhaal 'Mijn broertje' dat in september door Haverschmidt werd geschreven en voorgedragen. Het is één van zijn meest bekende verhalen geworden. Terecht voorzover dit het middelste deel betreft. Maar eveneens terecht stelt één van Haverschmidts vrienden (Van Duijl, hoofdredacteur van het 'Algemeen Handelsblad') hem de vraag, 'of in Mijn Broertje niet een tikje teveel gebruik is gemaakt van melodramatiek?' Toch is de overdosering van het sentiment voor ons niet het meest hinderlijke. Dat is het slot dat er aangebreid lijkt ter stichting van zijn toehoorders. En het is zelfs best mogelijk dat zij (als we op de volgende brief letten) zonder deze stichting de 'harde werkelijkheid' niet hadden kunnen aanvaarden. Of was de geschiedenis voor Haverschmidt alleen maar de aanleiding om het probleem te stellen dat in die tijd kennelijk acuut voor hem was, zoals ook uit de vorige preek van 14 september en de volgende van 9 november blijkt: de twijfel aan een rechtvaardige God? Het laatste blijkt het waarschijnlijkst, maar dan is Haverschmidt er niet in geslaagd 'verhaal' en 'beschouwing' tot een eenheid te verwerken.

'Mijn broertje' is ook kenmerkend voor de werkwijze van Haverschmidt, hoe hij verdichting en werkelijkheid dooreenmengt. Authentiek is de gebeurtenis-zelf, het verdrinken van een jongetje, precies op de wijze als Haverschmidt die beschreven heeft. Het is echter zijn broertje niet geweest, maar zijn neefje Ritske Cannegieter (zijn moeder en die van Haverschmidt waren zusters) die volgens het familieboek van de Can-

negieters op 8 februari 1850 werd geboren en op 3 maart 1854 'zijn dood beeft gevonden in een sloot.' Haverschmidt was toen reeds student en met vakantie bij zijn oom en tante in Hallum, dus al veel ouder dan hij in het verhaal doet voorkomen.

En nu komt er een dag en dat is de verschrikkelijkste dag van mijn leven.

Het was een zaterdag en dus had ik om twaalf uur geen school meer. Ik rende naar huis, want mijn broertje en ik hadden afgesproken dat wij achter in de tuin een vesting zouden maken met een aarden bolwerk en een borstwering van echte stenen. Er waren daar namelijk metselaars aan het werk. Ze hadden een riool dat verstopt was geraakt moeten opgraven en bij die gelegenheid was gebleken dat een muur die de tuin van achteren afsloot en waar het riool onderdoor liep, ook nodig herstelling behoefde. Toen ik voor schooltijd het werk was gaan opnemen, had ik een hele hoop opgedolven aarde en verscheidene losse stenen gezien en zo was het heerlijke plan bij mij tot rijpheid gekomen. Nog geen kwartier over twaalfen of ik was al weer in de tuin. Moeder had mij wel, terwijl ik door de gang stormde, uit de huiskamer toegeroepen of ik niet eerst mijn boterham wou komen eten, maar ik had al gehoord dat mijn broertje ook nog niet binnen was en het kon dus nog wel eventjes wachten. 'Jan, Jan, waar ben je?' zo vloog ik de tuin in. Want ja, dat komt mij nu in de zin; ik heb u nog niet eens gezegd hoe mijn broertje heette! Maar misschien ligt het hieraan dat wij later, als wij van hem spraken, bijna nooit zijn naam noemden. Het was meest altoos van ons 'broertje'. Vader en moeder deden dat onwillekeurig mee; het was net of dat teerder en eerbiediger klonk en omdat er nooit een ander broertje is gekomen, kon dat ook wel. Maar op de grafsteen staat zijn naam voluit en als de mensen met hun kinderen 's zondagsavonds op de begraafplaats wandelen (vroeger deden ze dat tenminste heel veel), misschien dat zij dan nog wel eens hardop lezen: Jan, Karel, Frederik, en of er dan ook wel eens een is die denkt: wat was hij toch nog jong, drie jaren en twee maanden! Want dat staat er ook op die steen. Maar ze moesten eens weten hoe dat hij gestorven is.

Nu vloog ik door de tuin en riep om mijn broertje, doch ik

kreeg geen antwoord en zo kwam ik waar ik 's morgens de hoop aarde en de stenen had gevonden, maar ik herkende de plek haast niet meer. Want een heel stuk van de muur was weg en daarachter zag ik een sloot. Daar had ik wel eens van horen praten dat die er was, maar ik had ze nooit gezien. De metselaars waren weggegaan om te schaften en ik wou mij al omkeren en gaan kijken of broertje ook bij het kippenhok was, toen ik zijn strooien hoedje ontdekte dat in de sloot dreef. Als een bliksemstraal schoot mij de gedachte in: hij ligt in het water! en op hetzelfde ogenblik was ik aan de kant en lag op mijn buik en stak mijn arm zover ik kon in het vuile, met kroos bedekte nat. Het kwam niet in mij op dat ik op die manier zelf licht voorover kon schieten en dat ik dan reddeloos verloren was. Ik had geen bepaalde reden waarom ik juist zo handelde. Ik deed als een waanzinnige en het was louter toeval dat ik hem dadelijk had. Want ik had hem meteen bij zijn handje, hetzelfde handje dat ik zo vaak tussen de mijne had genomen om het vast te houden terwijl ik insliep.

Ik kroop op mijn buik achteruit en trok hem mee. Hoe ik het gedaan kreeg weet ik niet, want hij was heel zwaar van het water, maar ik kreeg hem toch op de wal. Ik dacht anders of ik had hem gered. Als ik gemeend had dat hij al verdrongen was, zou ik mij zeker met hem hebben verdrongen. Maar dat was immers onmogelijk! Mijn broertje kon niet verdrongen zijn, hij kon niet dood zijn. Doch toen ik mij had opgericht en mij over hem heenboog om hem in het gezicht te zien (hij lag op zijn rugje), toen... hij zag bleek-grauw, zijn ogen stonden wijd-open en staarden. Ach, God, ik heb hem weer voor me en ik wil hem niet meer voor me hebben, zó niet, zo afgrijselijk, zo alsof hij met zijn zachte stemmetje vragen wil: waarom, waarom hebt ge me laten stikken in dat donkere water.

Ik weet niet of ik naar huis ben gelopen dan of mijn moeder uit zichzelf kwam om te zien waar wij bleven (vader was niet in de stad maar 's morgens al heel vroeg met Frans naar een verpachting gereden en was dat niet zo geweest, zei men later, dan zou het ongeluk wel niet gebeurd zijn, want dan had vader of Frans moeder wel gewaarschuwd dat er een stuk uit de muur weggebroken was en dat de kinderen niet alleen in de tuin mochten, om die sloot), hoe het zij, een ogenblik later was het

een gerucht van ontstelde vrouwen en er werden veel vragen aan mij gedaan, terwijl broertje ergens op lag (ik meen op de canapé in de tuinkamer) en uitgetkleed werd. En dan zijn er twee of drie dokters en moeder geeft een gil, en nog één, zó ijzig dat ik mij als een razende tegen de grond werp, want nu begrijp ik wel dat er niets meer aan te doen is. Ik druk mijn voorhoofd tegen het harde tapijt en ik schrei niet, maar ik brul geloof ik als een wild dier en ik trap van mij af; in één woord ik ben woedend tegenover deze ontzettende werkelijkheid dat er niets meer aan te doen is. Een paar vaste handen helpen mij behoedzaam op, een onbekende stem zegt dat ik naar bed moet en ik voel mij de trap opdragen en aanstonds daarna lig ik in ons ledikant, naast de plek waar broertje placht te liggen. Hier barst ik opnieuw in tranen uit, maar mijn smart lucht zich nu minder woest. Ik ween en ik snik totdat ik letterlijk niet meer kan en uitgeput van droefheid in slaap val.

Als ik weer wakker word is het avond en donker. Het eerste wat ik doe is onwillekeurig naar mijn broertje tasten. Ik vind hem niet en als een scherp mes snijdt de herinnering door de ziel om wat er gebeurd is. Maar, neen, ik had het zeker gedroomd. Gedroomd? En hoe kwam het dan dat ik alleen in ons bed lag en zonder dat er nachtlicht brandde? Zou het dan toch wezenlijk waar zijn? Zou mijn broertje waarlijk dood zijn, verdronken, in die akelige sloot gestikt? En zou ik hem nu nooit weerzien, nooit meer met hem spelen! Nóóit? Al mijn droefheid keerde terug. Ik schreide en mijn schreien werd steeds heviger. Ik beefde over al mijn leden en van tijd tot tijd kreeg ik schokken over mijn gehele lichaam. Daar komt er iemand bij mijn bed en ik hoor vader die mij zijn arme jongen noemt en ik voel een hete traan op mijn wang en hij kust mij zoals ik niet weet dat hij mij ooit gekust heeft. Dan zegt hij dat ik wat moet eten en terwijl hij mij uit het ledikant tilt en in zijn armen naar beneden brengt, fluistert hij mij in, om als ik kan, niet te hard te schreien, want moeder ligt op de logeerkamer en hij vreest dat zij niet wel is.

...Ik kan u natuurlijk niet alles vertellen wat er verder gebeurde; ik weet het zelf ook niet goed meer. Wat ik dacht toen ik voor de tweede maal wakker werd en nog eens weer die ijdele hoop te onderdrukken had dat alles maar een droom was

geweest, of wat ik deed op die zondagmorgen terwijl de kerkklokken buiten tevergeefs om ons riepen. Het was heel mooi weer, dat herinner ik mij nog, en het gaf een wonderlijke indruk dat in de huiskamer die voor op de straat uitzag, de blinden toe waren, maar de blinden hadden openingen van boven, in het fatsoen van een klaverblad en daar vielen de heldere zonnestralen door en ook door de reten van de blinden en in die stralen zweefden miljoenen stofjes. De andere kamer daartegenover was op slot en in die kamer lag mijn broertje.

Of het op die dag was dan wel op de volgende, maar eens sloop ik naar de deur van de afgesloten kamer en luisterde aan het sleutelgat of ik iets hoorde. Wie weet het? Misschien was hij niet echt dood en was hij net wakker geworden en dan zou hij zeker wel het eerst om mij roepen, of mogelijk ook dat Onze Lieve Heer het gemerkt had wat ongeluk hem overkomen was en dan zou Hij wel een engel sturen om hem weer levend te maken. Terwijl ik bij de deur stond, kwam dit laatste mij wel het waarschijnlijkste voor totdat ik mij eensklaps verontrust voelde door de vraag of ik vrijdagavond wel mijn gebedje had opgezegd en bepaald of ik wel voor mijn broertje gebeden had. Ik had 's vrijdagsavonds wel degelijk voor mijn broertje gebeden. Maar waarom had de goede God er niet voor gezorgd dat hij geen ongeluk kreeg? Ik begreep het niet. Het enige wat ik mij kon voorstellen was: God had het zo gauw niet gezien, evenmin als mijn ouders, dat de metselaars de muur voor de sloot weggebroken hadden. Maar nu, dat spreekt, moest Hij het al weten wat er gebeurd was en waarom zou Hij mijn broertje dan ook nu nog niet kunnen helpen? Dat God wel meer dode mensen leven had gemaakt, dat was mij genoeg bekend. Het verwonderde mij dat ik dit niet reeds van het eerste begin af bedacht had en vooral waarom vader er nog met geen enkel woord van had gesproken. Moeder kreeg ik in die dagen niet te zien. Ze lag nog altoos met een harde koorts te bed en de dokter had verboden mij bij haar te laten. Wat de meiden aangaat, die konden mij dacht ik toch geen licht geven. Ik zou er, was mijn besluit, mijn vader nog eens over ondervragen. En intussen, wie weet of de gewenste uitkomst niet al eerder opdaagde. Wie weet? Helaas, voorlopig hoorde ik niet het minste bemoedigende geluid in de kamer waar mijn dode broertje lag.

Het was maandagavond geworden, de avond voor de begrafenis.

...Eindelijk toen het begon te schemeren, liet vader mij weten dat ik toch eens bij hem komen moest. Ik vond hem in de gang. Hij stond voor de glazen tuindeur en keek naar buiten, maar toen hij mij hoorde, keerde hij zich om en vroeg mij zacht: wil je broertje nog eens zien? Ik begon hevig te beven maar zei toch van ja, en nu gingen we naar de voorkamer. De deur was open en er brandde een lamp en toen zag ik dat er op twee stoelen een kistje stond. Eerst dorst ik niet, maar eindelijk vermande ik mij en wierp een blik in het kistje. Ik had gedacht weer dat akelige gezicht te zullen zien van een paar dagen tevoren, maar een kreet van verrassing, ja van verrukking ontsnapte mij. Ik verbeeldde mij waarlijk dat de goede God mij verhoord en dat Hij mijn broertje weer levend gemaakt had. Of het misschien ook kwam van het gele lamplicht, maar de wangen waren weer kleurig, meende ik, en de gesloten oogjes en het mondje waar wel een glimlach om scheen te spelen, alles gaf mij de indruk van een kind dat niet op afschuwelijke wijze de dood gevonden had, maar dat rustig lag te slapen.

‘O laat moe toch hier komen!’ wou ik roepen; daar hoor ik plotseling achter mij een grove mannenstem en die zegt: ‘Ja ja, voor het vlees is het een heel ding, meneer, maar een mens moet zwijgen. De vrijmachtige God maakt levend en Hij maakt dood; Hij heelt en Hij verslaat en er is niemand die uit zijn hand redt!’ Het was of ik van een ijskoude tocht inelkaar kromp. Wie sprak daar en wat beduidden die gruwzame woorden? Ik had bij het binnenkomen geen acht geslagen op de beide mannen die ik nu ontdekte. De een herkende ik: dat was Siemers de bidder en de andere, die de spreker van daareven scheen te zijn, had iets in zijn hand. Dat leek wel een deksel voor mijn broertjes kistje. En ja, dat was het deksel en hij was de timmerman en hij kwam om het kistje dicht te schroeven.

Ik weet niet hoe ik dat begreep, maar ik vloog naar vader toe en sloeg de armen om hem heen en gilte het uit: ‘Maar broertje is dan toch dood; en moet hij nu weg en zullen wij hem dan nooit weerzien?’ ‘Och, lieve, beste jongen,’ antwoordde vader, diep, diep bedroefd, ‘houd je bedaard! Broertje is in de hemel en daar zullen wij hem eenmaal weerzien.’ Hij wilde zich nu

met mij verwijderen, maar ik ging vóór hem staan. ‘Neen,’ zei ik, ‘één ding moet ik eerst nog van u weten. Die man zegt dat de goede God broertje doodgemaakt heeft: is dat waar?’ ‘De goede God heeft Broertje in de hemel opgenomen, ja dát is waar,’ zei vader. ‘Het is te wensen,’ voegde de timmerman er ongevraagd aan bij. ‘Ssst!’ deed Siemers de bidder. Ik dacht dat mijn vader een beweging maakte als van iemand die ongeduldig wordt, maar terstond daarop keerde hij zich naar het kistje en kuste mijn broertjes dode lippen. Toen nam hij mij mee de kamer uit. Ik vroeg niets meer.

Die avond ging ik slapen zonder te bidden. Of eigenlijk lag ik nog uren lang wakker en ik hoorde klokken slaan, de grote klok buiten en de gangklok en het klokje op de slaapkamer dat een heel eind achteraan kwam, net of het nog te klein was om de grote al bij te houden, en om tien uur begon de torenblazer, want wij woonden schuins tegenover het raadhuis en de wind was naar ons toe. En de torenblazer toeterde er zo rustig en blij, doch ik lag al maar te peinzen over die verschrikkelijke ontdekking dat het niemand anders was dan Onze Lieve Heer die mijn broertje doodgemaakt had. Vader had immers toegestemd dat het zo was? Hij had wel gezegd dat God het gedaan had om broertje bij zich te hebben in de hemel, maar dat veranderde voor mij niet veel aan de zaak. God had broertje weggehaald bij ons, bij al zijn speelgoed en zijn beste paatje en zijn lieve moes en bij mij en Hij had het zo wreed en zo vals gedaan. In een sloot, in een vuile sloot had Hij hem gesmoord. Misschien had broertje nog om hulp geroepen; misschien had hij nog geschreid dat hij bij zijn pa en moetje en bij mij wou blijven! Maar Onze Heer had hem zo lang onder het smerige water gehouden totdat zijn mondje vol was gelopen en het schuim eruit gekomen was, en toen hij broertje goed en wel dood had, toen had Hij hem of zijn zieltje (want zó was het immers) meegenomen naar de hemel. Maar zou het weleens waar zijn dat broertje zijn ziel nu in de hemel was? De timmerman scheen eraan te twijfelen en ik voor mij was er ook lang niet zeker van. Mijn vertrouwen op de goede God was nu eenmaal geschokt. Een die mijn broertje had kunnen verdrinken, zou die verder goed voor hem gezorgd hebben? Ja, en al had God hem in de hemel gebracht, zou het daar echt wel zo heer-

lijk zijn als de mensen meenden en vooral zou mijn broertje het daar nu plezierig vinden bij die God die hem zo vreselijk mishandeld had? O, daar kon ik maar niet overheen: zo'n grote, almachtige God, en dan om op die manier te doen met een klein, vriendelijk jongetje!

107.

Op 29 oktober 1873 hield Haverschmidt een voordracht voor een gezelschap in Den Haag. Zijn zeer persoonlijke en bijna intieme manier van spreken - alsof hij zich in een kring van vrienden bevond - maakte blijkens onderstaande brief grote indruk op de toehoorders. In de brief wordt echter de tekst van de toespraak niet genoemd en met zekerheid is dit ook niet uit te maken. Toch is het niet onmogelijk dat hij de voorafgaande schets 'Mijn broertje' voorlas, die hij immers juist enige weken tevoren, in september, voltooid had. Het verhaal - en hier moeten wij aan denken om bepaalde passages in de brief te kunnen begrijpen - loopt uit in een stichtelijke beschouwing (zie aantekening bij het vorige doe.) waarin Haverschmidt op de voor hem kenmerkende manier een geloofsprobleem aansnijdt, uitgaande van zijn verhaal.

A.F.! Wat door uw overhaast vertrek op gisterenavond mij onmogelijk was ofschoon mijn ziel er geheel van vervuld was, dat gevoel ik behoefte om nu dan nog met een enkel woord te zeggen: dat ik u hartelijk dank voor wat ge gisteren hebt gesproken. Ik breng u die dank uit naam van het bestuur, van zijn leden die ik sprak en van hen die ik niet sprak durf ik beweren dat zij er mede zouden instemmen uit naam mijner echtgenote en mijzelf.

Toen ik voor veertien dagen hier een orgelconcert met zang en vioolspel bijwoonde, ergerde het mij dat er niet geapplaudisseerd mocht worden omdat het in een kerk was. Gisterenavond ergerde het mij bijna dat er wel geapplaudisseerd werd. Ik moest wel meedoen, ik had wel met voeten, handen en mond mijn ingenomenheid willen betuigen, maar terwijl ik het deed, achtte ik het schier heiligschennis, waarvoor ik mij schaamde. Kerel, Haverschmidt, waarom preken we niet in die vorm? O, ik zou het wel willen, maar ik durf er niet aan te beginnen, want wie zal telkens weer, alle week opnieuw zoiets kunnen geven?

En toch hoeveel beter spreekt zulk een woord tot ons gemoed dan onze doorwrochtste preek. Gij hebt ook mij de oplossing van het raadsel niet gegeven en toch ben ik versterkt in mijn geloof huiswaarts gegaan. Is het misschien omdat gij het realisme zo bar mogelijk hebt laten spreken? Actie wekt ook hier reactie. Maar waardoor ook, gij hebt mij en velen gesticht en tevens een zuiver esthetisch genot bereid.

...Zelfs uw reisgeld heb ik u vergeten ter hand te stellen. Bij gelegenheid hoop ik u dit weleens te mogen overhandigen.

Mijn vrouw zegt, dat ik u moet schrijven, dat wij ook zo'n heerlijke jongen hebben maar die weleens stout is en dat ik u uit haar naam nog eens opzettelijk moet danken.

t.t. W. Hoevers.

108. Preek van 9 november 1873.

Gij zult zeggen: maar als het nu eens blijken mocht dat God de bron is van al onze tranen? Welnu? Hielden die tranen daarmee op *bitter* te zijn? Of zouden wij er niet veeleer door in verzoeking komen om te vertwijfelen aan God? O, ik weet het, niets is gemakkelijker dan voorop te stellen: God is liefde en God doet alle dingen, waaruit dan natuurlijk moet volgen: alle dingen zijn goed. Maar als ik sta bij het lijk van mijn kind, of als ik - erger nog - dat kind zie krimpen in doodsstrijd en ik kan er niets aan doen, heb ik dan wat aan dat gemakkelijke: alles is goed?

109.

Uit onderstaand briefje uit januari 1874 blijkt dat de uitgever Roelants en Haverschmidt al eens samen gesproken hebben over de uitgave van een aantal van de verhalen die Haverschmidt gewoon was in gezelschappen voor te lezen. Maar het vlot niet erg met de samenstelling. Er is iets wat Haverschmidt dwars zit, dat is duidelijk, en het is niet zo moeilijk te raden wàt. Hij wilde sommige verhalen beslist laten vervallen en hij wilde er een paar bij maken. Als de bundel in 1876 uitkomt (in enkele maanden waren 1300 exemplaren verkocht), blijkt uit een lijst in de Collectie-Haverschmidt, dat zes van de twaalf verhalen na 1874 en vooral in 1875 geschreven zijn.

Waarde Heer Roelants! Als gij wilt dat er ooit wat van de bewuste uitgave komen zal, laat ons er dan vooreerst niet over

praten. Ik draag een nieuw stukje onder het hart, maar het wil niet ter wereld komen. Dat, en nòg wat, maakt dat mij alle lust ontbreekt om aan uitgeven te denken.

Het gefabriceerde papier zal ook zonder mij zijn weg wel vinden. Doch in elk geval, zoals ik nu ben, is het raadzaam mij geheel met rust te laten. Na vriendelijke groeten T.T. Fr. HaverSchmidt. v.h. 31 januari 1874.

110. Preek van 25 januari 1874.

Wie kan het evangelie lezen zonder dat hij zich gedrukt voelt onder de zware eisen die het ons stelt?

De weg vóór ons is zo lang. Het werk dat ons te doen gegeven wordt is zoveel. Wij vorderen zo langzaam, zo wij al vorderden. O Jezus, grote Meester, gij staat daar zo vèr boven ons! Hoe zullen wij ons ooit tot uw hoogte verheffen? Gij hebt het recht om te verlangen dat wij tot u opklimmen. Ook is de weg die gij ons gewezen hebt, zeker de enige om er te komen. Aan de hand des Vaders, op de stem van het geweten. Maar grote Meester, goede Meester, hebt gij toch ook niet een woord om ons moed in te spreken terwijl wij struikelen en opstaan en wederom struikelen op het steile, hobbelige pad?

111. Preek van 15 augustus 1875.

Ik verlang van niemand dat hij zich oefenen zal in ongevoeligheid, maar wel moet ik u en mijzelf waarschuwen voor *overgevoel*. Er is iets aantrekkelijks in om zich te verdiepen in zijn leed. Een lijder te wezen heeft iets belangwekkends. En vandaar dat er aan kleine wondjes zo lang wordt geplukt tot er echt lelijke zweren van groeien en dat er mensenharten, om zo te zeggen, aan doodgebloed zijn.

112. Preek uit 1877, nr. 15.

Wat het eerste betreft, de sombere beschouwing van de loop der dingen in het algemeen, er is gezegd dat zij behoort tot de ziekteverschijnselen dezer eeuw, de tekenen des tijds, die voedsel te meer geven en grond voor wat men noemt de wijsbegeerte van het pessimisme. Immers werkelijk, is er in deze dagen een

wijsgerige school en naar de opgang die haar geschriften maken te oordelen, zijn haar aanhangers legio, een wijsgerige school die met het oog op de jammer en het verdriet waaraan al wat schepsel is, zich onderworpen vindt, de leer huldigt dat het leven een ellendig ding is en dat het veel beter zou zijn als wij er niet waren en als er in het geheel niets bestond. Gij glimlacht misschien, gij vindt dit wellicht de zienswijze veeleer van krankzinnigen dan van wijsgeren. Weest evenwel niet te voorbarig in uw oordeel. Velen die het niet dachten, zijn door deze troosteloze leer meegesleept, een leer die trouwens niet nieuw is, maar door alle tijden haar belijders heeft gehad, getuige onder anderen de Prediker uit het Oude Testament met zijn neerslachtig: ‘beter de dag des doods dan de dag dat iemand geboren wordt.’ Hebt ge ooit het merkwaardig boek gelezen waarin dit geschreven staat? Welnu, dan moet ge de indruk hebben ontvangen dat men niet juist een dwaas behoeft te zijn om de lust in het leven te verliezen. Zelfs kan een betrekkelijke waardering van wat ons aangenaam aandoet, met een in de diepste grond volslagen levensmoeheid samengaan.

113. *Preek uit 1877, nr. 18.*

Och, ziet mij de lieden eens aan die wel blij zouden willen zijn, doch zij kunnen niet, tenminste niet van heler harte. Er scheelt iets aan, ja, aan wát? Geen geneesheer die het u met volkomen juistheid zou kunnen zeggen. De verkeerde verhouding van de vochten daarbinnen, de slechte aard van het bloed, weet ik wát, iets is oorzaak dat zij zwaarmoedig zijn en tobberig, tenminste afgetrokken en in zichzelf gekeerd. Men kan hen aan het lachen brengen door sterk of onverwacht op hun gevoel te werken, doch het is als wanneer op een droevige dag de zon even tussen de wolken doorkomt; aanstonds is het weer grijs en gedrukt en zo zijn ook de neerslachtige mensen: in een ommezien weer even stil en vervelend als tevoren. Wat zijn ze te beklagen, de armen!

114. *Preek uit 1877, nr. 20.*

Heb ik straks al niet gewaagd van levensmoeden, van tragen en lustelozen, die verlangend kunnen uitzien naar het einde van

hun doelloos bestaan? Wij willen billijk zijn, mijn vrienden, niet alle reikhalzend begeren naar het einde is even veroordelenswaardig. Er doen zich gevallen voor waarin men erkennen moet: hier is het niet dan natuurlijk te smachten naar de dood.

115. *Preek uit 1877, nr. 22.*

Er zijn uren die ons ontnuchteren. Dan zinkt de hele wereld voor ons weg.

116.

Onder de talrijke gelegenheidsverzen en -versjes - waarvan er vaak alleen de kladjes bewaard zijn gebleven - bevindt zich één langer van 86 regels, geschreven in januari 1878. Het was bestemd voor het album van Jeannette Klein, Haverschmidts 'trouwste vriendin', die hem de laatste maanden vóór zijn dood, 'met zoveel liefde zoveel dagen verzorgd, getroost had en geholpen' (Dyserinck). Maar wie was zij? We weten niét meer van haar dan de gegevens die de Burgerlijke Stand ons verstrekken kan. Ze werd op 29 september 1844 te Utrecht geboren en stierf daar op 2 januari 1925. Ze krijgt nergens menselijke gestalte, maar doet zich aan ons voor als een goede genius. Komt dit door wat Haverschmidt over haar schrijft Na Haverschmidts dood werd zij door de kinderen als een familielid behandeld. Als Dyserinck het plan heeft een aantal preken uit te geven en een plaquette te laten maken, moet Jeannette Klein eerst worden geraadpleegd. Men moet onderstaande versregels (het volledige gedicht werd door Van Straten afgedrukt) regel voor regel lezen en daarbij nauwkeurig op de formulering en toon letten.

De dagen zijn voorbij toen ik nog zong;
Op smeltend-zoete toon; nu klagend week,
Dan hard en bitter; ook ondeugend wel,
Luid-snikkend maar met ingehouden lach.
Ze zijn voorbij met veel dat goed was en
Met veel ook, dat niét goed mocht heten. Ach
Men wordt slechts langzaam wijs, en kòn men dan
Maar altoos zeggen nog dat men het werd!

Genoeg! ze zijn voorbij. Ik zing niet meer,
 En als ik nu nog wat te zeggen heb,
 Dan doe ik het in proza, heel bedaard;
 En heel verstandig ook (verbeeld ik mij).
 Hoe eeuwig jammer! Waarom lieve Net
 Zijn gij en ik geen tien jaar jonger. Haast
 Had ik geschreven: twintig, maar vooreerst
 Dan kwam het met de maat niet uit, en dan
 Vóór twintig waart gij nog wat al te jong.
 Een lief groen rozeknopje nog, dat, sinds
 Ontplood, wel menig oog verkwikken mocht
 En neus... Maar foei, dat klinkt prozaïsch - neus!
 't Is met mijn dichten út, gij ziet het heus.
 Doch neen, al maak ik ook geen verzen meer
 Toch ben ik nog niet ganslijk dichter af.
 De verzen die ik tegenwoordig maak,
 Ik kan ze moeilijk schrijven in een boek
 't Zijn Lieder ohne Worte, of (want liefst
 Spreek Hollands wie met Hollands melk zich drenkt)
 't Zijn zangen die men niet in woorden brengt.
 Wat dus? Wel dit. Ik stel u voor, vriendin,
 (Of gun mij dat ik teerder u nog noem;
 Gij waart en zijt en zult mij altoos zijn
 Een zuster; Zuster van barmhartigheid,
 Toen ziek en zwak ik neerlag; zuster ook
 In vreugdedagen en in tijd van rouw;
 Een dochter onder lief en leed voor haar
 Die mij een tweede lieve moeder werd)
 Dus, trouwste aller zusters, 'k stel u voor:
 Ontsla mij van de hopeloze taak
 Om u een vers te wijden, namelijk
 Een vers, zoals ik er misschien een had
 Gedicht, in sierlijk rijm, tien jaar geleen,
 Toen nog geen grijs mij schemerde door 't blond.
 En denk dan verder maar, hij meent het goed.
 Hij is geen dichter meer (en eigenlijk
 Was hij het nooit, want als hij het ooit was
 Dan was hij 't nòg: die 't echt zijn blijven het)
 Maar, dichter al of niet, hij meent het goed.

En dit is zeker, waar zijn ziele juicht
 In stomme taal om wat een God hem biedt
 Daar zingt hij ook van ù een zwijgend lied.

117. *Preek uit 1878, nr. 6.*

Mijn vrienden, hebt gij nooit twijfelingen gekend? Heeft nooit het graf u tegengegrijnsd als een afgrond, als een bodemloze diepte, als de vernietiging?

Er gaat een ijskoude tocht van ongeloof door de wereld. Heeft hij *u* nooit een ogenblik doen huiveren? Wat mij aangaat, ik ben zo sterk, zo ongenaakbaar niet. Ik geloof aan onsterfelijkheid; ik *wil* eraan geloven! Ik bid dat ik eenmaal in dit geloof voor het laatst het vermoeide hoofd zal neerleggen als een die 's avonds inslaapt om 's morgens weer te ontwaken. Doch ik hoor het vragen, ik merk het schouderophalen, ik verneem het drieste ‘neen’ wel om mij heen! En er zijn ogenblikken, dan is mijn ziel onrustig in mij. Vele bewijzen die men eenmaal onomstotelijk achtte, *zijn* omvergestoten. Men kan het wel tegenspreken, men kan wel doen of het niet zo was, doch zij liggen nu eenmaal omver. Tevergeefs heeft men zich beijverd nieuwe gronden aan te voeren. Ten slotte ziet men wel in: dit is een zaak waarbij het verstand te kort schiet. Doch, onbewezen dan, onbewijsbaar als God-zelf misschien, en toch niet onredelijk: zoetste hoop van 's mensen hart, eis van een geweten dat vraagt, *moet* vragen naar meer, naar beter dan dit onvolmaakte.

O, moge de mensheid, o moge mijn ziel u nimmer verliezen: vriendelijke engel, lichtstraal uit den hoge, geloof aan onze onsterfelijkheid!

118. *Preek uit 1878, nr. 8.*

En de arme? Hij wordt tot gedweeheid geprest door de belofte van het daarginds. Hij laat zich geduldig verdrukken in hoop op rijke vergoeding daarginds; een lage bedelaarsgeest komt over de zwakken en lijdenden.

Och, geen wonder als men met het oog op zoveel erbarmelijks, de verontwaardiging leert aanmerken als een vrucht des geloofs; geen wonder als zij haar ruwe stem laten horen: Weg met

uw hemel, weg met uw hel! Geen leven na dit leven! Laat ons het heden gebruiken en genieten, want morgen sterven wij!

119. Preek uit 1878, nr. 12.

Misschien zijn er hier die er in kunnen komen in wat ik nu zeg. Zij hebben ook beproefd te eten van wat velen de verboden boom noemen, de boom der kennis. En eindelijk op een dag kwamen zij tot de ontdekking dat zij niet meer bidden konden. De god hunner kindsheid was verdwenen.

120. Preek uit 1878, nr. 14.

Rijs voor ons op, gelukkige tijd toen wij nog kinderen waren!

121.

Brief van zijn ambtgenoot J.H. Hooyer te Arnhem, gedateerd 4 september 1878.

Laat mij u zeggen dat uw preek hier in de Remonstrantse gemeente een diepe indruk heeft gemaakt, zó zelfs dat men er nog herhaaldelijk over spreekt. Gij hebt er bij lieden die het specifiek religieus, het vroom gevoel reeds dachten afgestorven te zijn, een warmte in het hart gebracht door uw taal, waarvoor zij u dankbaar zijn. Ik sprak er die mij dit zeiden en meen dat het u een voldoening zal zijn het te horen.

122. Preek uit 1879, nr. 8.

Maar al te dikwijls treedt twijfel ons in de weg en daagt ons uit te bewijzen dat wij een God hebben. Och, daar zijn uren, dan zijn wij geneigd om het aan onszelf te vragen: wáár is Hij?

123. Preek uit 1879, nr. 12.

Neen, neen, wij weten het maar al te wel. Geen ogenblik veilig, ook niet in de prille, hoopvolle jeugd.

134. Preek uit 1879, nr. 18.

Raadselachtig is voor Job Gods handelwijze. Waartoe deze onverdiende opeenstapeling van beproevingen? Job begrijpt het

niet. Maar hij wacht zich er wel voor er een uitleg aan te geven die beledigend zou zijn voor zijn God. De God die zolang goed voor hem was, kan nu niet opeens boos en onrechtvaardig zijn geworden. Neen, wàt er ook gebeure, de naam des Heren zij geloofd. En Job weigert God iets ongerijmds toe te schrijven.

125.

In 1879 (na 1 oktober) hield Haverschmidt nog een voordracht 'Op reis', die nooit ergens gedrukt is. Hieronder volgt een voor Haverschmidt bijzonder kenmerkend stukje.

In oktober 1867 was ik de tentoonstelling te Parijs gaan zien en vanzelf ging ik meteen een kijkje nemen van de wereldstad die mij nog honderdmaal belangrijker voorkwam dan de overigens zeer belangwekkende tentoonstelling. Nu, zo dwaal ik dan in m'n eentje een paar uur rond op het reuzenkerkhof Père Lachaise tussen de rustplaatsen van allen die daar begraven liggen en als ik eindelijk terugkeer door de Rue de la Roquette, een lange straat met aan weerszijden winkels waar men van alles kan kopen of huren voor begravenissen: doodkisten, immortellen-kransen, grafzerken en monumenten, rouwkleren en lijkkoetsen, dan word ik een beetje zwaarmoedig. Want ik ben al genaderd tot het levendiger en vrolijker gedeelte van Parijs, daar komt mij uit een zijstraat een eenvoudige lijkstaatsie tegemoet: iemand die een klein kistje onder de arm draagt en daarachter een werkman, zeker de vader van het gestorven kind. En kijk, daar begin ik opeens aan mijn eigen jongske te denken (ach, nu rust het ook allang in zijn grafje!); ik denk aan mijn kinderen, aan mijn kleine gezin in het lieve vaderland. En van dat ogenblik af kan Parijs zo mooi niet zijn of ik verlang terug naar huis. Het deed er niet toe dat dit huis te Schiedam stond, in een achterbuurt met het uitzicht op een oud oliepakhuis. Voor 't eerst gingen de uren mij lang vallen in het moderne Babylon en ik kan u zeggen dat ik mij niet weer recht gelukkig voelde voor ik ze weer om mij heen had die mij het liefste waren.

Hetzelfde heb ik ondervonden vijf jaar later toen ik te Wiesbaden was om er een vriend op te zoeken. Juist misschien omdat die gelukkige daar zat temidden van al de zijnen, gaf mij dat een gewaarwording van verlatenheid, en om de beurs had het

nog niet gehoeft, maar ik wou en zou terug naar vrouw en kinderen.

126. Preek uit 1879, nr. 17.

Hij [de profeet Elia] laat ons het beeld zien dier moedeloosheid waaraan zovelen voor en na hem ten prooi vielen en die ook òns telkens weer bedreigt.

Alle lust was er bij hem uit, alle ijver. Zijn hand hangt slap, zijn oog staart dof vóór zich. 't Is of hij niets ziet. Ook ziet hij niets meer wat hem belangstelling inboezemt, wat hem de moeite waard is zich ervoor in te spannen. Werkeloos zwerft hij rond; het gaat hem niet aan waarheen. In elk geval ver van de mensen! Allen en alles, schuwt hij.

Juist, zegt gij: zó is het. En gij herinnert u misschien hoe gij zelf ook wel eens zó waart. Dan had het leven, anders ons zo dierbaar, alle waarde verloren. Gij die het op andere tijd zoudt verdedigd hebben, desnoods ten koste van al uw bezittingen, gij wist niet waarom gij het nu langer voortslepen zoudt. Neen, op zelfmoord zint gij niet. Daarvan hield u terug, zo niet de gedachte aan een Eeuwigheid, waarin ge slechts bedrogen zoudt uitkomen, zo niet de vrees voor een God die alléén het recht heeft ons tot zich te roepen, dan toch de voorstelling van de schande waaraan gij de uwen zoudt prijsgeven. Evenwel, gij beklagdet u te inniger, omdat ge niet sterven mocht. Want wat deed ge nog langer in deze ellendige wereld? Gij waart uzelf en een ander toch maar tot last. Nergens zaagt ge licht, nergens uitkomst! En als er iemand was, vertrouwd met uw verdriet, die u zocht op te beuren en heen te wijzen naar betere tijden die komen konden, dan weigerdet ge die troost aan te nemen. Och, neen! Voor u geen hulp meer. 't Was uit. En God deed wèl met hoe eer hoe liever voor u een einde aan alles te maken.

...Intussen, wij mensen staan bloot aan een samenloop van rampen, zó verschrikkelijk dat wij, voor een tijd tenminste nergens de ogen kunnen heenrichten of wij stuiten op treurigheid, op gemis of teleurstelling. Men kan ons wonden in het gevoeligste deel van ons hart en op een wijze die ons elke kans op herstel beneemt. Het kwaad dat ons treft, kan komen, kan

komen van een zijde, waar wij dit allerm minst hadden verwacht. Wij kunnen, gelijk wij het bij Elia zagen gebeuren, terneergeworpen worden terwijl wij hoger stonden en vaster, dachten we, dan ooit tevoren.

...Wij willen alles opeens en maken ons daarbij een te grote voorstelling van onze krachten. Misschien ook overspannen wij deze. En dan, dan volgt een verslapping, een inzinking die nooit mist, en wie daar ondervinding van heeft, die weet hoe donker ons alles toeschijnt. Hetzelfde wat ons even tevoren nog verrukte, is ons nu teveel; wij willen er niets meer van weten en wat is er waar wij nog iets om geven? Wij klagen over God en de mensen en over onszelf klagen wij ook, doch niet dat wij onze lafhartigheid verfoeien en ons best doen om haar teboven te komen. Och, neen, wij vinden alles naar en ellendig, maar wij willen er niets van weten wanneer men bij ons aandringt op zelfbedwang en zelfverloochening. Hoe? Wij zouden ons moeten aangrijpen? Wij meer ons best doen? Maar wij kunnen immers niets meer! Het is met ons alles moeite tevergeefs. Ach, wij rampzaligen, wie verlost ons in het lichaam van deze dood.

Nu ja, meent gij, dat is nu wel zo, doch één ding is gelukkig: namelijk dat zulke gedrukte toestanden in de regel niet lang duren. De lijdens mogen het zelf niet willen geloven, doch hun last gaat spoedig genoeg over en dan is men zelf de eerste om de spot te drijven met zijn overdreven neerslachtigheid. Ik weet het, en ik ben er dankbaar voor. Evenwel vergeten wij niet, vooreerst dat zo lang een mens dus moedeloos is, hij diep te beklagen valt en dat hij zich onbekwaam voelt om iets degelijks tot stand te brengen. Werktuigelijk doet hij wat zijn hand vindt; hij vermag ook slechts wat zich werktuigelijk laat verrichten. Daarbij is hij vaak een kwelling voor de zijnen. Zo al niet met opzet, dan toch onwillekeurig bedroeft hij hen door de aanblik van zijn droefheid. En dan, men weet niet waartoe de wanhoop ons voeren kan! Reeds zinspeelde ik op daden van vertwijfeling waartoe sommigen in hun overmatige droefheid vervielen. Zij sloegen de hand aan zichzelf of zij kwamen ten minste tot onberaden stappen die zij later, te laat, het koste wat wilde, wel weer ongedaan maakten. Ziet het aan Elia!

...Voegt hierbij dat gedurig weerkerende vlagen van mismoe-

digheid eindelijk een doorgaande stemming van onlust en verbittering teweegbrengen, zodat ten slotte een voorheen opgewekte en werkzame natuur zou ontaarden in een ontevreden, gemelijk en traag gestel. En wat is er jammerlijker dan zo iemand die eigenlijk niets wezenlijks meer uitvoert en toch misschien op allen en alles wat te zeggen heeft? Och, die ongelukskinderen wier verschijning de uitwerking heeft van een donkere wolk aan de zonnige hemel.

...Arbeid, nuttige arbeid, werk ten zegen van anderen, werk dat onze geest oefent, onze blik verruimt, ons hart verheft. Geen gewisser middel tot zelfkwelling, geen rijker bron van onlust en moedeloosheid dan ledigheid. Maar onder het werk vlucht de smart en zeker vliegt het leven voorbij, maar om achter te laten wat niet vervliegt. En wij gaan in de overtuiging dat wij niet tevergeefs leefden. Ook is die overtuiging geen zelfbedrog. En het jeugdige gevoel dat ons bijblijft tot in de werkzame ouderdom, het zegt ons dat wij niet afgeleefd zijn, dat in ons nog leeft de kiem voor een hoger bestaan, een heerlijker werkzaamheid daarginds. En dan, ja bidden ook wij in onze laatste uren: 'het is genoeg, neem nu o Heer onze ziel, ik ben niet beter dan mijne vaderen.' Doch dit is dan *niet* de taal der moedeloosheid. Het is de stervensmoed die ons hoopvol doet scheiden van het tegenwoordige, het is de onsterfelijke levenslust die ons getroost doet ingaan tot een betere toekomst. Amen.

127.

Hieronder volgt nog een alinea uit Haverschmidts voordracht 'Mijn eerste gemeente' (vgl. doc. nr. 48) gehouden in 1880.

Laat ons goede moed hebben. Ook op dit ogenblik ontbreekt ons veel. Wij lijden en wij struikelen. Maar als wij het hoofd omhoog houden, en na elke val weer opstaan, dan zal er een tijd komen dat ook wij op al onze beproevingen van heden en op onze misslagen van gisteren, met weemoedige berusting en met hoopvolle weemoed terugzien. Want de ervaring dat zij ons niet *alles* konden ontnemen, doet ons verwachten dat onze rekening wel nimmer zal uitlopen enkel op een deficit.

128.

Preek uit 1880, nr. 21 n.a.v. Genesis 47 vers 8: 'Hoevele zijn de dagen der jaren uws levens?'

De schaduwen naderen van de nacht waarin niemand werken kan. En reeds in de schemering valt het moeilijk te doen wat de hand vindt. Haast u dan. Bereid uw huis. Wij allen kunnen te avond of morgen sterven.

Wat een zwaarmoedige overlegging, denkt iemand. Wat, behoeft dat nu, om een mens zo onnodig bang te maken? Bang? En onnodig? Maar zijt gij bang voor de dood? Maar zou het in dat geval niet juist nodig zijn u te herinneren dat hij niet ver van u af is? Dat is te zeggen, meent ge, ik verlang nog volstrekt niet heen te gaan. Ik zou nog graag wat willen blijven leven. En mijn antwoord is: natuurlijk dat verlangt iedereen. We hebben weleens van die droevige buien; dan wensen wij te sterven. Maar gij kent de fabel van de arme houthakker die om de dood riep en toen de dood kwam, verzocht hij hem vriendelijk zich terstond weer te verwijderen. Ook ik vind dit natuurlijk en ik zie liever iemand die lust heeft in het leven dan één die ervan walgt. Doch zullen wij nu daarom doen als de vogel waarvan men zegt dat hij om zijn vervolger niet te zien de kop in de struiken steekt. En omdat gij liefst nog niet sterft, zult gij u daarom houden alsof er geen dood was? Doch wat heb ik eraan, zult ge zeggen, al aan die akelige dood te denken en mij het leven daardoor te vergallen? Als de dood komt, komt hij nog altoos vroeg genoeg. Hij kon weleens veel te vroeg komen! ...Zelden genieten wij onvermengd; doorgaans ontbreekt er iets aan de vervulling onzer wensen.

129.

In 1881 vroeg de redactie van het Leidse 'Vox studiosorum' aan Haverschmidt om een bijdrage van Piet Paaltjens. Op 4 juni schreef hij aan Van Wessem dat Piet Paaltjens had toegestemd en een gedicht van 23 coupletten had gemaakt. Dit gedicht blijkt 'Reunie' te zijn (in de eerstvolgende herdruk van 'Snikken en grimlachjes' opgenomen). Hoe sterk hem dit emotioneerde; niet alleen het gevoel van weer te kunnen dichten, maar ook de door het dichten opgeroepen herinneringen aan zijn studententijd, hierover schrijft hij aan Van Wessem.

Ik ben er zo opgewonden van ['dat het oude dichtvuur er nog niet uit is'] dat ik al de fotografische portretten van de academievrienden uit mijn albums heb gehaald en achter de lijst van

een plaat op mijn kamer heb gestoken. En daar zit ik nu te kijken als een mal mens, met iets van een traan in de ogen. Maar genoeg: één ding verontrust mij opeens. Ik vrees namelijk dat uw val u verhinderen zal aan het feest deel te nemen. Verdrijf mijn vrees toch en schrijf mij dat ge komen zult. Ach, wij missen er al zovelen. En u zou ik al heel slecht willen missen, al was het maar voor *deze* keer [zie ook doc. nr. 165].

130.

Aantekening bij een bijdrage die Haverschmidt aan het tijdschrift 'De oude Huisvriend' van 1882 toestond te publiceren, waarvan toen de kinderdichter J.J.A. Gouverneur redacteur was.

Stellig iets 'uit mijn pen' beloven, kan ik niet meer, omdat mijn Muze naar het schijnt voorgoed met mij overhoop ligt. Is het de branderijlucht die zij niet langer verdraagt, zijn het mijn 'drukke ambtsbezigheden' die zij schuwt, of schrikt de geestelijke afzondering haar terug, waarin ik mij soms verbeeld te leven? In elk geval, zij en ik zien elkander zelden, of juister, nooit meer. Ook goed!

Schiedam, Sint-Jan 1882. F.H.

131.

Tot de weinige menselijke steunpunten in het kerkelijk leven van Schiedam behoorde voor Haverschmidt de emeritus-predikant Joan Fredrik Asma, die na het neerleggen van zijn bediening in 1853, in de stad was blijven wonen. Hij was ruim dertig jaar ouder dan Haverschmidt. Asma stierf in begin 1884, op tweeëntachtig-jarige leeftijd. Op 3 februari herdacht Haverschmidt Asma in een toespraak in de Grote Kerk. Maar over Asma sprekend, sprak hij indirect over zichzelf. De vereenzelviging is onmiskenbaar. We leren eruit hoe nauw Haverschmidts eigen zwaarmoedigheid met zijn religieuze inzicht en gevoel verbonden is.

Of wij voor ons dan de indruk hebben dat Asma tot de bevoorrechten behoorde die in een opgeruimde stemming hun levensweg bewandelen en wie het onder alles terstond is aan te zien hoe licht het daarbinnen is. Neen, mijn vrienden! En met temeer vrijmoedigheid gewaag ik hiervan, omdat hijzelf niet gearzeld heeft in zijn 'Gedenkschrift' een enkel woord te wij-

Schlaraffia, Luilekkerland,

Met een skaten van pannenkoeken,
Wat heb ik lang naar u gewaterland!
Maar, ach, waar moet ik u zoeken?

Een ijstebijberg dekt een griend,
En velen die er in smoordeu.
Gien nood! Ik vraagde 't! Allen-gien mens
Hees mij 't pad naar een kurelyke vorder.

Maar roet ik oud; reeds grauwet mijn baard,
En de ogenblikken komen,
Dan vraag ik: ligt wel ergens op aard
Het land van mijn kinderdroomen?

O Laffe twijfel! Wat vraag ik nog?
Nocht nooit vol mijn voet het betreden,
Daarom behoort Schlaraffia toch
Het tusschen tot de merkelijsheden.

En zullen zijn meelden voor velen met mij
Ook steeds een geheimenis blijven,
Toch mag ik, vergenoegd en blij,
Mijn naam in dijn Album schrijven.

Schiedam
Juli 1883.

Fr. Haverdtschmidt.

zen op wat aan de opmerkzaamheid niet ontgaan kon van wie met hem verkeren mochten. Hij spreekt met even grote zelfkennis en openhartigheid van zijn vaak ‘tot neerslachtigheid en moedeloosheid overhellende gemoedsstemming.’ ... Wat zou men zeggen, ontbrak er aan zijn geluk?

132.

Hierna somt Haverschmidt enkele omstandigheden op die een ‘brede schaduw’ over het leven van Asma hebben geworpen.

Intussen, als wij het enkel aan deze omstandigheden wijten dat vader Asma, ondanks zijn vele voorrechten, weleens moeite had om zich opgeruimd te voelen, dan zouden wij ons toch vergissen. Het was in de eerste plaats eenvoudig zijn eigenaardig gestel waarmee hij te kampen had. Daarbij voegde zich deze hoog te schatten, door ons niet genoeg te verheffen oorzaak tot zwaarmoedigheid: de prediker der christelijke blijdschap droeg ook in zijn binnenste de smart van de christen om. Meer dan de meesten kende hij wat de apostel aldus heeft uitgedrukt: ‘Niet dat ik het airede gekregen heb of airede volmaakt ben,’ en wat aan niemand anders dan aan Paulus de klacht ontperst: ‘Het goed dat ik wil, doe ik niet, ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods?’ Niet dat Asma met deze inwendige strijd, met deze ‘honger en dorst naar gerechtigheid’ te koop liep. Het ‘arme zondaar’ uithangen, liet hij over aan lieden van slechte smaak, aan de geveinsden, de eierzuchtigen die voordeel doen met ootmoed. Maar hij was nederig, hij had een kleine dunk van zichzelf, hij ging na en voelde leed over wat hem ontbrak. Hij wilde anders en beter zijn en doen. Asma wilde goed zijn. Hij streed de goede strijd van het geloof. Dat was gewis voor een goed deel mee het geheim van de stille droefgeestigheid die over dit leven lag uitgespreid.

133.

Op 2 juli 1884 vierde Haverschmidt zijn vijftienvigjarig jubileum als predikant. Bij die gelegenheid zei hij:

Ik heb niet aan een kerkelijke gemeente alleen willen toebehoren; ik heb een burger willen zijn met en voor u allen, naar de gave mij geschonken nuttig en tot vreugde van iedereen, met mij wonende in dezelfde stad. Het was mijn eierzucht een mens

te zijn, niets meer en niets minder voor elk die mens was, onverschillig van welk geloof en welke stand, rijk en arm, oud en jong, in vreugde of in lijden. Als ik iets voor u zijn kon, dan heb ik dat gewenst, gepoogd en - gedaan, al heeft het zeker nog veel te wensen overgelaten.

134.

Preek omstreeks oktober/november 1885 gehouden in de Grote Kerk te Schiedam. Meer dan alle andere onthult deze Haverschmidts doodsverlangen en zijn strijd hiertegen. Ze is één van de indrukwekkendste preken, vooral als men haar leest tegen de achtergrond van zijn dood. Niet alleen om het eerste deel dat openlijk op de zelfmoord zinspeelt, maar ook om het slot, waarin hij de angst voor de dood tracht te bezweren met betuigingen van geloof in het leven. Hij spreekt tot zijn gemeente, maar alweer maken zijn woorden onweerstaanbaar de indruk dat ze in de eerste plaats voor hemzelf bestemd zijn als een bijna wanhopige aansporing om zich de worgengel van het lijf te houden. Het uitgangspunt vormt een regel uit het eerste boek van Samuel 20 vers 3: 'Er is maar één schrede tussen mij en de dood.' Met de eerste zin reeds begint hij over de dood die alle mensen kan overvallen, 'ouderen, middelbaren en jongeren.' Dan gaat hij verder:

Gij hebt gelijk. Er zijn doodsgedachten die ons meer kwaad zouden doen dan goed, maar als ik u in dit uur aan onze sterfelijkheid herinner, dan is het ook niet om er zulke bij u te kweken. Integendeel, doch om u en mijzelf te wapenen tegen alle laffe en schadelijke vrees, evenals om ons terug te houden van dit andere, niet minder bedenkelijk euvel dat wij de dood gering zouden schatten, luchtig over hem denken, lichtzinnig hem tegemoetsnellen. Of is ook dat geen gevaar dat wij lopen en waaraan maar al te velen niet ontkomen zijn?

Wel, denken wij er nog eens met elkander over na. Zien wij wat er zovelen (*ons* wellicht óók) bang maakt voor de dood. Toetsen wij daarna wat (soms misschien onszelf mede) te licht over sterven doet denken. En moedigen wij ten slotte elkander aan tot een levensopvatting die op goede grond, met kloek en rustig vertrouwen de toekomst leert tegengaan. Vreest hem niet enkel, vreest hem niet al te zeer.

Doch er is iets anders en ergers waarom gij en ik voor de dood kunnen beven. Ontneemt hij ons niet alles en allen waaraan het hart ons hangt? Helaas, ja dat doet hij. Terwijl wij zo spreken rijzen er voor onze gedachten allerlei schone en goede dingen die ons het leven lief maken. De heerlijke zon, het groen der bomen, der bloemen en de frisse morgen, het stille avonduur na wel volbrachte arbeid, of de genietingen der kunst en de zoete vrede van de huiselijke haard. Onze vrienden met hun vertrouwelijke gesprekken en hun hartelijke bewijzen van dienstvaardigheid, ons eigen pogen om iets tot hun geluk bij te dragen en de zachte voldoening van het oprecht liefdebetoon. De kennis die wij met moeite opzamelden, maar vooral ook nog verder begeren uit te breiden, onze boeken, ons werk, zoveel dat ons nog te doen overbleef. En waarom ook niet het weinig of mogelijk zelfs vele dat wij bijeen mochten brengen aan stoffelijke goederen. Naarmate wij er ijveriger voor zwoegden en er zorgvuldiger en spaarzamer mee leefden, verkreeg het des te meer waarde voor ons. Dat alles nu zullen wij moeten achterlaten. En dan, wat voor ons immers honderdmaal meer betekent dan al het overigen: zij, om wie te behouden, wij al het onze gaarne over hadden: onze ouders, broeders, zusters, onze vrouw, onze kinderen. O, als wij daaraan denken, dat wij hen vaarwel zeggen kunnen, zonder afscheid van hen zullen scheiden. Eensklaps van hen verwijderd door een onmetelijke, onoverkomenlijke kloof.

Vrienden, dit denkbeeld is ontzettend. Ik wil er niets op afdingen. Wie zegt dat het zo heel erg niet is, is niet waard dat de aarde schoon, het leven rijk en het mensenhart ruim is. Laat zo een als kluizenaar zich begraven in een woestijn of op een andere manier zijn bestaan vermuffen in saaie afzondering, zijn leven voordoen in naargeestige verveling en zelfkwellerij. Wij voor ons weten en willen het weten, dat het aardrijk vol is van Gods goederen en dat, als wij onze zinnen en zielen maar openzetten, er elke dag weer, de een wat meer de ander minder, maar altoos door, verkwikkingen en vertroosting en ons hart binnenstromen. En nu te moeten weten: dit alles houdt eens voor ons op, dit alles kan vanavond of morgen uit zijn, voor immer uit.

Doch ik wil niet vergeten (en u die meegevoelt en meehuivert

bij deze gedachte, u wil ik het *met mijzelf* op het hart drukken: hoe een mens op de duur toch ook van al dat schone en goede genoeg krijgt, zo zelfs dat het ten slotte wenselijk voor ons wordt er niet langer in te delen. Wee, wie door onmatig genot er al te vroeg van ging walgen. Maar zelfs het verstandigst gebruik bewaart niet voor een eindelijk onvermogen om er lust in te vinden. Het klimmen der jaren maakt ons al losser en losser van een wereld, waarvan ten laatste het scheiden ons niet zwaar meer valt. En beklaagt gij hen die voor, die tijd heen moesten, die van de maaltijd werden afgeroepen terwijl hun honger nog allesbehalve gestild was, wreder is het lot van hem wie allengs alle lust moest vergaan. Men betreurt de jonge doden; treuriger dunkt mij is zich te overleven. En noemt dan vrij de dood een vijand, onze ergste vijand is hij toch niet. Ook is hij de laatste. Na die smart, na de benauwdheden van het sterven, geen nieuwe meer. Met de laatste zucht houdt alle zuchten op, met de rouw der achterblijvenden de rouw van die beweend werden.

Maar hier juist is het dat zich de onrust het sterkst van velen meester maakt, de angst van welhaast afgeroepen te worden. Weet gij vast, is hun vraag, dat het graf het einde is van al onze droefenissen? Of vangt niet veeleer met het stilstaan van onze laatste hartslag het eeuwig kloppen aan van een folterend geweten, de wroeging over een onherstelbaar verbeurd geluk? Naast uitspraken van het Oud Verbond als: ‘daar houden de bozen op van beroering,’ ‘daar is geen verzinning noch wetenschap, noch wijsheid in het graf waar gij heengaat’ - staat het Nieuwe met zijn: ‘het is de mens gezet éénmaal te sterven en daarna het oordeel’ - tegenover de Prediker met zijn: ‘enerlei weervart de mensen en de beesten: uit het stof zijn ze allen en tot stof keren ze weder,’ het woord van Christus: ‘de ure komt in welke allen die in de graven zijn, mijn stem zullen horen en zullen uitgaan; die het goede gedaan hebben tot de opstanding des levens en die het kwade gedaan hebben tot de opstanding der verdoemenis.’ IJzingwekkende voorstelling! Wel in staat om de moedigste, de beste ook met schrik te slaan. Geoordeeld te worden door Christus! Gewogen door de heiligste Alwetendheid! En waar ze ons te licht bevindt (te licht bevinden moet) een vonnis zonder genade, zonder herstel. Een worm die niet

sterft. Een vuur dat niet wordt uitgeblust.

Gewis, dit denkbeeld is ijselijk. Te ijselijk zelfs om volkomen waar te kunnen zijn. Er moge waarheid in schuilen, een kern van echte wijsheid, - voor een belangrijk deel moet het toch slechts beeldspraak zijn, aanschouwelijke voorstelling, vergankelijke inkleding. Doch tot hoever gaat dat deel en wat blijft er na aftrek over als onloochenbare gewisheid? Er volgt dan toch iets van de dood? En wát dan? Elke schildering van het hiernamaals is gebrekkig. Er is toch een hierna? O, deze op zijn zachtst genomen pijnlijke onzekerheid!

Vrienden, zij is wel geschikt om ons met bevend ontzag de poort des doods (de poort der eeuwigheid?) te doen naderen. Lichtzinnigen slechts die er zich afmaken met een: 'ik geloof er niets van!' of 'wat gaat het mij aan? Ik zal het dān wel zien!' Men kan twijfelen aan een bestaan na de dood. Dit ligt zelfs meer voor de hand dan om het zo maar aan te nemen. Veel komt er tegenop. Strikt genomen, te bewijzen valt het niet, maar behalve dat ons gemoed en ons geweten ervoor pleiten, de onmogelijkheid ervan aantonen, is evenzeer ondoenlijk. Voor de denkers - en niet de praters - blijft het altijd een groot vraagstuk, op z'n minst. En zich daar nu maar af te maken, hoogstens met een: 'ik zal het dān wel zien!'

Niettemin drukt dat ruwe zeggen op onbeholpen wijze een gedachte uit die niet ongegrond is. De eeuwigheid is en blijft een raadsel, door geen der geslachten die voorbijgingen opgelost. Zelfs het evangelie nam de sluier van het 'daarginds' niet weg. En beter dan zich vooruit reedsodeloos te kwellen met wat geen mens weten kan, doen zij die de bevrediging van hun weetgierigheid verdagen totdat de dood zelf hun het grote geheim zal hebben onthuld.

Dit tegen eenodeloze en onvruchtbare angst. Zien wij thans echter of er ook niet een tegenovergesteld en evenwel niet minder laakbare houding is: een bereid zijn, ja een verlangen naar de dood die afkeuring verdient. Reeds doelden wij er hier en daar met een woord op. Beschouwen wij het nog wat nabij.

Dan treffen wij in de eerste plaats dit zonderling verschijnsel aan, soms zichtbaar in het doen en laten van gans een geslacht, zich uitend in zijn letteren en in zijn kunst en ook op het bijzonder en huiselijk leven zijn donkere stempel drukkend, als

een besmettelijke ziekte links en rechts om zich heengrijpend, doch straks ook na te hebben uitgewoed, nog hier en daar haar verstrooide sporen achterlatend, een kwaal die wonderlijk genoeg bij voorkeur onder de jeugd haar slachtoffers kiest, de tijd van overgang uit een argeloos speelse kindsheid tot de jaren van arbeiden en opgaan in dagelijkse zorg en nood. Op de drempel van het ‘werkelijke leven’ overvalt zij ons licht, deze wonderlijke smart. Is het een opzien tegen de onbekende weg vóór ons? Is het een voorgevoel dat de wereld niet in staat zal zijn de droombeelden te verwezenlijken die onze nog onrijpe geest vervullen, de luchtkastelen die een dweepzieke verbeelding ons voortoverft? Ik weet het niet, maar een feit is dat wij op dat keerpunt wenen kunnen om een ongekend geluk dat voor ons verloren schijnt, om een leed waarvoor wij vruchteloos een naam zoeken. En in die dagen verlangen wij naar de dood. Dan schijnt ze ons geen dreigende gestalte, geen verwoester van ons heil, maar een vriend die ons belooft wat geen wereld ons te schenken vermag. Met wellust luisteren wij naar droeve kerkhofklanken; de dichters die ze ons voorzingen, zijn onze lievelingen, de liederen die zij ons vertolken slepen ons mee. Och, maar al te gewillig geven sommigen zich over aan een weemoed die ondanks de tranen die hij ontlokt, een bedwelmende zoetheid bezit.

Kinderachtig spel, zegt ge? Voegt erbij: gevaarlijk omgaan met een vuur dat al te licht hem die het voedt, verteert. Niet straffeloos schept men behagen in het neerslachtige, gelijk de ogen die liefst in het donker verkeren, zich ontnemen aan het licht. Men wordt ongeschikt voor natuurlijke, eenvoudige vrolijkheid. Ons werk staat ons tegen. Liever zitten wij neer in aandoenlijk gemijmer. De mensen hinderen en vervelen ons. Hoe alledaags schijnen ze ons toe met hun bemoeiingen die ons storen in onze zelfzuchtige dromerij. Genoeg! Een zegen maar dat de tijd niet zelden als vanzelf aan al die ziekelijkheid een einde maakt. Wij moeten vooruit, en al doende krijgt men het eens nietig gekeurde leven lief. Uit vele bleke jongelingen en heimwee- en ziekte-krankes zijn flinke mannen gegroeid en blijde moeders of vrouwen. Doch er zijn er ook jong vergaan of vroeg afgeleefd; er zijn die ongeneeslijke tobberds en klagers werden, zichzelf en een ander tot last omdat ze in plaats van met liefde het leven

te omhelzen, zich het hartebloed lieten uitdrinken door de vampier des doods. Hij, de worgengel verstaat geen scherts, wie hem spelend de hand reikt, die laat hij niet meer los, die sleept hij mee tegen wil en dank om in het eind hem neer te stoten in een eigenwillig gedolven graf.

Helaas, het is niet alleen aan de ingang van ons pad dat het spook der vernietiging ons met verraderlijke vleitaal tegentreedt. Ook naarmate wij vorderen, en de stralen van de middag brandend op ons neerkomen, ja, dan vooral, als wij niet hoger klimmen kunnen en wij staan daar in het besef dat wij het beste bereikt hebben dat het leven voor ons had, dan wil er zich een loomheid op ons werpen, een matheid, een ontevredenheid of juist wellicht, een onvoldaanheid die niets meer hoopt, niets meer wenst dan dit ene: te mogen ophouden en niet meer te zijn.

Nu zijn het niet langer de dichters naar wie wij luisteren, het zijn de koude, harde uitspraken der mannen als waarvan de Prediker er een was toen hij de slotsom van zijn onderzoekingen neerlegde in dat: 'ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid!' Of wat voordeel heeft de mens van al zijn arbeid die hij arbeidt onder de zon? Kwelling geeft het hem slechts des geestes. Het kromme kan niet recht gemaakt worden en hetgeen ontbreekt niet geteld en zo dan, beter de dag des doods dan de dag dat iemand geboren wordt. Geprezen de doden boven de levenden en allermeeest wie nooit geweest zijn en nooit gezien hebben het boze werk dat er onder de zon geschiedt.' Zouden sommigen van ons ze niet kennen de smartelijke uren waarin een mens dus hopeloos zucht, de lange nachten, als zulke bittere gedachten ons de slaap ontnemen? Maar bijna zeiden wij: het zou niet voor hen pleiten. Liep het hun dan altoos mee in het leven? Of stelden zij hun eisen zo vernederend laag dat ook het onbeduidendste bestaan een vervulling mocht heten? Zijt ge nooit gestuit op de nietigheid en ijdelheid ook van de matigste berekeningen en de billijkste verwachtingen, noch op de onvolkomenheid der mensen, hun botheid, hun ondankbaarheid, hun trouweloosheid. En uw eigen gebreken? Vruchteloos bestreden, altoos weer de weg versperrend, uw geluk verstorend, hebt ge er nooit al de onuitroeibaarheid en al de ondraaglijkheid van leren beseffen?

Wij voor ons begrijpen hoe een Job zelfs zijn geduld verliezen en hoe hij bidden kon dat het graf zich maar voor hem ontsluiten mocht, ja, hoe een Jeremia de dag vervloekte waarop zijn moeder hem baarde en de man verwenste die zijn vader de boodschap gebracht had: een zoon is u geboren. Nochtans, al kunnen wij erin komen, in die afkeer van een leven dat voor de enkele ogenblikken van onverdeelde vreugde er ons duizend biedt waarin zich gal mengt in ons genot, al verstaan wij die wanhoop aan de waarde van ons werk, aan de vrucht van ons lijden en strijden, - mannelijker dan met Elia te vertwijfelen en te klagen ('Het is genoeg, neem nu o, Heer mijn ziel, ik ben niet beter dan mijn vaderen') - eerst werkelijk vroom en vroed is voor ons wat wij bij Paulus lezen, die schoon ook begerig om ontbonden te zijn, evenwel bereid was 'in het vlees te blijven', waar hij dit 'nodiger' vond om der broederen wil. En als wij Jezus gereed vinden om als martelaar te sterven, dan bewonderen wij wel het meest dat er geen spoor van levensmoeheid bij hem viel te bespeuren - hij die toch tot het laatste toe hopen en vragen bleef 'dat de drinkbeker des doods van hem mocht voorbijgaan.'

Er is niets groots in wat in rechte lijn uit zou lopen in zelfmoord. Och, ja medelijden met deze rampzaligen die in een ogenblik van zwakheid een benarde post verlaten, die gebrek aan doorzicht geen eervolle uitweg deed vinden, zodat hem niets scheen over te blijven dan zich blindelings te werpen in de armen van de worgengel. En zo dan ook geen smaad over 'de ellendigen, de bitter bedroefden van gemoed' die verlangen naar de dood, maar zij zijn er die er naar graven als meer dan naar verborgen schatten, die blijde zijn tot opspringens toe en zich verheugen als zij het graf vinden. Slechts zij die zichzelf verloochenen en geduldig hun kruis op zich nemen, die niet toegeven aan weersin en weerbarstigheid, die nederig, geduldig en dankbaar hun aandacht wijden aan elke zonnestraal, waardoor de treurigheid van hun bestaan wordt opgevrolijkt, die hopen tegen alle hoop in en wachtend doen al wat hun hand vindt: zij zijn het die ons eerbied afdwingen en aan wier zijde wij ons wensen te scharen.

Wij ontveinzen ons niet: er is heel wat om ons bang te maken voor de dood. Niettemin behoeft die strenge reisgenoot (die

slechts als op één schrede afstands met ons voortwandelt, ieder ogenblik bij machte zijn hand op ons te leggen) nochtans behoort hij de lach niet van onze lippen weg te vegen. Wèl de lach der roekelozen die hun luttele dagen verbeuzelen in niets dan zelfzuchtig jagen naar vergankelijk vermaak. Hoe arm en naakt zal het leven hen straks - morgen of heden - aan de ingang verlaten der donkere poort die hen brengt - waarheen? Naar een toekomst waarin voor hen niets overschiet, een toekomst waarin op hun verwaarloosde akker het onkruid eerst recht welig en giftig zal voortwoekeren.

Doch zo wij lief hebben en weldoen, geen vrees. Die wij beminden, hoezeer onze ziel aan hen kleeft, wij vertrouwen hen met goede moed aan een liefde toe die nimmer sterft. Wij scheiden van hen, doch ook weer niet om te scheiden. Blijft ons beeld, blijft onze geest niet achter in hun hart? En indien er ook geen ander zou zijn, is ook dat reeds geen voortdurend weerzien? Wij verlaten een aarde vol onvolkomenheid en zonde, maar waar wij ook temidden van alle bederf, de macht leerden ondervinden van een heilige geest die het kwade overwint. Geloof, hoop, liefde; deze drie vergaan nimmermeer. Zij zullen de troosters zijn van hen die na ons komen. En ook onszelf - indien zij meer dan klanken voor ons waren - vergezellen zij [onleesbaar] inlaten tot in eeuwigheid.

Welaan dan! Goedsmoeds voortgetreden mijn vrienden, en die goede moed getoond, hierin vooral dat wij volharden, werkend zolang het dag voor ons is, liefhebbend zo lang wij, kunnen, naarstiger en onbaatzuchtiger ook dan tot hiertoe.

Ach, ik vrees dat wij er soms niet genoeg op bedacht zijn hoe kort misschien onze dag nog slechts duurt, de gelegenheid om vreugde te geven, liefde aan te kweken. Doch wij weten het nu weer: slechts één schrede en het is onze beurt. Onze beurt om wat te hebben aan het leven, om er wat van te maken; dan is het voorbij. Danken wij God voor die ernstige herinnering. En laat eerlang onze ure slaan en *hij* toetreden die ons met zich voert; wij zullen hem volgen, dankbaar voor wat dit rijke leven ons schonk en in het geloof dat een genadig God, een liefhebbend Vader ons meer nog heeft te geven dan dit. Amen.

135. Preek uit 1887, nr. 19.

Niets is verleidelijker dan om het oor te lenen aan hen die ons bezweren ons geen zorg op de hals te halen en geen vijandschap, maar vriend te blijven, kan het zijn, met iedereen. Vooral is de verzoeking groot voor uit de aard teerhartige, tot zachtheid overhellende, op welwillende bejegening gestelde, van alle hardheid en bitterheid afkerige, ja daarvoor bijna vreesachtige zielen. Niemand zal zeggen dat zulken de minst beminnelijke naturen zijn, maar deze beminnelijkheid verliest alle waarde, zij is als de zoete spijs waaruit de korrel zout verwijderd bleef. Laat men weten wat men aan u heeft; weest geen vleiers.

...Ideaal en werkelijkheid. Gelukkig wie ogen heeft voor de laatste, maar zonder daarom zijn hart voor het eerste af te sluiten. De mens die enkel droomt van een wereld zoals zij moet zijn, is een ongelukkige of een dwaas die hier niet thuis hoort. De bestaande toestand vergetend, stoot hij zich telkens en pijnlijk tegen onoverkomenlijke slagbomen; en één van beide, of hij kwelt zich en put zijn krachten uit in nutteloze pogingen om hen uit de weg te ruimen, of hij verbeeldt zich er reeds overheen te zijn, wat misschien een aangenaam, maar tegelijk een kinderachtig spel is.

136. Preek uit 1887, nr. 20.

De lasten zijn niet naar billijkheid verdeeld. Het lot van de werkman eist (een ernstig onderzoek, nog slechts ten dele voltooid, bracht het helder aan de dag) dat lot eist in meer dan één richting verscherpt toezicht.

137. Preek 1889, nr. 4 (februari/maart).

Haverschmidt citeert eerst het gedicht van Sully Prudhomme 'Le vase brisé' en vervolgt dan:

Het had een barst bekomen, het fijne kristal. Niemand had het bespeurd. De stoot was niet opgemerkt, de scheur niet te zien. Doch sedert, druppel na druppel vervloede het vocht door de onzichtbare breuk. En de bloem in de vaas vond geen lafenis meer en kwijnde en dorde.

Dus is de tere bloem der liefde in menig jong gemoed vergaan. O, hebt deernis! handelt zachtjes met de jongeling! Doch laat niemand menen dat dit gemis, de leegte van een onbegrepen, nooit gevonden liefde, het moeilijkste is wat men dragen kan!

Of indien gij van onbegrepen, van nooit gevonden liefde spreken wilt, zoekt haar niet buiten, zoekt haar *in* het huwelijk. Hoevele van die verbintenissen werden aangegaan voor het ganse volgende leven; ik zal niet zeggen uit koele berekening - och, misschien geeft dat de armste echtverbonden niet; en in elk geval teleurstelling konden ze kwalijk meebrengen waar toch ook de kwade posten vooraf behoorlijk werden uitgetrokken! - neen, maar hoeveel huwelijken werden gesloten in blinde hartstocht en toen de roes voorbij was en de ogen opengingen, wat zag men toen? Wie weet het? Met elke dag klaarder dat men toch eigenlijk niet bij elkander hoorde? En de onverbreekelijke band, in verrukking geknoopt, werd een hinderlijke, een vaak al te kwellende keten. En neen, men rukt daar nu niet aan met ruwe hand, men rammelt er niet mee dat ieder het duidelijk horen kan hoe het eigenlijk een *keten* is. Maar zelf bespeurt men het wel terdege bij menige schrede! Of ook dät niet een barst is in de vaas, die de bloem van het levensgeluk langzaam maar zeker verdrogen doet en verwelken?

...Waarom ook speelt - is het toeval of noodwendigheid? - een grillige macht zo wreed vaak met ons arme mensen en doemt de geboren kunstenaar tot zielloos werktuigelijke arbeid, of wel zo wreed misschien, omgekeerd: wie met een afgepaste taak zijn brood in vrede en welvaart had kunnen eten, tot de onrust, de vruchteloze afmatting en de bittere bete van het mislukt genie?

138. Preek uit 1889, nr. 11

n.a.v. Handeling 1:1, een preek met prachtige fragmenten.

O, soms is het ons zo wonderlijk te moede! Het is als een heimwee dat ons overvalt. Het is alsof wij herinnering hadden aan een vaderland verre van hier! Wij zijn hier niet thuis. De onzen, hoe goed misschien voor ons, zijn ons vreemd. Of wel, wij horen als in het sprookje het verwijderd klockgelui van de kapel, die diep in het woud verloren, niemand ooit zag, nie-

mand weervinden kan. Neen, licht niet bij uw welvoorzien tafel, bij uw beker of uw geldkist of wat er anders voldoende is om uw drang naar het ideale tot zwijgen te brengen. Neen, licht niet om de dromers, de dichters, de profeten, die hoger staan en verder zien dan - haast zei ik het platvloerse ploertendom, waaronder wij zelf helaas al te dikwijls een brede plaats innemen. Eerbied voor dat ondoorgronde in ons wezen dat de kunst schiep, de muziek van het onuitsprekelijke en dat doet uitbreiden de handen naar omhoog alsof het daar ginds lag, achter de Alpenwereld der wolken, voorbij de eilanden die er drijven in de avondhemel, aan het einde der eindeloze nevellanen die zich uitstrekken in de donkere diepte waarlangs zwijgend en bleek, of zij iets van onze onrust, onze weemoed meegevoelde, de maan haar geheimzinnig spoor vervolgt, daarginds waar - o, zovele eeuwen van ons verwijderd - sterrenstelsels wegdoemen, zilverzand aan de oever der eeuwigheid, of lampen, ontstoken door geesten die ons wenken. Waarhéén, waarhéén?... dat wonderlijk verlangen, vreugde half, voorsmaak van zaligheid, en onrust, smart, gevoel van machteloosheid, gelijk de vogel moet verteren, wiens wieken zijn geknot - hij ziet de witte zwanen drijven hoog boven de roetwolken der steden - hèm kluisteren zijn verlamde vlerken, tussen de doodse muren, binnen bezoedelde dampkring.

...Nog sprak ik niet van hen die opzien naar de hemel. En voor hun blik staan zij die hen voorgingen, de vroeg gestorven vrienden, de nooit vergeten ouders, het jonggestorven kindje dat men altoos met zijn kinderen mee is blijven tellen...

...Ik denk aan de armen, de gedwongen om dag aan dag, menigeen ook nog met een goed deel van de nacht erbij, sommigen zelfs op rust- en feestdagen mede, een zware of een eentonige, een vreugdeloze, mogelijk wel een onreine en afzichtelijke arbeid te volbrengen. Dat went wel, zegt men. Ze weten niet beter of het hoort zo! voegt een ander erbij. Ze zouden niet anders meer kunnen! Gun hun hun vrijheid en ze weten er geen weg mee; ze maken er slechts misbruik van. Dat kan wel zijn, doch is het niet vreselijk dus te moeten leven en te sterven? En al gevoelen de ongelukkigen niet alles van hun lot, is er mogelijk in die gevoelloosheid zelf niet iets waarvan gij gruwet?... Doch stil! Deze verstomping, haast zeiden wij verdierlijking, is

misschien niets dan schijn. Hoort gij niet waarmee zulk een rampzalige zich hier troost? Hij heeft in zijn bijbel gelezen, hij heeft ergens opgevangen het woord van Job: 'Daar houden de bozen op van beroering, daar rusten de vermoeiden van kracht, daar zijn de gebonden tezamen in rust, zij horen de stem des drijvers niet, de kleine en de grote is daar, en de knecht vrij van zijn heer.' Of bemoedigender nog: hij vernam Jezus' gelijkenis van de arme Lazarus. O, bijna zou ik zeggen, houdt het hem te goede als hij met zekere voldoening kan denken aan Abrahams afwijzend woord tot de rijke: 'Gedenkt dat gij uw goed ontvangen hebt in uw leven en Lazarus desgelijks het kwade, maar nu wordt *hij* vertroost en *gij* lijdt smarten.'

139. Preek uit 1889, nr. 13.

O, slapeloze nachten, wat kunt ge de kranke, de arme, de bezwaarde kwellen. Men ziet nergens licht; ook in deze zin, dat men nergens uitkomst ontdekt.

...Geen valse schaamte, geen kunstmatige nederigheid. Men is en doet zich voor zoals men is: 'een stad op een berg,' 'een lamp op de luchter.'

140.

Op 4 augustus 1889 herdacht Haverschmidt zijn vijftwintig-jarige dienst te Schiedam. De rede die hij bij deze gelegenheid hield, is zeer belangrijk voor een goed begrip van zijn ontwikkeling tot vrijzinnig predikant. We hebben er reeds tweemaal uit geciteerd (doe. nrs. 73 en 75). Hieronder volgt het slot dat een indruk geeft van zijn positie in 1889 in een overwegend orthodoxe gemeente.

Summa summarum: toen ik in mijn grootvaders pastorie de wens bij mij voelde oprijzen om (evenals zeker wel een twaalfstal uit mijn moeders geslacht, van voor tweeëneenhalve eeuw her) predikant te worden, droomde ik mij een landelijk lustoord waar een niet al te grote kudde eendrachtig om haar herder geschaard, zich met hem verkwikken zou aan gedachten van liefde, hoop en blijdschap. Dit jongensideaal is nooit verwezenlijkt. Mijn bestemming was om eerst drie jaren op een kale kleiterp, daarna tegen een winderige zeedijk, en eindelijk alvast

vijfentwintig te slijten tussen honderden jeneverfabrieken, en dat binnen een tijd waarin de Nederlands Hervormde Kerk blootstond aan een gisting die volgens sommigen tot haar gehele ontbinding, volgens anderen tot haar wedergeboorte zal leiden in rechtzinnige geest; een tijd waarin het predikersambt zózeer alle aantrekkelijkheid verloor, dat nauwelijks enkelen meer verlangen er zich op voor te bereiden. Ik heb natuurlijk mijn aandeel gehad in de moeilijkheden en teleurstellingen die daarmee samenhangen. Doch ik heb ook ondervonden dat, als men er maar eenmaal middenin is, de storm wel eens meevalt, of dat er tenminste hoekjes gevonden worden waar, al waait het om u henen en al schijnt de zon nu ook juist niet *bijster* vrolijk, het nog best uit te houden is. Men treft er werk genoeg om de tijd niet te lang te vinden, men ploegt en zaait en al komt ook niet alles op wat men in de aarde strooit, al neemt de nattigheid hier wat, de droogte daar en het ongedierte ook het zijne, er blijft altoos nog over wat de moeite loont. Zonder beeldspraak: van weinigen onder u heb ik last gehad, bij de meesten een voldoende mate van verdraagzaamheid aangetroffen, en waren er om wie ik gerust had kunnen wegblijven, anderen hebben belang gesteld in mijn pogen en door die belangstelling de moed en de lust er bij mij ingehouden. Ja, er zijn enigen wier ijver mij beschaamd zou hebben als hun dankbare liefde [achter *dankbare liefde* met potlood een vraagteken] mijn ziel niet telkens had doen overvloeien van dank.... De kinderen, zij hebben mij niet het minst vertroost en goed gedaan. Is het omdat ik mijn eigen gelukkige kindsheid nooit heb kunnen vergeten of omdat het de mond van Jezus is die gesproken heeft: ‘derzulken is het koninkrijk der hemelen?’ Ach, laat mij die droom blijven dromen! Onder de kinderen aan wie ik bij de kerstboom vertelde, die ik op mijn lessen ongedwongen om mij heen mocht verzamelen, aan een knikje of een glimlach in het voorbijgaan, ik zo vaak een blij ogenblik te danken heb gehad, maar die ik allerliefst, wat groter geworden, terugvond onder mijn gehoor, onder deze kinderen zullen er nog, als lang mijn stem verstomd is, als de herinnering aan mijn werk voorgoed schijnt uitgewist, enkelen zijn die het beste ervan in hun binnenste bewaard hebben. Voor zulk een niet kleine, maar onberekenbare *grote* winst was het waarlijk niet te veel ge-

weest vijftientwintig jaar een vrij wat zwaardere last te hebben gedragen.

Nu, daarop dan hopen, wil ik met vertrouwen en verlangen zelfs het verdere van mijn arbeid op mij nemen. Ik ben nog verre van oud; ik ben nog allesbehalve reeds versleten. Soms zelfs overkomt mij een gevoel alsof ik wat het wezenlijke van mijn werk aangaat, er veeleer op vooruitga. Ik zie beter waar ik heen moet, ik vermag het soms beter dan voorheen, u te zeggen. Men mist wel wat van de verbeelding en de gloed van de verbeelding, maar aan nadenken won men, en aan innerlijke warmte, en in de plaats van wat bij de jeugd om beurten als overmoed tevoorschijn treedt of als wankelmoedigheid, kwam de beslistheid van overtuiging.

141.

Haverschmidt voelde zich - na een lange vakantie buiten - of hij de toekomst weer tegemoet kon zien. Hij was helder van hoofd, vol werkkraft en zelfbewuster dan hij ooit geweest was. Een toespraak gehouden op 6 oktober 1889 voor de Protestantenvereeniging legt daarvan getuigenis af. Haverschmidt koos als tekst Lucas 5 vers 4, waarin Jezus tot Simon zegt: 'Steek af naar de diepte en werp uw netten uit om te vangen.' Deze toespraak is in 1890 als brochure verschenen.

We gingen dan op onze manier aan het onderzoeken en nadenken. Niet zonder tegenzin deden wij het, want ons geloof was ons lief. Deze samenkomst bestaat toch niet in de eerste plaats uit zulken die niets geven om wat men hun in hun jeugd leerde, om wat zij hun ouders wellicht met warmte hebben horen verdedigen tegen een opkomend 'ongeloof'. Het zou mij leed doen om die ouders en om u, wanneer gij dat ongeloof met open armen tegemoet waart gesneld. Neen, gij hebt er aanvankelijk tegen getoornd, tegen die vragen, die twijfelingen omtrent hetgeen voor de uwen en dus ook voor u geen twijfel leed. Maar de ontkenningen, de bewijzen van het tegendeel, waren u te sterk. Gij werd genoodzaakt hier wat los te laten en daar wat toe te geven, en eindelijk, ja, daar viel uw gehele gebouw in puin. Uit het Oude Testament met zijn scheppingsverhaal en zijn God die Egyptenaren en Canaänieten uitroeide ten behoeve van een Israël, welke helden maar al te weinig be-

antwoordden aan uw zedelijk ideaal, trokt gij u terug op het Nieuwe Verbond. Doch ook daar wist ge dikwijls niet langer wat te denken en te geloven. De wonderen? Zij kwamen u steeds onwaarschijnlijker voor. Niet slechts dat zij veelal op zich zelf reeds iets volstrekt onaannemelijks hadden, maar over het geheel, hoe was het te rijmen dat God zich eenmaal op zulk een bovennatuurlijke wijze had geopenbaard, terwijl thans alles in de wereld zijn natuurlijk verloop had? Daarbij vingt ge iets op aan de weg waarlangs de dusgenaamd gewijde schriftverzameling ontstaan moest zijn en over de oorsprong der door haar overgeleverde verhalen. In alles had de menselijke onvolkomenheid, verering, maar ook verdichting en misvatting, haar hand gehad. Ten slotte werd ge geneigd de schouders op te halen bij schier iedere vraag: wat er dan toch wel in die oude tijd, bij de wording van het christendom gebeurd mocht zijn. En bleef het enkel *bij* die onzekerheid?

‘Steek af naar de diepte!’ klonk het onverbiddelijk. Al verder en verder waagdet gij u op de zee, waarvan ge vruchteloos een grens aan de overzijde poogdet te ontdekken. Steeds onzichtbaarder werd het strand, door u verlaten, en waarheen gij soms niet laten kondt een verlangende blik terug te slaan. Want ja, wie heeft nooit gewenst: kon ik nog maar geloven wat ik als kind aannam. Het was wel eng en bekrompen misschien, maar het was ook zo rustig en veilig. Men wist wat men had. En nu? Het beeld van God zelf dat men eens zo duidelijk vóór zich meende te hebben, het viel nauwelijks, het wàs niet meer te onderscheiden. Wáár zijn plaats in deze eindeloze schepping zonder hemel, wáár zijn hand in deze meedogenloze, deze volstrekt ongevoelige opeenvolging van gebeurtenissen, de een uit de ander voortvloeiend met onverbiddelijke noodzakelijkheid. Zou men nog tot Hem bidden? Maar Hij had immers geen oor om te horen. En bovendien, welke verandering ten goede bracht ons gebed in ons lot? Het ging tòch alles zijn vaste gang. Waarheen? Ja, waarhéén? Naar een eeuwigheid als waarvan men voormaals droomde? Of was zij geen droom, die toekomst aan gindse zijde van het graf? Zelfs dit denkbeeld scheen een hersenschim: het Godsrijk dat op aarde komt, de vooruitgang van ons geslacht, de eindelijke zegepraal van waarheid en gerechtigheid. Een onophoudelijke kringloop immers, het menselijk den-

ken, de menselijke ontwikkeling. Steeds, zij het ook ten dele in andere gestalten, de geesten komen terug op hetzelfde punt. Alzo dezelfde raadselen, dezelfde dwaasheden - indien het dwaasheden heten mochten. Want wat is dwaas en wat wijs? Is er goed en is er kwaad? Of is het niet eenvoudig, al naar men het neemt, al naar dat het ons het best uitkomt? Niets langer dus dat vaststaat... O, deze rusteloze zee, waarop men zich nooit had moeten begeven! Wie heette het ons toch: 'Steek af naar de diepte?' Was het geen boze geest als die Satan waarvan men eertijds beuzelde? Was het onze hoogmoed niet, onze eigenwaan? Ja, gij zult ze ook wel kennen: de ogenblikken waarin men lust gevoelt dat aan zichzelf te vragen, dus tot zichzelf te spreken. Dan verwenst men peinzensmoede het uur dat men de veilige ondiepte van het overgeleverd gezag verliet. Men voelt zich op de wijde wateren van de zee des twijfels zo verlaten, zo rampzalig.

En toch was het de Boze niet, het was onze goede geest, het was de Meester die wij gehoorzamen moesten en die het nòg wel met ons meent, als hij ondanks ons tegenstrevend, ons gemakzuchtig en onheilich: 'Wij hebben de ganse nacht tevergeefs gearbeid,' voortgaat met ons toe te voegen: 'Steek af naar de diepte en gij zult vangen!'

...Steek af naar de diepte!' In uw grote heldere ogenblikken, als ge tot uzelf komt - als wij zwak en kinderachtig en onlogisch zijn - neen, maar als geen kortzichtig verstand, als hart, ziel, geweten, het diepste en het beste in ons aan het woord is, dan vinden wij God, dan geloven wij weer en wij hopen.

En al weten wij het allen ook niet in een leer te omschrijven, wij houden ons vast aan te troostvolle ervaringen van ons gemoed. Wel zijn wij verwijderd van de lieflijke oever in welks ondiepe golfjes wij eenmaal als kinderen speelden, door sterker schouders een eindweegs de lichte branding doorgedragen, ons eigen geknutseld scheepje dapper toevertrouwend aan de rimpelingen van een plas door het opgeworpen zand van de grote wateren afgesneden; - als het om ons heen stormt en de grondeloze diepte onder ons kookt en bruist dan kunnen wij een verlangende blik terugslaan naar het strand dat zo kalm in het zonlicht baadt. Beproeven wij het niet. We zouden stoten op ondiepten en een schipbreuk temeer zou ook ons leven zijn.

Ook zijn wij veilig op de brede, diepe vloed, mits ons anker zich hechte in de onzichtbare, rotsvaste bodem. Wij werpen onze netten uit in de stroom. Wij arbeiden blijmoedig in hoop. De vreugde over onze taak verruimt. En ootmoedig dankend klimt onze psalm op tot Hem die over ons waakt. Ook in de diepte. Amen.

142. Preek uit 1889, nr. 17.

Dit fragment werd ook in de inleiding geciteerd.

Ik, [met potlood erboven: *men*] weet uit ondervinding wat het is geen lust te hebben in het leven, in zijn werk, in zijn taak, geen verwachting van welslagen, geen hart voor zijn omgeving, ja zelfs geen hartelijk, blij en vriendelijk gevoel voor zijn kostelijk goed en zijn liefste betrekkingen. Soms is het overal nevel; het houdt niet op zachtjes en doordringend te motregen. O, een orkaan met al zijn verwoestingen is zo vreselijk niet als die eentonige dagen en weken kunnen zijn, wanneer de schepping alle kleur mist en waar men zich heenwendt, het is alles even vochtig, guur, naargeestig.

143. Preek 1889, nr. 24 (oudjaar).

De dood met zijn smarten en kwalen nadert vast. Zal hij ons sparen, nòg langer, of...? Wie zal het u, mij, zeggen? Wij tasten in het donker. Ook voor ons is het, en niet slechts daarbuiten, nacht.

...Het verlangen is billijk dat ook het daglonersgezin zijn behoorlijk aandeel vinde in de maaltijd des levens!

144. Preek uit 1890, nr. 2.

Ons verleden is dikwijls ook rijk aan verliezen en teleurstellingen. En de gedachte daaraan, wil de mens ontstemmen, hem verbitteren en tot hardheid en onverschilligheid [in potlood erbijgevoegd: *moedeloosheid*] brengen. ‘Ik hecht mij aan niemand meer,’ hebben wij wel eens horen zeggen door ongelukkigen die mogelijk met al te vurige hartstocht, zich eenmaal aan anderen verbonden, maar de dood scheurde wreed de kostbare

snoeren of - wèl zo treurig - de tederheid en trouw werden niet beantwoord met wederkerige oprechtheid en toewijding.

145. Preek uit 1890, nr. 22.

Er zijn ogenblikken - en waren het slechts ogenblikken! - dan wil mij het evangelie zo onduldbaar zwaar voorkomen, en ik kan maar niet begrijpen waarom het evangelie, dat is immers een goede, een blijde boodschap heet. Want in plaats van mij op te beuren en mij blijmoedig te stemmen maakt het mij angstig en moedeloos en ik zou haast wensen dat ik er nooit iets van vernomen had.

146. Preek uit 1891, nr. 11.

Er zijn herinneringen die ons niet met rust laten; in deze zin dat zij ons bezielen, ons wijzen op onze adel, op onze verplichting, op onze eervolle bestemming. Deze zijn onze goede engelen. Doch wee, als zij gelijk sirenen ons tot zich lokken, met weemoedig zoet gezang ons betoveren, ons met onze gedachten en wensen bannend binnen een kring, waaruit geen ontkomen is, eenvoudig omdat de brug die ons terug zou moeten voeren voorgoed werd afgebroken. Verstaat gij mij? Wat voorbij is, is voorbij. Het keert nimmer terug, al wilden wij alles doen om het te doen herleven. En wie zich verdiept in het verleden tot hij er zich in verliest, die is inderdaad verloren. Het is gevaarlijk te dwepen met, te dromen enkel van wat achter ons ligt. Men staat stil. Men staat, men worstelt op tegen een stroom die eindigt met ons te overstelpen. Hopeloze krachtsverspilling, langzame moord die men begaat aan zichzelf. En toch vertoont zich deze kwaal gedurig weer. Men ziet tere, weke, dichterlijke naturen die als wegsmelten in tranen bij de gedachte aan een geluk dat voor hen verdween. De vraag is of zij het wel ooit kenden. Doch zij verbeelden zich dat ze het eenmaal bezaten. Toen die en die er nog was, toen dat en dat nog bestond, toen was hun leven zo rijk, toen waren zij gelukkig! Nu willen wij aannemen dat zij werkelijk verliezen hebben geleden en dat de voorwaarden om wat aan hun leven te hebben, moeilijker zijn geworden. Doch ze zijn vergeten dat die voorwaarden eertijds

ook niet dan ten dele vervuld werden. Wie weet het? Mogelijk dat zij toen evengoed als nu smachtten naar iets dat voorbij was en dat ze toch inderdaad *ook* nooit ten volle hadden gehad. Hun blikken hangen bij voorkeur aan wat ver achter hen is; hun vroege jeugd komt hun een toestand voor van louter onschuld en vrede. Maar heeft men dan nooit kinderen aandachtig gadegeslagen? Nooit opgelet hoeveel tranen zij storten? Nooit hoe zij verlangen om groot en niet langer kinderen te zijn? Zij willen hogerop. Doch onze dromer die weer kind zou willen zijn, hij wil terug, hij wil omlaag.

147. Preek uit 1891, nr. 12.

Dit is de eerste preek na de dood van zijn vrouw op 14 juni 1891. Als tekst koos Haverschmidt Psalm 23 vers 4: 'Al ging ik ook in een dal der schaduw des doods, ik zou geen kwaad vrezen, want Gij zijt met mij.'

Gij zult mij heden wel geen hoge eisen stellen. Het kan haast niet anders: het woord dat ik tot u spreken ga, zal uiterst gebrekkig zijn. Maar ik moest het spreken. Ik mocht niet nalaten reeds aanstonds weer voor u op te treden. Het gewonde hart heeft wel lust zich in de eenzaamheid af te zonderen, er is ook een eis van het geweten, om te zwijgen van het verstand dat zegt: ga aan uw werk; hoe langer gij het uitstelt, des te zwaarder valt het u het weer op te vatten. En wat het geweten betreft? Het herinnerde mij dat ik niet voor mijzelf leef, noch voor de mijnen; dat ik aan u behoer en dat ik uw voorganger ben. En dan moest ik u voorgaan met mijzelf te overwinnen. De werkman vat zijn gereedschap wel weer op als hij daags tevoren misschien het liefste wat hij in huis had, heeft uitgedragen, de onderwijzer plaatst zich weer voor zijn klasse, de geneesheer bezoekt zijn zieken opnieuw. En spreekt het dan niet vanzelf dat ik ook weer op mijn post moet zijn. Ook *wil* ik wel, al kost het mij moeite, al zag ik er meer dan anders tegenop. Ik heb reden om bedroefd te zijn, maar ook reden om te danken. En daarvan te getuigen, daarop te wijzen, mijzelf en die met mij treuren, en iedereen die het ook weleens horen mag, daaraan heb ik behoefte. Wat ik zeggen ga, het zal niet anders kunnen zijn dan ten dele uit mijn eigen ervaring geput. Ik heb nu iets ondervonden dat ik nog niet kende. Iets vrese-

lijks en ook iets heerlijks. Hoewel, dat spreekt, alleen nog maar bij aanvang. Ik sta pas aan de ingang der donkere vallei. Ik heb nog maar de eerste schreden gezet op de eenzame weg. Ik zal nog heel wat moeten ervaren, zwaar en bang. Zo heb ik ook nauwelijks iets gezien van het licht dat in het duister valt, het licht van boven. Er hebben lampen om mij heen gebrand, doch de vraag is of zij het rechte schijnsel geven. Er is afleiding, er is bezigheid, drukte zelfs; men komt soms haast niet tot zichzelf; men wordt in beslag genomen en begrijpt niet goed hoe men het heeft. De toestand is nog zo vreemd. Men gelooft bijna niet dat het zo is.

...Maar ach, er komen ook gans andere [dan feestelijke] dagen. En deze komen er zelfs zoveel en in ieder geval zijn ze zó wreed en zó hard dat het ons toeschijnt alsof *deze* psalmist het beter begrepen had die klaagde: 'Aangaande de dagen onzer jaren - het uitnemendste ervan is moeite en verdriet,' waarop hij niet minder waarachtig laat volgen: 'Snel wordt het afgesneden en wij vliegen daarheen.' Of is dat minder waar dan wat er in onze psalm en in onze tekst staat: 'Al ging ik ook in een dal der schaduwe des doods, ik zou geen kwaad vrezen, want Gij zijt met mij?'

Hebben wij inderdaad iets aan die zogenaamde tegenwoordigheid, die nabijheid Gods, als de worgengel tot ons komt, als hij zich plotseling verraderlijk werpt op één der onzen? En als wij daar dan staan bij het lijk van een dierbare en wij zullen voortaan onze weg hebben te vervolgen - ach, zo verlaten, ach, zo eenzaam - is het dan geen leugen: 'Uw staf en uw steun die vertroosten mij?'

Vrienden, laat ons eerlijk zijn en bekennen: zó te spreken, zó te roemen in, te danken voor Gods hulp temidden zelfs van de verschrikkingen des doods, dat ligt maar niet zo voor de hand. Het zijn de edelste, de hartelijkste, de diepstvoelenden *niet* die er dadelijk mee gereed zijn. Dikwijls wordt het meer gezegd dan gemeend. Men dringt het zich op, men beschouwt het als een schuldige plicht, men tracht er God of de mensen of zichzelf mee te behagen, en dan is het eigenlijk iets treurigs, om niet te zeggen verachtelijks. Honderdmaal edeler een Aäron die stille zwijgt, dan een nagemaakte Job die zijn 'de naam des Heren zij geloofd!' uitgalmt, zonder dat hij weet of waarlijk

voelt wat hij zegt. Ja, beter... een Jezus die vertwijfeld opkomt tegen het gruwelijk lot dat hem is weggelegd en uitroept: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten!' O, 'de kastijding als zij tegenwoordig is, is geen zaak van vreugde maar van droefheid' en bij name 'de prikkel des doods' is zó scherp, en 'de overwinning van het graf'; zij is ontzettend voor wie erdoor getroffen wordt.

En dit *zeg ik*, ofschoon ik met vreugde erken niet te behoren tot hen die in deze dood straffen zien van een wrekend Rechter, noch ook de overgangen misschien tot een foltering waarbij al het aardse lijden in het niet verzinkt. Maar al ziet gij in het sterven niet dan een tol die elk op zijn beurt aan de natuur heeft te betalen - en al begroet gij de jongste snik ook als de ingang tot de rust, de eeuwige die geen smarten meer kent, ja, al voedt ge een hoop die fluistert van 'voortleven' en 'weezien' - het is en blijft zo gruwzaam [*ontzettend* is doorgestreept], dit onverbiddelijke: 'Het is bepaald in Godes raad dat men van het liefst dat men heeft, moet scheiden.' Als moeder ons vaarwel zegt, als vader u voor het laatst de hand heeft gedrukt, als het oog breekt van uw kind, als ge 's nachts wakker wordt en ge hoort niet meer, nooit, nimmer meer die zachte ademhaling aan uw zijde, en ge gaat door het huis, waar ieder voorwerp herinnert aan een geluk dat voorbij is, voor altijd voorbij... en ge zoekt, al weet ge wel dat ge nergens vinden kunt, nergens wat en die gij zoekt... neen, komt mij niet aan met uit het hoofd geleerde teksten of andere mooie gezegden die ge hebt gehoord en nawauwelt. Al spraakt ge de taal der engelen, gij zijt een klinkend metaal, een luidende schel; een wanklank is uw geestloze praat in het oor van een innig beproefde en bedroefde.

...Bij de stem Gods schijnt zich te voegen de stem die nooit meer in onze oren zal klinken, maar die daarbinnen tot ons zegt: wees niet moedeloos, wees niet traag, doe mij de oneer niet aan van het op te geven, huldig mijn nagedachtenis door uw kruis te dragen, zo lang en zo goed gij kunt. Zo lang - *hoe* lang wel? De weg lijkt ons zo eindeloos!

...Die ons hier te vertroosten wist, zelfs in onze donkerste dagen, die ons aanmoedigde om voorwaarts te gaan, zelfs toen wij wilden dat wijzelf ook maar weg mochten zinken in eeuwige

nacht, - die ons hier door de smart heiligde en in de prikkel des doods het middel gaf om ons op te wekken tot hoger inspanning en verdubbelde liefde, zou Hij, onze God en Vader, niets beters voor ons hebben weggelegd dan na volbrachte dagtaak in te sluimeren in een slaap waaruit niemand meer ontwaakt? Is God dan een God 'van doden' en niet 'van levenden'? Jezus dacht anders, Jezus wist beter. En indien wij gebrekkig, maar toch getrouw, met hem pogen te werken zolang het dag voor ons is, laat ons dan ook met hem vertrouwen dat er opstanding is, eeuwig leven.

...*Dit* althans zal ons niet ontgaan, zo wij de stem volgen van de goede herder, wiens stem en wiens staf ons vertroosten tot in de donkerste kloven: dat als wij straks zelf ook de laatste, de bangste vallei moeten betreden, het dal der schaduw des doods, wij geen kwaad behoeven te vrezen. Ook daar zal Hij met ons wezen en *die* genade - o, goede herder, o, eeuwige, barmhartige Vader - laat zij ons genoeg zijn. Amen.

148.

Brief aan 'één zijner intimi', door Dyserinck geciteerd, zonder datum, doch vermoedelijk in antwoord op een condoleantie.

Zoveel bange tijden heeft ze met mij doorgestaan. Beter dat zij geen vreugde meer heeft dan dat zij ziekelijk was en lijden moest. En wat zeg ik? Zou onze geest dan niet voortleven? Is er geen hoop dat hij voort blijft bestaan en werken en genieten op een wijze die wij ons niet kunnen voorstellen? Dit is zeker: voor mijn gevoel leeft zij nog altoos. Het is of zij mij ziet of zij niet verre van mij is.

149.

Brief aan een nicht (dochter van zijn zuster Adriana?) gedateerd 2 juli 1891.

Lieve nicht! Gij hebt juist gezien toen gij vermoedet dat het leed waaronder ik gebukt ga, mij niet zou beletten belang te stellen in het geluk van anderen en allermint in het uwe. Van harte feliciteer ik u evenals uw ouders.

Heerlijk die schone tijd der jonge liefde. Och, mocht zij eeuwig, eeuwig kunnen duren. Doch zelfs als men er na jaren weemoedig

slechts aan terug kan denken, blijft hij een vriendelijk schijnsel werpen op een donker pad. Dat ondervind ik nu.

Geniet volop. Gij zijt het waard. Om de genegenheid waarmee gij een treurende bloedverwant weet te troosten.

Dank uw moeder voor haar hartelijke brief die ik wel zou beantwoord hebben, maar ach, het schrijven valt mij niet gemakkelijk.

150. Preek uit 1891, nr. 13.

En op een dag dat niemand het vermoedt, daar staat de dood al bij het bed en hij drukt zijn merk op het gelaat dat gisteren of eergisteren misschien nog glimlachte van levenslust. En de mensen staan verwonderd als zij het horen. Zij wisten niet eens dat gij ziek waart. Maar gij ligt koud en bleek op uw stervenssponde en gij hoort niet meer hoe uw vrienden om u schreien, en nooit, nooit meer zullen zij u kunnen zeggen hoe lief gij hun waart. En gij, gij kunt niets meer voor hen doen, niets meer voor hen zijn dan - God geve het! - een vriendelijke herinnering zonder zelfverwijt en zonder beschuldigingen. Sommigen, velen, gingen schielijker heen; zo gezond heette het, zo dood. Doch al gingen er ook maanden en jaren aan het heengaan vooraf, is het einde dan toch niet 'heengaan'? En verrast dit ook dan nog niet meestal de lijder en die met hem leden? Daarom, o rekent erop! Niet met laffe angst en sombere doodsgedachten die het leven maar vergallen en licht te onvruchtbaar maken, nee, maar door heden te doen wat uw hand vindt, door niet uit te stellen wat morgen niet meer geschieden kan, door te doen, te zeggen, te denken wat gij straks niet meer goed zult kunnen maken en door bovenal de uwen en menigeen met hen hartelijk lief te hebben. Dan moge het gemis eenmaal te groter zijn; daar is geen zachter balsem ook in de wonden die de dood ons slaat dan de zekerheid: wij hebben elkaar gelukkig pogen te maken. Het is waar, de dichter zong niet ten onrechte: 'O, strengelt niet te vast uw handen saam en harten, gij die sterven gaat!' - men mag niet uit het oog verliezen dat men elkaar slechts voor een poos heeft - doch een ander heeft niet minder waar gezegd: 'O hebt toch lief zolang gij kunt, zolang u God nog tijd verleent. Daar komt een dag, daar komt een stond

dat ge aan een grafkuil staat en weent.’ Nu dan, wapent u, bereid u voor op de dood, want ge weet de dag niet noch de ure waarin hij komen zal.

Doch het is niet alleen, noch vooral voor de dood, voor wiens komst, oud en jong, jong en oud, zich gereed moet houden. Aan de dood gaat het leven vooraf. Zorgt vóór alle dingen dat ge het leven goed opvat, dan zal het zich met de dood ook wel vinden. Sommigen mogen er anders over denken, een houding aannemen alsof het er minder op aankwam hoe men wandelt, mits men maar zalig sterft. Dit is een jammerlijke dwaling, een overdrijving en averechtse toepassing van de waarheid dat ook laat berouw en eindelijke bekering de zondaar ten goede kunnen komen. Doch welk een wangevoelen wordt dat geloof wanneer het ertoe leidt de aflegging onzer zonden zo lang mogelijk uit te stellen.

...Helaas, kennen wij ze dan niet, die lidmaat werden van een kerk en die het hun kinderen lieten worden enkel om daarmee te voldoen aan een zekere eis van maatschappelijk leven?

...Zij worden het praten niet moede over hun zaligheid of over een Voorzienigheid die hen beschermt op al hun wegen. Aanhoort ook de overvloedige verontwaardiging die zij uitgieten op de ‘ongelovigen’ van onze tijd. Want al zeggen zij het niet met dezelfde woorden als de Farizeeër, hun gebed houdt niet op, hun dankzegging dat zij *niet* zijn als de andere mensen: onrechtvaardigen, ontuchtigen, tollenaars en zondaars.

...En wie weet of er onder ons geen lieden zijn die ‘godloochenaars’ genoemd worden, maar die in hun leven God aanbidden ‘in geest en in waarheid’, want hun beginsel is gerechtigheid, hun woord oprechtheid, hun denken reinheid en goedheid, hun doen hulpvaardigheid en stille, dienende liefde?

151. Preek uit 1891, nr. 15.

Hoe soms aan het verdriet ten prooi, minder voel ik mijn angst en mijn nood bij de herinnering: ook zij droegen het leven en ook zij zijn gegaan in de dood. Juist, dat ook is een zegen die onze doden ons schenken: zij maken ons vertrouwd met ons sterven. Als de meesten van die ons liefhadden ons zijn voor-

gegaan door de donkere poort, dan houdt deze op een *donkere* poort voor ons te zijn en wij wachten het uur dat ons afroept.

152. Preek uit 1891, nr. 16.

Ik kan het Jacob niet onvoorwaardelijk ten kwade duiden dat hij ontroostbaar was, ja dat hij de troost die hem werd aangeboden afwees. Er bestond daarvoor duchtige redenen en ik eindig zelfs met te vinden dat als hij zich had laten troosten, hij geen eervol getuigenis van zichzelf zou hebben afgelegd.

153. Preek uit 1891, nr. 17, die op 13 september werd uitgesproken.

Als tekst had Haverschmidt (voor de hoeveelste keer?) een vers uit Prediker gekozen. Hoofdstuk 9 vers 5: 'Want de levenden weten dat zij sterven zullen, maar de doden weten niet met al. Zij hebben ook geen loon meer, maar hun gedachtenis is vergeten.' Haverschmidt begint met een jeugdherinnering op te halen. Als kind al kan hij de gedachte niet verdragen: ons wacht de vergetelheid.

Rechtvaardigen en goddelozen, ze moeten allen naar de doden, en daarmee is het uit. Een dode weet niets en een dode is niets. Al was hij bij zijn leven een leeuw, als hij gestorven is, dan een hond mits levend, is er beter aan toe. Weg is zijn liefde, weg zijn haat. Wat heeft hij nu aan al zijn ijver? of hij goddeloos was, dan of hij 'recht deed in de stad', men kent hem niet meer.' Zijn nagedachtenis wordt vergeten! Troosteloze leer? 'Toch niet,' zou de Prediker zeggen. Immers de rechte toepassing is volgens hem deze: 'Eet uw brood met vreugde en drink uw wijn van goeder harte. Laat uw klederen te aller tijd wit zijn en laat op uw hoofd de olie niet ontbreken.' Geen rouw dus, geen treurigheid! Geniet het leven met de vrouw die gij liefhebt, al de dagen van uw korte leven die God u geeft onder de zon, want dat is uw deel in dit leven en van uw arbeid, die gij arbeidt onder de zon. Dat is alles wat gij er van hebt. En in het korte, al wat uw hand vindt om te doen, doet dat uit al uw macht. Niet geaarzeld, toegetast! Want er is geen werk, noch verzinning, noch wetenschap, noch wijsheid in het graf, het dodenrijk waar gij heengaat.' Hadt gij wel gedacht, mijn hoorders, dat er zulke dingen in de bijbel stonden?

...Gij hebt mij niet horen zeggen en gij zult het niet horen, dat de schrijver van het boek de Prediker een dom man was en dat hij ongelijk had, toen hij de opmerking maakte dat wijzen en dwazen, goeden en slechten, gelijkelijk vergeten worden. Och, het is verbazend zo spoedig als de mensen zich over ons gemis heen zetten!

Kent gij het versje van Millevoye: 'De vallende bladeren'? Ik heb er op de leeftijd dat men bij verzen tranen stort, om geweend en ik ben er weleens boos om geworden. Ik kwam er wel eens tegen op. Het was niet waar, meende ik. Maar is het niet waar? In de herfst, als de bladeren vallen, gaat door het bos, dat hij van kind af liefhad, met langzame schreden een jonge toringzieke zijn laatste wandeling doen. Hij weet dat zijn stervensuur nabij is. Men heeft het hem voorspeld: nog eens zult gij de bladeren zien verwelken, en dan is het met u gedaan. Nu, zij vallen, de bladeren en terwijl zij de weg bestrooien, smeekt hij hen dat zij de plek waar hij begraven zal zijn, verbergen mogen voor het oog van zijn ongelukkige moeder. Toch, één hoop koestert hij nog. Misschien dat soms, als de avond daalt, zijn geliefde de hoek zal omslaan der sombere laan die naar zijn graf voert. En dan, als ze daar schreiend neerknielt, mocht dan het ritselen van het dorre loof zijn schim doen ontwaken en hem een ogenblik van troost schenken. Met die bede gaat de kranke, om niet weder te keren. Enkele dagen, en men begraaft hem onder de oude eik. En nu? Zijn moeder weet de eenzame steen wel te vinden. Trouw brengt zij er haar bezoeken. Doch niet lang meer, helaas. En zijn beminde?... Laat zich wachten. Niemand dan de herder die zijn schapen door het dal drijft, stoort voortaan de stilte der begraafplaats.

...De Prediker had toch gelijk. Allengs breidt zich over allen, beweend of niet, begeerd of verfoeid, goeden en bozen, de immer dichter nevel uit, de ten slotte volstrekt ondoordringbare nevel van de vergetelheid.

...Prediker was een wijs man; hij had gelijk, hij die zelf ook vergeten is en wiens werk het misschien evengoed had mogen zijn! Wat korter of langer mag het duren, maar het komt er dan toch in het einde op neer: geen gedachtenis langer. Voor dwazen zomin als voor wijzen, voor rechtvaardigen zomin als voor goddelozen. Heeft men niet trouwens al voorspeld dat de

ganse aarde eens een ijsklomp zal zijn, een onbewoonbaar gesternte, zonder groei langer of leven? Dàn, geen plant, geen dier, geen mens meer. En nimmer zal dàn, in iets dat naar brein zweemt, naar denkende hersenen, het besef kunnen oprijzen van een geschiedenis, een beschaving, een opkomen en vergaan van volken en staten, het vermoeden van iets dat naar een mensheid geleeke. Hoeveel minder dan van iets dat ons aanging, U en mij, herinnering van onze smarten en onze vreugde, ons hopen en ons vrezen, ons trachten en ons dwalen, het kwaad dat wij pleegden en het goede dat wij beoogden. Uitgewist dan alles. Weg, of het nooit geweest was!

...Men zal ons vergeten. Met alles wat en allen die wij ons herinnerden, zullen wij vergeten zijn. Er zal geen gedachtenis meer gevonden worden van onze liefde, en ook, gelukkig, van onze liefdeloosheid, van onze ijver, maar ook van onze nijd, van al onze kleine armzaligheden, noch van de, ach, al te korte, al te schaarse ogenblikken als wij zalig waren, omdat wij beminden en het goede poogden. Maar dat goede zelf zal daarom niet opgehouden hebben, en onze zwakke pogingen om er iets van tot stand te brengen, zullen niet vruchteloos zijn geweest. Ieder heilig voornemen, elk gebed, elke traan van berouw, elke handdruk van trouw, iedere daad van onbaatzuchtigheid en zelfverloochening, zal zijn als een beweging, een trilling die zich voortplant in de oneindigheid, ook nadat de oorzaak, de eindeloze reeks van oorzaken die haar in het aanzijn riep, niet meer zal zijn na te gaan. En zich verenigende met gelijke stromen, zal zij een kracht worden, die voortduurt en groeit, en die het goede werkt, het goede dat wij niet zien zullen, waarvoor men ons niet danken zal, maar dat niettemin 'goed' zal zijn en goed zal doen. Geen kracht gaat verloren. Het leven blijft. In altoos andere gestalten openbaart het zich. Het houdt niet op zich te openbaren. Wij, neen, niet *wij*, niet *zij* die ons voorgingen, slechts *hun* en *onze* tijdelijke vormen, namen; wat vergankelijk aan ons was, vergaat, verzinkt in het niet en de vergetelheid. Maar het wezenlijke in ons, dàt staat en blijft geschreven in het gedenkboek dat voor Gods aangezicht is. Amen.

154. Preek uit 1891, nr. 19.

Ja, bekennen wij het maar eerlijk: wij zijn zelf dikwijls zo zwak en moedeloos. Dan durven en kunnen wij niet zoals wij wel willen en moesten. En wij vallen de onzen lastig met onze zwaartillendheid of wij doen het doordat het ons ontbreekt aan standvastigheid en volharding. Het ene ogenblik vrolijk en hoopvol, tot overmoed en uitgelatenheid toe en het volgende, ach, zo terneergeslagen en zo lafhartig.

155. Preek uit 1892, nr. 12.

Daar is de armoede die miljoenen tot een lot dwingt niet veel beter dan de slavernij. Die in holen en mijngangen waar geen dag ooit doordringt, hun leven doet slijten als een eeuwige nacht hen ophoopt in stegen en straten zonder iets wat naar vreugde zweemt, om zich een stuk brood te zoeken tussen het rusteloze woelen en dringen van ontelbare, eveneens hongerenden.

156. Preek uit 1892, nr. 14.

Al te grote aandoenlijkheid, ook bij ingebeeld leed, hangt dikwijls samen met een lichaamsgestel dat van jongs af teer of door latere noodlottige invloeden, misschien van meet af aan door overerving of anders ten gevolge van averechtse behandeling, door kwaad dat men zichzelf of dat anderen ons aandeden, ondermijnd en van draagkracht beroofd werd, zodat het dus menigmaal ook alweer gans natuurlijk en onvermijdelijk heten moest als enkelen tegen niets opgewassen blijken, en het kleinste stootje vaak voldoende is om hen, zoal niet terneer te werpen, dan toch een innerlijke, door niemand opgemerkte pijn te veroorzaken. En zegt dan vrij dat het slechts hersenschimmen zijn waarmee zij zich kwellen, het feit blijft dat zij erdoor geplaagd worden. Ook denkbeeldig lijden is lijden en tot welke uitersten het kan voeren, uitersten van vertwijfeling of waanzin, helaas, de bewijzen ervan liggen voor het grijpen. Menigeen is moedwillig, zo heet het, een leven ontvlucht waarvan men zich tevergeefs bleef afvragen waarom het met al zijn zegeningen en genoegens geen waarde meer voor hem had.

157. Preek uit 1892, nr. 16.

Voor de kennis van Haverschmidts gemoedsleven een zeer belangrijke en indrukwekkende preek; een soort voorpostengevecht, een voorbereiding op de dood en het zoeken naar een bezweringsformule voor de steeds nader komende worgengel. De tekst is ontleend aan Hebreeën 9 vers 27: 'Het is de mensen gezet éénmaal te sterven en daarna het oordeel.'

Het is gezet. Het staat vast. Vele dingen zijn twijfelachtig. Dit ene niet: Wij zullen allen sterven. Het is voor ons weggelegd. Het wacht ons. En wàt wij ook doen, er is geen ontkomen aan. Wij mogen het misschien kunnen vertragen, uitstel is geen afstel en wat vroeger of later, de dood komt eenmaal gewis.

Hoeveel wachters ons omringen, eens breekt de belager door hun kring heen. Eens en vermoedelijk nog onverwacht, zelden of nooit op het ogenblik waarop wij het ons hadden voorgesteld, meestal minstens iets te vroeg wordt de hand ons op de schouder gelegd en de zwijgende gast, die niemand ziet, staat vóór ons. Hij wenkt dat wij gaan zullen. En wij gaan.

...De tol moet betaald, de laatste, aan onze natuur, als mens, als sterveling. Verzet u dan niet verder. Geef u over aan de onoverwinnelijke. En waar gij u niet langer verweren kunt, leg daar de wapens minstens met waardigheid af.

Och, zal het ons gegund worden, moedig de strijd op te geven? Weten de meesten wel dat zij heengaan? Wat gaat er in hen om, terwijl ze daar neerliggen met het doodsweet op het verblekend gelaat? Sommigen, ja, mogen de dood onder de ogen zien. Zij groeten wie hun lief zijn, zij bevelen zich Gode; wellicht zelfs dat om hun lippen een besef zweeft als van een naderende zaligheid. Doch aan anderen, en het merendeel, ontbrak het vermogen, de gelegenheid om van wat daarbinnen gevoeld werd, getuigenis af te leggen. Een nevel daalde over de ziel om niet weer op te trekken, lang voordat het oog nog voorgoed gebroken was. In verwarde en zinneloze dromen ging blijkbaar de rede onder. Of plotseling stond het hart stil dat zoëven nog, van geen einde zich bewust, werkzaam klopte... Maar ik meen iemand te horen spreken: houd op, gij maakt ons angstig, gij maakt ons bedroefd. En waartoe moet dat dienen? Toch niet om u een soort van redenaarstriomf te doen

behalen? Beken dan althans dat dit een goedkope zegepraal zou zijn. Niets is gemakkelijker dan mensen schrik aan te jagen, hun minstens een beklemmende gewaarwording op te dringen door over sterven uit te weiden. En wie daar genoeg in vindt, heeft op zijn zachtst gesproken een slechte smaak. Kinderen griezellig te maken met spookgeschiedenissen komt niet te pas. En grote mensen, nu ja, zijn toch ook maar grote kinderen, vooral waar het dit vreselijke, dit helaas niet verzonnen, dit altoos door naderende en eenmaal niet meer te keren spooksel, de dood, geldt. Er zijn onder ons wel dapperen - met de mond - die luid snoeven: laat hem maar komen, ik ben niet bang voor hem. Doch, alles welbeschouwd, is het daar ook al mee als in de kinderkamer: die het grootste woord hebben, ontstellen vaak het eerst en bij het minst geheimzinnige gerucht. Te zwijgen is best over wat ons onaangenaam stemt en het degelijkst bewijs meteen dat wij er maar weinig aan denken en het ons niet al te zeer aantrekken. Zeker! Slechts... gaat het wel aan over de dood het zwijgen te bewaren, daar het immers stellig en gewis is, dat hij ons eenmaal in zijn macht hebben zal? 'Het is de mensen gezet'... Ongetwijfeld. Maar dat weten wij allen reeds, dat behoeft niemand ons als iets verrassends en belangrijks mede te delen. Wij begrijpen eigenlijk niet waarom het in de bijbel staat. Wanneer dat boek werkelijk bestemd werd om ons in de Waarheid te onderwijzen, dan had het toch veilig die waarheid achterwege kunnen laten. Of verbeeldde hij zich soms, de apostel, of wie het was die onze tekst terneerschreef, dat zijn lezers zich bij vergissing voor onsterfelijk hielden? Wat zal ik daarop antwoorden? De eerlijkheid gebiedt de partij voor de schrijver op te nemen, in zoverre als hij het slechts terloops, in het voorbijgaan heeft opgemerkt, en het dus in het minst niet als iets nieuws en gewichtigs wil hebben aangekondigd, dat al wat mens is eenmaal sterven moet. Eigenlijk zegt hij nog wat anders. Wij zullen dat meteen wel zien. Doch staan wij eerst stil bij die gedachte, alsof het beter ware zo weinig mogelijk en, kon het, zelfs in het geheel niet over de dood te denken en te spreken. Is dat wel waar? En ligt er in de weerzin die er zich in lucht geeft, niet iets dat ons inderdaad niet tot eer strekken zou?

Zegt iemand: ik houd niet van bang maken, dan heeft hij gelijk.

En laat mij eraan toevoegen: er is evenzeer een week en aandoenlijk, bijna noemde ik het een wellustig mijmeren over het graf dat geen aanbeveling verdient.

De ouden beeldden de dood af als een jongeling met een uitgedoofde fakkel in de hand. Daar was niets afzichtelijks in; en als zij hem ‘tweelingbroeder van de slaap’ noemden, gingen zij ons desgelijks voor in een betamelijkheid die men nooit uit het oog had behoren te verliezen. Later evenwel vond men het nodig de verbeelding te hulp te komen, of liever haar te schokken door middel van geraamten, met behulp van de holle ogen en de grijnslach van een doodshoofd. Een zandloper moest de ontvleesde hand omvatten, met de zeis om zich heen maaïen. Sprekende voorstelling gewis, doch die slechts dienen kon om het gelaat zo schielijk mogelijk af te wenden, tenzij men zekere verdienstelijkheid of ook een soort genoegen vond in de rilling die de aanblik van het monster opriep. Werkelijk toch: levensvreugde gold voor verdacht. Men mocht niet blij zijn. Dat was aards en zondig. Memento mori! Gedenk te sterven! De vermaning verdrong in de bloeitijd der kluizenaars en in die van een wereldschuw protestantendom het ‘gedenk te leven’. Wat trouwens nog niet zo onhebbelijk verdiende te heten als de zucht die bij tussenpozen de lieden bekreep: om te dwepen met de zoete dood. Dan schreide men, bij voorkeur op een kerkhof en rijmde over dit onderwerp. Dichters lieten die in hun verzen - en laat ons hopen daarin alleen - de armen smachtend uitbreiden naar het ‘koele graf’. Vergeleken daarbij was de akelige scherts der middeleeuwse dodendansen hartverheffend. Doch ik herhaal, men behoeft om dergelijke onzinnigheden af te keuren, het nog geen levenswijsheid te achten, dat van sterven nooit of nimmer gerept wordt. Kon men hem met een zwaai van de arm wegbannen, de engel der verschrikking!... Maar men bant slechts de gedachte aan hem. Hemzelf houdt men er geen ogenblik mee op. En aangezien hij ons toch te avond of te morgen in de weg treedt, is het dan wel zo kwaad zich vooraf gereed te maken op zijn komst? Vragen wij eenvoudig, wat hij ons te zeggen heeft, de dood, welke eis hij ons stelt, wat hij ons zou kunnen aandoen, en hoe wij het moeten aanleggen, opdat hij ons zo weinig mogelijk, opdat hij ons geen kwaad doe. ‘Het is ons eenmaal gezet te sterven.’

Ontzaglijk: dat wordt die gedachte inzonderheid, geducht is deze zekerheid bovenal, wanneer wij haar ons zó voorstellen als de tekst ons dat doet; hij die niet maar zegt, dat wij ‘te eniger tijd’, doch dat wij slechts *eenmaal* sterven zullen. Eénmaal - en dus niet bij herhaling.

...Evenals sommige mensen gaarne herhalen: ‘men leeft maar eens’, waarmee zij dan bedoelen, dat wie zijn ene beurt ongebruikt liet voorbijgaan, voorgoed de gelegenheid om te leven verzuimd heeft; zo zegt de bijbel hetzelfde, maar hij zegt het toch anders, en misschien meent hij er ook iets anders mee.

Juist, zegt de bijbel, morgen sterft gij, of overmorgen, en in ieder geval over niet lange tijd; en bedenkt wel: dat doet gij maar eens en daarmee is over uw leven beslist. Als dāt gebeurt is, kunt gij er niets meer aan veranderen. Want de gelegenheid om te sterven en dus ook om te leven, wordt u niet andermaal geboden. Zei ik te veel toen ik dat een ontzaglijke gedachte noemde? Mogelijk hebt gij wel eens gedroomd dat gij stierft en toen ging, zoals een bliksemstraal de nacht verlicht, uw gehele leven met al zijn tekortkomingen in minder dan een oogwenk uw geest voorbij. Maar gij ontwaakte en goddank, het was maar een droom geweest. Gij mocht nog leven en gij zoudt immers al uw best doen om de schade in te halen en het bedorvene weer goed te maken? Nu, wie weet, of wanneer wij sterven, in een der laatste opflikkeringen van de geest ons niet een blik gegund wordt, achterwaarts, als van een berg, over het ganse dal dat wij doorgingen. Maar dān is het geen droom. Dan is alles, ook de gelegenheid om in te halen en goed te maken voorbij: ‘Het is de mens maar éénmaal gezet te sterven. En daarna?’ ‘Daarna,’ zegt de bijbel, kort en plechtig: ‘daarna is het oordeel.’

Ik was nog een klein kind. Op een zondagavond lag het kerkboek van mijn moeder geopend op de tafel. Ik kende het wel met zijn gouden haken. Er ging zelden een zondag om dat het niet, en bij herhaling, dienst deed. Ik was nog een klein kind en de mensen waren nog ouderwets! Nieuwsgierig waagde ik het een paar bladzijden van het eerwaardige boek om te slaan. Er schemerde tussen de vergulde randen iets als een prent en al wat daar naar zweemde trok mij aan. Inderdaad, het was een afbeelding zoals men er toen wel meer in kerkboeken vond. Maar wat moest zij voorstellen? In het midden Jezus. De

stralenkrans om zijn hoofd liet geen twijfel over of hij was het. Hoog troonde hij op de wolken des hemels, en rondom hem, eveneens door wolken gedragen, scharen van mensen, in altoos wijder kringen en wier getal steeds aangroeide. Want beneden op de aarde, daar stond een engel en blies op de bazuin, dat de doden er wakker van werden en hun graven verlieten. Men zag hoe hun verstrooide beenderen zich bijeenvoegden, hoe zij opnieuw bekleed werden met het vlees van voorheen en dan voeren zij opwaarts en engelen kwamen hun tegemoet en leidden hen de hemel binnen tot de menigte die de troon van Jezus omringde. Maar er waren onder de opgestanen óók, die met blijkbaar ontzetting het schallen der bazuin vernamen. Deze bedekten hun aangezichten om Jezus niet te zien. Zij poogden te ontvliesen. Tevergeefs! Afgrijselijke gedaanten, van duivels, met horens en klauwen als van wilde dieren, wierpen zich op hen en sleurden hen mee naar een gapende afgrond uit welks kaken helse vlammen omhoogstegen... Verschrikt sloeg ik het kerkboek toe... Voor het eerst van mijn leven had ik kennis gemaakt met de verwachting, die van de dagen der eerste Christenheid af, miljoenen in angstige spanning heeft gebracht: het geloof aan het laatste oordeel.

Voor wie dat geloof niet mocht kennen, zal het voldoende zijn hem te verwijzen naar het eindartikel van de Belijdenis der Hervormde Kerken in Nederland, waar we met even zovele woorden lezen:

‘Ten laatste geloven wij, volgens het woord van God, dat als de tijd van de Heer verordend - die aan alle schepselen onbekend is - gekomen is, het getal der uitverkorenen vervuld zal zijn, onze Here Jezus Christus uit de hemel zal komen, lichamelijk en zienlijk gelijk hij opgevaren is met grote heerlijkheid en majesteit om zich te verklaren en rechter te zijn over levenden en doden, deze oude wereld in vuur en vlam stellende om dezelve te zuiveren. En alsdan zullen persoonlijk voor deze grote rechter verschijnen alle mensen, gedagvaard zijnde door de stem des aartsengels en door het geklank der goddelijke bazuin. Alsdan zullen de boeken (d.i. het geweten) geopend en de doden geoordeeld worden naar hetgeen zij in deze wereld gedaan zullen hebben, hetzij goed hetzij kwaad. En daarom is de gedachtenis dezes oordeel met recht schrikkelijk en ver-

vaarlijk voor de bozen en goddelozen en zeer wenselijk en troostelijk voor de vromen en uitverkorenen. En zij zullen de schrikkelijke wraak zien welke God tegen de goddelozen doen zal, die hen getyranniseerd, verdrukt en gekweld zullen hebben in deze wereld en zij zullen wel onsterfelijk worden, doch also dat het zal zijn om gepijnigd te worden in het eeuwige vuur, hetwelk de duivel en zijn engelen bereid is.’

...Ziedaar dan het geloof der oude kerk en zeker tennaastenbij van alle oude christenkerken. Ziedaar, wat de afbeelding in de bijbel van mijn moeder mij voor ogen had geplaatst, gebrekkig, onbeholpen, doch in haar onbeholpenheid genoegzaam erop berekend om mijn arme kinderziel te vervullen met een tot nog toe ongekende vrees. Want de herinnering uit mijn jeugd is eigenlijk nog niet ten einde. Ik zie mijn moeder weer, die als ik die nacht niet slapen kan, voor mijn bed komt, en nadat ze gehoord heeft wat mij zo bang maakt, mij troost zoals moeders dat alleen kunnen, niet met geleerde beschouwingen, maar met dat vriendelijke vertrouwen waardoor alle vrees ‘buiten wordt gedreven’. Zij liet mij mijn avondgebed doen en toen ze me gekust had, sliep ik in alsof er geen oordeel was. Ook bleek mij enige tijd later dat de schrikwekkende prent niet langer in mijn moeders kerkboek was te vinden. Niet dan een nauw merkbaar overblijfsel verried meer de plek waar men haar had uitgescheurd.

...Wat of het dan wel geweest mag zijn, dat men aan het oude geloof had? Het was ten dele angstwekkend; dat hoorden en begrijpen wij. Doch dat was het toch ook maar ten dele. Ik twijfel of men het anders wel zulk een ereplaats in het kerkboek zou hebben ingeruimd. En ten overvloede: hoe besluit het artikel en daarmee de geloofsbelijdenis? ‘Daarom verwachten wij die grote dag met een groot verlangen om ten volle te genieten de beloften van God in Jezus Christus onze Heer’, woorden als bezegeld met de bede waarmee ook de bijbel eindigt: ‘Amen, ja kom, Here Jezus.’ Getuigde dat van schrik en vrees? Neen, maar veeleer bewees het hoe men met heilig ongeduld uitzag naar een heerlijke toekomst die - niemand kon zeggen wanneer, God wist het alleen - die niet uitblijven kon.

...Neen! Wij willen dat oordeel niet van ons afschuiven; wij gevoelen: slechts het heden behoort ons, het vluchtig heden,

maar dat duurzame waarde veroveren kan en moet. Nu is het tijd om te woekeren met het toevertrouwde. Straks volgt de rekenschap. Slechts éénmaal wordt het ons gegund om winst te doen met ons talent. Slechts éénmaal roept de dood ons om rente van onze arbeid over te leggen. Het is ons gezegd éénmaal te sterven en daarna het oordeel.

...Want wel is het waar: er is een oordeel. Zomin als gij en ik aan de dood ontkomen, ontkomen wij dáaraan. En dat oordeel - het vormt zich reeds bij ons leven. Het spreekt zich uit, pijnlijk en snijdend en niettemin, God geve het! in de stem van ons eigen geweten. Of zo wij er ook in slaagden het de mond te snoeren, het fluistert om ons heen, achter ons om, op de lippen en in de houding van hen die getuigen zijn van onze daden, bespieders van onze roerselen en van onze bedoelingen. Al naar het zaad dat gij op de akkers strooide, zullen de vruchten zijn die worden ingezameld.

Voor het laatst: Aan dit oordeel, het oordeel Gods, geen ontwijken. ...Maar dan een oordeel ook om de vromen en oprechten, om hen die van goeden wille zijn, moedig te doen uitzien naar wat komen moet en komen zal. Waartoe gevreesd waar immers geen werk der liefde in het verborgene geschieden zal zijn, geen gebed in de gesloten binnenkamer opgezonden hetwelk zijn zegen missen zal? En waar ook geen traan van berouw vruchteloos zal zijn vergoten, geen poging om op te staan aan de eeuwige gerechtigheid ontging? Op haar mag ook de diepst gevallen nog zijn beroep doen. Zou de hoogste liefde meedogenloos zich afwenden van het verloren kind dat tot haar schreit? Neen! Is het oordeel aan Christus, dan zullen wij niet vrezen. Waar hij vonnist, is het laatste woord tot allen die treuren: ik veroordeel u niet. Amen.

158. Kerstpreek 1892.

En hoelang zal de armoede er nog zijn? Zij die de zuigelingen doet verbleken en vergaan bij duizenden en tienduizenden, zij die de kinderen al vroeg tot lastdieren africht of tot bedelaars, indien niet tot dieven en ontuchtigen; zij die de mannen - zonder zorgeloosheid der slavernij - haar juk oplegt, haar enkele uren na middernacht naar de fabriek drijvend, vanwaar

ze eerst weerkeren als de avond valt, hun de rustdag niet eens gunnend, willen zij hun vrouw en kinderen - die zij nauw bij ogenblikken zien - niet omkomen van gebrek.

159. Oudejaarspreek 1892.

En tenslotte heeft de arme gelijk, al speelt hij een gevaarlijk spel, die naar de revolver grijpt om te zien wát hij er van halen kan, wanneer er op de beurzen en in de paleizen enkel in het groot gestolen wordt.

...Doch wij kunnen gerust nog wat verder gaan en ons ernstig rekenschap geven van onze verplichting jegens de arme die aan onze deur klopt, of beter nog die haar voorbij strompelt, omdat hij te fier en te braaf is om te bedelen. Misschien vermogen wij iets voor de jeugd die half verwilderd dreigt op te groeien in onze achterbuurten, wellicht kunnen wij een handje meehelpen om de jongelingschap in haar vrije tijd van de straat af te houden en de werkman na afloop van zijn dagtaak uit de kroeg.

160. Preek uit 1893, nr. 2; tekst Lucas 16:21.

En zo zal het dan ook wel eens gebeurd zijn, en wie weet hoe menig keer, dat zijn vrienden niets aan hem bespeurden en misschien zelfs in de veronderstelling waren dat er niets bij hem aan haperde, terwijl het hart des Meesters toch onrustig klopte of dat er tranen waren in zijn ziel. Merkwaardig is in dit opzicht bijvoorbeeld die maaltijd bij Simon de Melaatse, slechts drie dagen voor zijn dood, waarbij één der aanzittenden hem een koninklijke hulde bracht door hem met kostelijke olie te balsemen. Die daad van overspannen verwachting dat hij weldra de troon van zijn vader David bestijgen zal, wekt bij hem slechts een voorgevoel van zijn naderende dood. Vol doodsgedachten dus op het ogenblik dat zijn omgeving niets anders koestert dan grootse en eierzuchtige voorstellingen, zo treffen wij Jezus daar: ofschoon innerlijk bedroefd niettemin het voorkomen bewarend van één die geen vrees kent. Hij heeft zijn jongeren moeten waarschuwen voor de mogelijkheid, de waarschijnlijkheid allengs, de zekerheid ten slotte, van zijn naderende ondergang. Bij herhaling heeft hij hen aangespoord tot waakzaamheid en om zich voor te bereiden op het ergste. Doch zó

weinig moet hij daarbij van moedeloosheid en troosteloosheid blijk hebben gegeven, dat zij ondanks al zijn aanwijzingen en voorzeggingen zich toch nog pijnlijk verrast, bitter teleurgesteld voelden toen eindelijk de geduchte slag viel. Intussen, behalve die schijn, dat voorkomen van blijmoedigheid dat Jezus zich onder alles wist te geven, was het ook werkelijk een opgewekte, moedige en dankbare stemming die hij in zijn binnenste met zich omdroeg. Hij verheugde zich inderdaad ‘in de geest’, hetgeen zeggen wil dat er ten spijt van wat hem grieven en drukken kon, in het diepst van zijn wezen een gevoel van vrede en van blijdschap was. De zee van zijn gemoed kon heftig bewogen zijn, maar de stormen drongen niet tot de bodem door. Daarvoor was het werkelijk te diep van binnen. Jezus wilde van geen wanhoop weten.

...Ei, zegt mij, is zoiets niet beschamend voor menig een van ons? Ik wil nu aannemen dat wij niet tot de dwazen horen die behagen scheppen in droefheid. Wij *willen* wel vrolijk zijn en wij *zijn* het dan ook, maar wel te verstaan, als alles meeloopt en niets ons in de weg staat. Uitbundig kunnen wij dan misschien zelfs aan onze blijdschap lucht geven. Doch wat men wel eens bij voorkeur waarneemt bij zulke levendige gestalten, zulke gevoelige naturen: even uitgelaten als in hun vreugde, zijn ze ook in droefenis, of laat mij liever zeggen: even luid als hun opgetogenheid zich lucht geeft, even stil en treurig, even onvergenoegd en voor de hunnen neerdrukkend kunnen ze zijn als het hun niet naar de zin gaat. En zeg nu niet dat ze dat niet helpen kunnen, want dat het samenhangt met hun bloedmenging, hun gezondheid of hun afkomst, hun opvoeding en wat al niet meer. Dat spreekt vanzelf, maar dat mag niet betekenen dat zij er niets tegen kunnen doen. Op die wijze redenerend, zou men iedere verkeerdheid goed kunnen praten en ongehinderd haar verderfelijke gang laten gaan. En verderfelijk is zonder twijfel de onvergenoegheid, de zwartgalligheid, het gemis aan dank en aan vreugde. Wij hoorden reeds: niets goeds komt er tot stand dan bij lust en opgewektheid en eerst daardoor wordt het leven van een mens waarlijk leven. En daarom: geen toegeven aan de zucht tot jammeren en klagen en evenmin aan die somberheid die wel zwijgt, maar die zodoende mogelijk des te meer als een kanker rondvreet in het binnenste. Neen, de

weg ingeslagen waarop Jezus ons voorgaat, Jezus die zonder uit het oog te verliezen wat hem dwarsboomde en kwelde, zijn blik daaróver liet gaan en allermeeft zijn aandacht vestigde op wat hem stof tot dank en vreugde schonk. Leerden wij alvast die grote kunst van hem: niet te zwijgen van het goede om langs die weg te verhinderen dat ‘ons leed wordt verzwaard.’ Arme tobberds, die altoos opsomt wat u ontbreekt, wat teleurstellingen het leven u gaf, wat verliezen gij leedt, wat al kwaad u werd aangedaan en die daar ten laatste zo'n hebbelijkheid van hebt gekregen, dat ge nergens komen kunt of het oude liedje begint weer, die vervelende klaagzang van al uw zorgen en lasten. Verwondert u niet wanneer sommigen, zo niet allen, ten slotte maar half meer het oor lenen aan al uw ‘achs en wee's’! Misschien zijn er ook wel die reeds genoeg hadden aan hun eigen pak en die ge er nu niet juist het uwe bij op de schouders behoeft te leggen. Doch dat alles zij tot daaraan toe, de zaak is in ieder geval dat ge u zelf kwaad doet en dat ge u bezondigt met u dus als opzettelijk te verlammen.

161.

Uit een brief aan een ‘trouwe vriendin’ (Jeannette Klein?) door Dyserinck zonder opgave van datum geciteerd. Haar broer had zelfmoord gepleegd.

Geen vreselijker smart dan die welke hem de wereld uitdreef, een smart sterker dan hijzelf. Wie er ooit iets van ondervond (en dat durf, dat moet ik helaas van mijzelf zeggen uit vroeger tijd) die kan ervan getuigen en die wachte zich ooit iets hards te zeggen of te denken van de arme, bezweken na wie weet hoe menige overwinning, na lange, eerlijke strijd.

162.

Uit een brief aan zijn academie-vriend Bouman om deze geluk te wensen met diens zestigste verjaardag, gedateerd 1 maart 1893 (cit. Dyserinck).

Ik ben nog maar een jonge bloem van 58 en was ik in de laatste weken niet verkouden (hoewel ik toch gelukkig al mijn catechisatiën en preken heb kunnen houden), dan zou ik zeggen: mij mankeert niets. Laten we het zo nog wat volhouden!

163. Preek uit 1893, nr. 6.

‘Het is een wereld vol hatelijkheid en strijd om ons heen,’ zucht daar iemand. En hij heeft gelijk!

...Herinnert gij u die gevaarlijke uren, die donkere tijden waarin het was of uw ziel in het graf lag...?

...In uw leven zullen nog sombere dagen komen, dagen als het haast nacht schijnt en eens - dan komt de nacht, onverwacht, en de hand verlamt, en de pen breekt af, midden in een zin. Welke? Moge het er één zijn die getuigt dat de vrome en vriendelijke gedachten nog niet uit u geweken waren! Doch dan? Dan is het toch immers voorgoed uit, en die het slot zou willen schrijven van uw boek, zou eraan moeten toevoegen: deze was levend en is gestorven... en niet weer levend geworden? O neen, dat niet...

...Grootgebracht in een lusthof, zou men eigenlijk eens op een vliering, in een nauwe stadssteeg gebannen moeten zijn, om het groen te waarderen en de bloemen waartussen onze jeugd haar zonnige dagen sleet. Nu, zó komen wij er ook eerst toe te beseffen wat wij aan Jezus hebben als de werkelijkheid ons van alle kanten aanstaart als een harde, steile muur, of als wij in onze onvoorzichtigheid, onze roekeloze begeerte, uitgegleden zijn en hulpeloos liggen op een bodem zonder grond, om er immer dieper in weg te zinken. Dan, als wij in wanhoop onze handen uitstrekken en niemand is er om ze te vatten, ja, dan hebben wij soms die zachte stem kunnen vernemen die zo rustig spreekt.

164. Preek uit 1893, nr. 11, de laatste preek die Haverschmidt gehouden heeft.

Kort daarop, in begin juli, kwam de volledige instorting.

Aanvankelijk als kind waart gij mogelijk in uw voorstelling tamelijk dichtbij Hem. Hij was in de hemel en gij waart op aarde, doch die afstand betekende voor u zo heel veel niet. Hij zag u toch wel en hoorde u, en als Hij wilde, behoefde Hij zijn hand om zo te zeggen maar uit te strekken en Hij kon u bereiken. Doch later - de wereld werd voor u al groter en groter. De hemel boven u verwijderde zich steeds verder en eindelijk - om de waarheid te spreken - schoot er niets meer van over.

Dat Goddelijk oog dat op u rustte, wat werd het meer dan

beeldspraak? En die alles bestierende hand, nou ja, gij loochent haar niet rechtstreeks, maar van haar ingrijpen in de loop der gebeurtenissen, gelijk in uw eigen lot, ge bespeurt er langer niets van. Alles bleek u het noodzakelijk gevolg van dikwijls zeer kleine oorzaken, die onvermijdelijk voortvloeiden uit andere die eraan voorafgingen. En ook waar uw onderzoek die samenhang niet kon nagaan, zaagt ge u wel verplicht hem te vermoeden. En nu wilt ge nog wel aannemen dat zich in dit groot verband, waardoor alles is samengesteld en waardoor ook gij en al het uwe met het overige zijt ineengeweven, orde, regelmaat niet slechts, maar ook geest, wijsheid, doel, een groots en edel doel en dus - als men het zo wil - liefde heerst, maar behalve dat ge niet begrijpt hoe daarmee zoveel treurigs en afschuwelijks valt overeen te brengen, zoveel zonden en ellende als gij in en om u heen ziet - deze orde, deze wijsheid, deze liefde, ze zijn toch niet van die aard, dat zij u zoiets als een persoonlijke wederliefde kunnen inboezemen. Ach ja, toen ge nog klein waart, kondt ge zo vertrouwelijk de handen vouwen en bidden: ‘Onze Vader!’ Maar thans? Gij wildet dat ge het nog kondt, maar - gij kunt het niet recht meer. Soms als ge het nog eens beproeft, ontzinkt u de moed of hoe moet ik het noemen? Want is het ook geen moed om het zich eerlijk te bekennen: ‘ik kan niet, ik mag niet, want ik geloof het niet meer.’

165.

Brief aan Van Wesse van 3 juli 1893. Zonder over een voorgevoel te willen spreken, kunnen we zeggen dat deze brief voor ons, die de slotfase kennen, een bijzondere betekenis heeft. Het postpapier is aan beide kanten beschreven; op beide zijden wordt de brief in de marge vervolgd.

Amice! Ik zond aan v.d. Kaay uw kaartbrief en schreef er bij, dat *ik* voor mij, evenals gij, veel liever ergens *buiten* samenkwam, dan in een *stad*, waar, vooral op *zondag*, de koffiehuisen enz. vol zitten met mindere rang uitgangers. Ook voegde ik er aan toe, dat als gij niet meedeedt, ik er ernstig over dacht, van de reunie af te zien. Daarop zond hij mij bijgaand schrijven, waarvan ik u verzoek Kiep en Luttervelt inzage te geven. Ik houd dat nu voor de finale afspraak en zal zorgen *zaterdag 10.51 te Utrecht* te zijn.

[in de kantlijn]

B. Fangman, die ik gisteren te Arnhem sprak, wenst ook mee te doen. Hij is een goeie vent en ik zal hem schrijven, dat wij zaterdagmorgen te Utrecht samenkomen. Laat Kiep van Marle het uur en de plaats van de samenkomst melden.

Doet Jan Bouman niet mee? - Hij had er eerst alle plan op. Ik zal hem ook onze afspraak berichten.

[achterzijde]

Dit briefje, van mij, behoeven de anderen niet te lezen. Het moet vooral dienen om u te bewegen, dat gij niet van de reunie wegblijft. Het is waarschijnlijk onze laatste. Niet dat ik zo spoedig denk te sterven. Maar ik geloof niet, dat wij weder zullen samenkomen. De machine werkt te stroef die ons bijeenbrengt. Dat gij ooit te Schiedam zult komen of ik te Tiel is meer dan twijfelachtig. Wel hoop ik op Leiden in '95, maar velen blijven daar óók weg.

En toch verlang ik zo weer eens enige uren met u samen te zijn. Gij vertegenwoordigt voor mij, *meer* dan iemand, het aardigste van onze prettige studententijd. Ik heb van u slechts gelukkige herinneringen. Kaay zie ik dikwijls; u moet ik *nu* tenminste weer eens zien en horen.

[in kantlijn]

Ik bid u daarom: blijf niet weg. Dat de reunie veel aantrekkelijks voor u verloren heeft, nu Piet [broer van Van Wessem, kort tevoren overleden] niet meer meedoet, begrijp ik. Ik heb ook mijn verlies geleden.

Laat ons elkander nog eens troosten, eer wij de grote, laatste reis ondernemen. Altoos uw vriend

Fr. RaverSchmidt.

166.

Eind augustus 1893 was Haverschmidt op aandrang van vrienden naar Laag-Soeren gegaan, om te trachten in de stilte van de natuur weer enige orde op zijn innerlijke zaken te stellen. Vanuit Laag-Soeren schreef hij in de eerste dagen van september een brief aan Jeannette Klein. Deze spreekt geheel voor zichzelf.

Na een rustige nacht ontwaakte ik, maar verviel weldra weer in de oude topperij. Het enig redmiddel in mijn oog, hervatting van de toebereidselen tot preken, was en bleef voor mij afgesloten. Toen keerde de wanhoop weer in mijn ziel en node stond ik op om de regenachtige dag te beginnen. Thans is het drie uur en de regen hield op, maar daarbinnen gaat het voort mij te kwellen en te martelen. Suf van verdriet dat ik telkens weer enige seconden in om altijd weer op te schrikken tot nieuw verdriet.

Gisteravond was ik vol moed. Ik kon bergen verzetten, dacht ik. Thans zie ik slechts onoverkomenlijke muren voor mij. Buiten scheen zoëven de zon. Nu drijven er weer grote wolken. Laat mij geloven dat de zon weer terugkeren zal en dat zo ook eenmaal de wolken daarbinnen zullen afdrijven. Gisteravond ondervond ik toch: het *kan* weer opklaren. En zo neem ik dan afscheid van u, al is het met een droevige, niettemin een glimlach. Vaarwel!

167.

Briefkaart aan zijn zuster Mevrouw A. Ladenius-Haverschmidt te Doetinchem; poststempel: '16 september Scheveningen.'

Lieve A. Tot herstel ben ik naar mijn vriend Dr. Kros te Scheveningen vertrokken (Van Stolkweg 31). Met mijn vriendelijke groet en die van Go, ook aan Nico en Conny. Uw liefhebbende broeder Fr.

168.

Brief aan Jeannette Klein van 3 december 1893, vanuit Scheveningen geschreven, waar hij - zoals ook uit de vorige briefkaart blijkt - bij zijn vriend Dr. Kros logeerde.

Ik had nogal goed geslapen en kwam redelijk gestemd beneden. Doch verder heb ik de gehele dag zowat met mijn zenuwen te vechten gehad en ik kon ze niet altijd meester blijven. Een wandeling langs het strand gaf enige afleiding. Vanmorgen werd ik om half zes of vijf uur wakker. Ik wist niet hoe ik het had. Ik was volkomen gelukkig! Ik dacht aan al mijn bezwaren, maar zij bezwaarden mij niet of zij schenen als het ware opgeruimd. Ik kon niet geloven dat ik waakte, maar een blik

door de kamer overtuigde mij daarvan. Zo lag ik wel een paar uur te genieten van een vrede en een blijdschap die ik niet meer voor mij mogelijk achtte. Ik stond op als in verrukking en het eerste woord dat ik uitte was: 'ik ben gelukkig.' Spoedig ontbeet ik, tramde naar Den Haag en ging ter kerk. Ik was wat vroeg en het koor zong enige liederen vooraf. Daarop speelde het orgel en zachtjes daalden in mijn hart de onrust en de droefheid waaraan ik voor enkele uren ontkomen was. Bij het uitgaan der kerk was ik bitter bedroefd. Ik moet nu niet denken aan de zalige morgen die ik doorleefde en die zo kort duurde. Alles was in orde. Misschien verbeeldde ik het mij en was het maar een wakende droom. Nu is het weer als altoos.

Heb een gezellige Sint Niklaas. Denk soms aan mij, doch doe het zonder leedgevoel. Ik heb het immers goed en... ik word immers eenmaal beter?

Ik kus u de hand die mij zo zacht aanraakte. God zegene u.

Uw F.HS.

169.

Brief van Haverschmidt aan zijn zuster Mevrouw A. Ladenius-Haverschmidt te Arnhem. Poststempel: 'Scheveningen 21 dec. 1893.' Op de achterzijde van de brief staat geschreven: 'Zijn laatste brief aan mij.'

Lieve Adriana! Het deed mij genoeg een brief van u te ontvangen waaruit bleek dat het u en de uwen goed gaat. Ik dank u voor uw gelukwens met Frans' verjaardag. Hij is nu 24 jaar, maar hoe lang zal het nog duren eer hij zijn kost verdienen kan? Wat mijzelf betreft, gij staat erop te weten hoe het mij gaat. De waarheid is dat ik niet vorder. Ik doe wel mijn best om, zoveel het weer het toelaat, te lopen, maar het seizoen is niet gunstig en het gaan valt mij moeilijk. Wat het slapen betreft, dat is zeer verschillend. Soms slaap ik halve nachten, nu en dan bijna niet, een enkele maal goed. Ik neem medicijn in en krijg eens of twee keer in de week een warm bad. De uitwerking van een en ander is verschillend.

Ik ga 's zondagsmorgens naar de kerk, doch heb er niet veel aan. Verleden zondag hoorde ik Ds. Elhorst van Arnhem. Hij preekte flink, maar de kracht om mij tegen mijn leed te verzetten, ontving ik van zijn rede niet.

Gisteren ben ik naar het Mauritshuis gegaan om schilderijen te zien en 's avonds heb ik een repetitie van Toonkunst bijgewoond. Bij deze laatste gelegenheid ontmoette ik Dr. Aalbersberg die vroeger te Velp praktiseerde en thans hier woont. Hij was zeer vriendelijk voor mij.

Dat ik hier vroeger Gaats en Cornelis Wybrandi wel eens gesproken heb, zult gij weten. Het schijnt hen goed te gaan, hoewel ze zeer eenvoudig wonen. Men is bezig een nieuw huis te bouwen voor de zaak waarin Kees zijn aandeel heeft. Ook Frits Singels en zijn vrouw ontmoette ik, nu eens bij het uitgaan der kerk, dan op een wandeling. De kerstdagen zal ik doorbrengen bij de Van der Kaay's, omdat ze dan bij de Krossen logé's hebben.

En nu eindig ik en wens u een gelukkig kerstfeest en einde van het jaar toe. Wees gegroet door uw liefhebbende broeder Fr.

P.S. Groet bij gelegenheid uw kinderen. Als ik de verjaardagen der familie soms oversla, bedenk (gij weet het misschien bij ondervinding) hoe moeilijk mij het schrijven valt. Dr. Kros en mevrouw verzoeken de complimenten aan u.

170.

Ds. D. Rook schreef in een herdenkingsboek van de vrijzinnig-godsdienstigen te Schiedam 'Uit voorbije tijden' (1932) het volgende over Haverschmidt:

In 1893 zagen zijn vrienden al dat het verkeerd zou gaan. Maanden verkeerde men in hoop en vrees. Een langdurig verblijf in de rustige natuur had ook niet het gewenste gevolg. Op kerstmis van dat jaar hebben zijn geestverwanten hem voor het laatst gehoord. Hij was op kerstmorgen in de zaal van Paulus, toen het bericht kwam dat de predikant die de godsdienstoefening leiden zou, plotseling verhinderd was. Bij die gelegenheid heeft hij toen nog een woord gesproken, maar de moeite die het hem blijkbaar kostte, deed hem spoedig eindigen.

171.

Dezelfde dag nog schreef hij aan zijn vriend P. Brillenburg over dit, zijn laatste openbaar optreden (gecit. door Dyserinck):

Mooi ging het niet, maar het ging. Thuisgekomen viel ik in slaap. Ik ben dof en suf, of ik vind de gehele loop der dingen ongelukkig. Ik voer niets uit en weet niets te beginnen. Ik zal beproeven vanavond wat fleuriger te zijn.

172.

Haverschmidt was op het laatst ook fysiek afgetakeld. Edward B. Koster, één van zijn jongere vrienden, schreef na de dood van Haverschmidt in 'De Kunstwereld' van februari 1894:

En zo zie ik hem nu weer in gedachten met zijn licht-gebogen gestalte en enigszins slepende gang schrijden door de straten van Schiedam. Hoe gebukt en wankel liep hij toen ik hem het laatst tijdens de kerstvakantie zag, een schim van zijn vroegere zelf!

173.

Dan is er nog een ietwat vreemde en onbegrijpelijke brief van Haverschmidt aan de redacteur van het godsdienstig tijdschrift 'Nieuw Leven'. Ze werd na zijn dood in dit tijdschrift gepubliceerd in het nummer van 27 januari, met de toevoeging dat de brief 'niet lang geleden geschreven' was.

Onze lieve Heer is soms zo vreemd. Hij heeft zo zijn eigen hoofd, vol eigen gedachten, en dat hoofd staat op zijn plaats en Hij gaat zo zijn eigen gang. Als wij, lieve mensenkinderen, daaruit niet wijs kunnen worden, omdat wij alleen diepe inzichten hebben als wij in een put kijken; als wij dan met ons domme mensenverstand vaak denken: dat en dat moest zó gebeuren, dan denkt Hij: dat zou alles goed en wel zijn, als ik het niet beter wist. En dan komt het heel anders uit dan wij gedacht hadden! Maar als ons dan later een licht opgaat en wij erachter komen - Heremijntijd, wat staan wij dan te kijken! Wat zetten wij dan grote ogen en trekken lange gezichten. We slaan de handen inelkaar en zeggen: neen, maar wie had dàt ooit kunnen denken...

174.

Een ieder wist eigenlijk wel dat het mis zou moeten gaan en ook de oppasser die hem moest verzorgen en bewaken, kon de 'laatste daad' niet verhinderen. Om tien uur in de morgen van de 19de januari 1894 hing hij zich aan het gordijnkoord

van zijn bedstede op. In geen van de herdenkingsartikelen of toespraken is zelfs maar op de zelfmoord gezinspeeld en toch waren de omstandigheden waaronder deze gebeurde, algemeen in Schiedam bekend. Een in 1871 geboren vrouw schreef enige jaren geleden (in 1960) in een brief (en ditmaal is de oorspronkelijke spelling aangehouden):

...lang heeft Ds. Haversmid in het huis aan de lange Haven gewoond bij de Sluis aan de Beursbrug, er was een Bedstede in dat huis en daarin heeft hij zijn laatste strijd gestreden de tekenen waren zichtbaar doordat hij met zijn schoenen aan het beschot heeft bekrast. Toen hij dood was liepen alle *Domenis* achter de baar.

Verantwoording

Mijn belangstelling voor Haverschmidt dateert uit mijn studietijd. Doordat ik jarenlang buiten Nederland woonde, heb ik nooit aan Haverschmidt kunnen werken met de nodige continuïteit en concentratie. Toch is hij nooit uit mijn leven verdwenen; ik ben hem in zekere zin trouw gebleven.

Nu ik definitief voor een studie heb gekozen die mij onherroepelijk van de neerlandistiek in engere zin zal verwijderen, beschouw ik dit boekje over mijn oudere vriend Haverschmidt als een afscheid en als het voldoen aan zoiets als een verplichting. Aan het schrijven van een monografie - voorzover ik daar ooit aan gedacht heb - kan ik nu niet meer denken. Dat laat ik graag aan anderen over. Er zijn nog genoeg vragen te beantwoorden en problemen op te lossen, ook na alles wat over Haverschmidt geschreven is. Ik heb mij bepaald tot een boekje, samengesteld volgens een recept dat ik aan de Franse serie 'Ecrivains de toujours' ontleende. Na mijn werkje over Van der Tuuk*) dat volgens de zelfde voorschriften is samengesteld, heb ik de smaak ervan te pakken gekregen. Toch is het arrangement enigszins anders uitgevallen dan bij Van der Tuuk. Het chronologisch principe heb ik minder kunnen doorvoeren; ten eerste omdat in talrijke gevallen een nauwkeurige datering onmogelijk bleek, maar ook omdat Haverschmidt in tegenstelling tot Van der Tuuk een figuur is die voortdurend terugblijkt. Daardoor werd ik voor een moeilijke keuze geplaatst: moest ik de documenten rangschikken naar de tijd van ontstaan of naar het onderwerp? Ik ben hierbij maar van een principe afgestapt en heb me gericht naar wat zich in elk bijzonder geval als het natuurlijkste voordeed. In grote lijnen echter heb ik de chronologie kunnen volhouden. Het voorop plaatsen van het bericht van de zelfmoord kwam vanzelfsprekend voort uit wat ik in Haverschmidt wilde laten zien en wat, meen ik, ook door de titel uitgedrukt wordt.

*) *De pen in gal gedoopt*, dat in 1962 in deze zelfde reeks verscheen.

Voor de samenstelling van dit boekje ben ik zoveel mogelijk uitgegaan van de handschriften. Deze berusten voor verreweg het grootste deel op de Universiteitsbibliotheek te Leiden; ze zijn in het bezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Het is een zeer omvangrijke verzameling, bevattende ruim honderd brieven en briefjes, de handschriften van vrijwel alle gedichten en verhalen (er zijn er veel meer dan er gedrukt zijn), ruim vier honderd (!) preken en een onnoemelijk aantal al dan niet in omslagen bijeengebrachte blaadjes met rijmpjes, tekeningen enzovoorts. Verder worden in de bibliotheek - in een voor Haverschmidt passende zwarte kleur - drie dozen met varia bewaard: diploma's, officiële besluiten, getuigschriften, overdrukken, knipsels, en enkele foto's. Het Letterkundig Museum te Den Haag bezit eveneens een (beperkt) aantal brieven; daarnaast fotokopieën van officiële stukken en nog verschillende gedrukten. Wat de andere bibliotheken en archieven van Haverschmidt bezitten is nauwelijks van belang. Op het Gemeente-archief te Schiedam bevinden zich nog enkele curiosa en foto's.

Als we opschrijven wat *over* Haverschmidt gepubliceerd is, dan is het een heel lijstje; hoofdzakelijk artikelen maar toch ook een aantal uitgaven in boekvorm: in de eerste plaats de monografieën van John Dyserinck (1908) en van Ed. A. Serrarens (1955). Tegen de eerste zijn nu - ruim een halve eeuw later - allerlei bezwaren te formuleren. Ze is eenzijdig anecdotisch, ze komt niet aan de problemen toe, er staan in het boek nogal wat onjuistheden en toch is het naar mijn smaak te preferen boven dat van Serrarens dat een hoop overhoop haalt maar niets zegt. Dan is er nog een posthuum gedrukte scriptie van Mej. Van Gilse (1955), een sympathiek boekje zonder onjuistheden, maar nog te angstvallig van opzet, uitwerking en schriftuur. In 1961 publiceerde Hans van Straten onder de titel *Nagelaten snikken* een aantal onuitgegeven gedichten, brieven en andere documenten. In mijn aantekeningen zal ik wel eens naar deze werken moeten verwijzen; ze worden dan uitsluitend aangeduid met de naam van de schrijvers of de schrijfster.

De spelling en de interpunctie van de teksten zijn bij het thans geldende gebruik aangepast. Men kan over de wenselijkheid van het omspellen met mij van mening verschillen (ik heb de

keuze om praktische redenen gedaan), principiële of wetenschappelijke bezwaren zijn er m.i. niet tegen aan te voeren. Ik ben terwille van de leesbaarheid voor vandaag zelfs nog iets verder gegaan. Ik heb de (overigens weinige) schrijffouten verbeterd, een abusievelijk weggelaten woord ingevoegd en hier en daar heb ik zelfs de heilige tekst aangetast door bijvoorbeeld àl te lange zinnen te kappen, enkele woorden om te gooien of een àl te ouderwets woord te vervangen. Maar ik heb dit alleen maar in uiterste gevallen gedaan - en Haverschmidt mag het weten! - met de nodige piëteit. De tekst is grotendeels doorlopend gemaakt; d.w.z. er is in de regel *niet* aangegeven als enige woorden, zinsdelen of zinnen zijn weggelaten. Slechts indien het verband verloren ging en de lectuur daardoor bemoeilijkt werd, is van (...) gebruik gemaakt. Mijn verbindende tekst is zoals men zien zal in cursief gezet; mijn aantekeningen in de tekst-zelf zijn *niet* gecursiveerd; ik heb ze tussen vierkante haakjes geplaatst.

Voor mijn werk heb ik nogal wat mensen moeten mobiliseren, aan wie ik dank verschuldigd ben: in de eerste plaats de heren van de afdeling Westerse handschriften van de Leidse U.B. en de conservator en assistenten van het Letterkundig Museum. Dat ik daar nog allerlei onbekende gegevens vond en een systematische lijst aantrof van al het Haverschmidt-materiaal dank ik aan de onvolprezen werkzaamheid van de heer Henri A. Ett. Naast hem wil ik ook nog iemand anders noemen die meer gedaan heeft dan louter medewerking verlenen: de heer A.C. de Voogd van der Straten van het Gemeente-archief te Schiedam. Ook aan Hans van Straten dank ik verschillende gegevens en aanwijzingen. Rest mij nog te zeggen dat mijn uitgever mij door zijn grote belangstelling sterk gestimuleerd heeft.

R.N.